

ВІСНИК

Київського національного
торгівельно-економічного
університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком
у лютому 1998 р.

5' 2010

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного
торгівельно-економічного університету"

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

МЯРКОВСЬКИЙ А., ЧУГУНОВ І.	Бюджетна політика як складова соціально-економічного розвитку країни	5
НАЗАРЕНКО І.	Аналіз формування та використання фінансових ресурсів державних лікувальних установ	15
МАСЛОВА Н.	Бренд банку: сутність, елементи, вплив на клієнтів	24

ОБЛІК ТА АУДИТ

КАНСВА Т., ШЕВЧЕНКО С.	Стан і перспективи розвитку обліку в державному секторі України	33
АЛЕКСЄЄВА А., ІГНАТЕНКО Т.	Етапи становлення і розвитку сегментарного обліку та звітності в Україні	40

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

ШКЕПУ М.	Діалектика опосередкувань у метафізиці феноменології історії	46
КЛІЧУК А.	Перспективи пошуку конструктивних цінностей у цинізмі сучасного соціуму	57
МУРАТОВА І.	Розвиток особистості як педагогічне завдання освіти	67
НИКИШИН С.	Трансформації красоти в соціальному пространстві утраченого часу	79
ПОПОВИЧ О.	Художня творчість у контексті епістемології людської аномалії	96
ДЕ ЛОНГ М.	Екзистенціальний та етико-моральний зміст соціальної онтології	111

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

ПРИПОТЕНЬ В.	Національні проблеми та зарубіжний досвід професійної освіти та профорієнтації молоді	120
ДРУГОВ О.	Проблеми та напрями модернізації вищої освіти в Україні	127

ДИСКУСІЙНИЙ ПРОСТІР

Конкурентна політика у системі антикризових заходів держави

(круглий стіл) 136

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;

КОРОЛЬЧУК О.П., КУЧЕРЕНКО В.Д. – заступники головного редактора;
ГУЛЯЄВА Н.М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., ЧУГУНОВ І.Я., МНИХ Є.В., НАПАДОВСЬКА Л.В., ОРТИНСЬКА В.В., СМОЛІН І.В., СУСІДЕНКО В.Т. – члени редакційної колегії з економічних наук; **АРТЮХ Т.М., КРАВЧЕНКО М.Ф., ОРЛОВА Н.Я., ПЕРЕСІЧНИЙ М.І., ПРИТУЛЬСЬКА Н.В.** – члени редакційної колегії з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К., ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М.** – члени редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., БАДАХ Ю.Г., КУЛАГІН Ю.І., ОРЛЕНКО В.І., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ПОЛУРЕЗ В.І., ШКЕПУ М.О.** – члени редакційної колегії з політичних наук;

МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Завідувач редакції,
художньо-технічний редактор
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори Е.Ю. КИРИЧЕНКО, О.М. КОЗОДОЙ

ВІСНИК КНТЕУ № 5'2010

Науковий журнал.

Засновник – Київський національний торговельно-економічний університет.

Видання зареєстровано в Держкомінформполітики України.

Свідоцтво КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2010 рік – 21910

Підписано до друку 15.10.10. Формат 70x108/8. Ризографія.

Ум. друк. арк. 11,2. Тираж 250 пр. Зам. 913.

Адреса редакції: 02156, м. Київ–156, вул. Кіото, 19

Телефон редакції 518–90–92, факс: 513–85–36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua

Набрано і заверстано на обладнанні університету.

Надруковано в Центрі підготовки навчально-методичних видань КНТЕУ

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 1 від 16.09.10 р.)

Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі, дозволяються лише зі згоди автора та редакції.

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2010

СОДЕРЖАНИЕ

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

МЯРКОВСКИЙ А., ЧУГУНОВ И.	Бюджетная политика как составляющая социально-экономического развития страны	5
НАЗАРЕНКО И.	Анализ формирования и использования финансовых ресурсов государственных лечебных учреждений	15
МАСЛОВА Н.	Бренд банка: сущность, элементы, влияние на клиентов	24

УЧЁТ И АУДИТ

КАНЕВА Т., ШЕВЧЕНКО С.	Состояние и перспективы развития учета в государственном секторе Украины	33
АЛЕКСЕЕВА А., ИГНАТЕНКО Т.	Этапы становления и развития сегментарного учета и отчетности в Украине	40

ФИЛОСОФСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ СОВРЕМЕННОГО МИРА

ШКЕПУ М.	Диалектика опосредствований в метафизике феноменологии истории	46
КЛИЧУК А.	Перспективы поиска конструктивных ценностей в цинизме современного общества	57
МУРАТОВА И.	Развитие личности как педагогическая задача образования	67
НИКИШИН С.	Трансформации красоты в социальном пространстве утраченного времени	79
ПОПОВИЧ Е.	Художественное творчество в контексте эпистемологии человеческой аномалии	96
ДЕ ЛОНГ М.	Экзистенциальное и морально-нравственное содержание социальной онтологии	111

БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕС

ПРИПОТЕНЬ В.	Национальные проблемы и зарубежный опыт профессионального образования и профориентации молодежи	120
ДРУГОВ А.	Проблемы и направления модернизации высшего образования в Украине	127

ДИСКУССИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО

	Конкурентная политика в системе антикризисных мероприятий государства (круглый стол)	136
--	---	-----

C O N T E N T

FINANCE AND BANKING

MYARKOVSKIY A., CHUGUNOV I.	Budget policy as part of social and economic development of the country	5
NAZARENKO I.	Analysis of formation and use of financial resources of state medical institutions	15
MASLOVA N.	Bank's brand: essence, elements, influence on customers	24

ACCOUNTING AND AUDIT

KANEVA T., SHEVCHENKO S.	The state and perspectives of accounting development in the state sector	33
ALEKSEYEVA A., IGNATENKO T.	The stages of formation and development of segmental accounting and reporting in Ukraine	40

PHILOSOPHICAL DIMENSIONS OF THE MODERN WORLD

SHKEPU M.	Dialectics of mediations in metaphysics of history phenomenology	46
KLICHUK A.	Prospects of search of constructive volumes in cynicism of modern society	57
MURATOVA I.	Development of personality as a pedagogical task of developing education	67
NIKISHIN S.	The transformations of beauty in the social environment of the lost time	79
POPOVICH O.	Artwork in the context of human anomaly epistemology	96
DE LONG M.	Existential and ethical content of social ontology	111

BOLOGNA PROCESS

PRYPOTEN V.	National problems and foreign experience of professional education and occupational guidance of the youth	120
DRUHOV O.	The problems and directions of higher education modernization in Ukraine	127

DISCUSSION SPACE

	Competitive policy in the system of anti-crisis measures of the state (<i>round table discussion</i>)	136
--	---	-----

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 336.146:330.3(477)

БЮДЖЕТНА ПОЛІТИКА ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇНИ

МЯРКОВСЬКИЙ А., заступник Міністра фінансів України

ЧУГУНОВ І., д. е. н., професор, директор Науково-дослідного фінансового інституту КНТЕУ

Бюджет є вагомою складовою системи фінансового регулювання економіки, його збалансованість, оптимальність є однією з основних умов економічного зростання. Обсяг і порядок утворення основного централізованого державного грошового фонду в сукупності з напрямками і методами використання цих коштів створюють умови для виконання органами влади управлінських функцій, що суттєво впливають на досягнення цілей системи бюджетного регулювання. Бюджетне регулювання знаходить прояв через складові регуляторного механізму бюджетної політики у сфері доходів, видатків та міжбюджетних відносин.

Бюджетна політика має будуватися на основі науково обґрунтованої концепції розвитку бюджетних відносин у складі фінансової політики, спрямованої на створення умов для підвищення якості державних послуг, соціально-економічного розвитку країни та територій. Бюджетна система – вагома складова державного регулювання соціально-економічного розвитку суспільства. Становлення фінансових відносин відбувається в умовах трансформації економіки, яка є передумовою і одночасно об'єктом їх впливу. Виходячи зі стратегії розвитку економіки, пов'язаної з підвищенням рівня її ендогенної складової, необхідні відповідні інституційні зміни у системі фінансово-бюджетного регулювання економіки, що формується у певному інституційному середовищі та являє собою сукупність таких фінансово-бюджетних і економічних складових, як дохідна частина бюджету, видаткова частина бюджету, дефіцит бюджету, державний борг, подат-

кове регулювання, міжбюджетні відносини, економічні процеси в країні, зовнішнє економічне середовище та взаємозв'язки між ними. Перетворення системи фінансово-бюджетного регулювання значною мірою пов'язано зі зміною інституційного середовища суспільства, складові фінансової політики удосконалюються з розвитком соціально-економічної сфери, економічної стратегії та характеризують адаптаційні можливості архітекτονіки фінансової системи.

Слід зазначити, що бюджетне регулювання впливає як одночасно, так і з лагами у часі на темпи соціально-економічного розвитку, а також на стійкість і збалансованість бюджетної системи. Основним завданням фінансового, у тому числі бюджетного регулювання, є забезпечення виконання завдань соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць, однак при цьому важлива підтримка передусім запасу стійкості бюджетної системи. З метою розробки і реалізації збалансованого фінансово-бюджетного регулювання протягом певного періоду бюджетна політика має визначатися відповідно до циклічності економічного розвитку, а також стану державних фінансів і запасу стійкості бюджетної системи, суттєве зменшення якого може призвести до ускладнень у проведенні ефективного бюджетного регулювання щодо позитивного впливу на економічне зростання. Інституційний підхід передбачає розгляд бюджетного регулювання як динамічної системи, що постійно вдосконалюється та адаптується до основних завдань соціально-економічного розвитку.

Впровадження інституційного підходу до дослідження бюджетної політики є важливим завданням, що передбачає визначення ознак інституту бюджетного регулювання, інституційного середовища, яке забезпечує його функціонування, трансакційних витрат із застосуванням теорії суспільного вибору. Інститути бюджетної системи мають складну внутрішню структуру норм, правил, еволюція цих інститутів тісно пов'язана з розвитком інститутів державного управління, макро-економічного регулювання. Інститути можна представити як результат процесів, що відбувалися в попередніх періодах часу, і тому вони відповідають насамперед минулому середовищу. Також потребує визначення ступінь адекватності цих інститутів сучасним обставинам, строкам початку, поетапності, швидкості внесення необхідних інституційних змін. Від цього залежить ефективність розвитку державних фінансів, національної економіки, суспільства в цілому.

Перехід від одного суспільно-економічного ладу до іншого спричиняє кардинальні зміни старої системи правил і норм, породжує значну кількість нових інститутів, які відповідають зміненим умовам функціонування суспільства. У перехідній економіці інституційне середовище складається із різних інститутів, протиріччя між якими створюють певну невизначеність в економічному середовищі; трансфор-

маційні процеси зумовлюють одночасне існування інститутів, притаманних як плановій, так і ринковій економіці. Бюджет є найважливішим елементом системи фінансового регулювання економіки; його збалансованість, оптимальність являє собою одну з основних умов економічного зростання, бюджетне регулювання дає змогу цілеспрямовано впливати на темпи і пропорції розвитку суспільного виробництва. На процес формування видаткової частини бюджету як одного з основних елементів системи бюджетного регулювання передусім впливає дохідна частина бюджету і показник його дефіциту, визначений з урахуванням циклічності економічного розвитку. Бюджетна система є адаптивним механізмом у системі регулювання економіки, спрямованим на забезпечення адекватності регулятивних заходів внутрішнім і зовнішнім змінам економічного середовища з метою економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць. Обсяг і структура дохідної та видаткової частин бюджету суттєво впливають як на окремі галузі, так і на економіку в цілому, від ступеня оптимальності співвідношень між елементами бюджетної системи залежить рівень збалансованості бюджетного регулювання й ефективність його впливу на динаміку соціально-економічного розвитку країни.

Оскільки бюджет виступає одним із основних інструментів державного регулювання економіки, становлення ефективної бюджетної системи є необхідною умовою для досягнення економічного розвитку будь-якої країни. Бюджетна політика, яка реалізується через систему бюджетних механізмів, повинна забезпечувати бюджетну рівновагу та ефективний вплив на соціально-економічні процеси. Механізм формування обсягу та структури доходів і видатків бюджету є важливою складовою бюджетного регулювання для забезпечення всебічного розвитку суспільства. Особливо важливо вирішити це завдання для транзитивних економік, які відзначаються неоднорідністю та динамізмом суспільного середовища, тому необхідні підвищення ролі бюджетної політики у системі державного регулювання та розробка концептуальних засад побудови її ефективної моделі. Бюджетна і монетарна політики є дієвими інструментами впливу на рівень розвитку економічної системи, вони повинні підтримувати фінансові стимули активної економічної діяльності. Особливого значення в цьому контексті набуває регулювання бюджетних і грошово-кредитних відносин в умовах трансформаційної економіки.

Адаптивні інституційні зміни у бюджетній системі являють собою необхідну складову економічного зростання. Одним з актуальних завдань на даному етапі розбудови фінансово-економічних відносин залишається розробка основних засад інституційної архітектури бюджетної системи, яка визначається сукупністю відповідних співвідношень між складовими цієї системи, механізмами їх оптимізації з ме-

тою впливу на динаміку показників економічного зростання. Застосування положень інституційної архітектури дозволить визначити рівень функціонування та збалансованості бюджетної системи як вагової складової державного регулювання економіки та підвищити якість процесу бюджетного регулювання.

При формуванні бюджетної політики важливо виходити з необхідності забезпечення фінансової та соціальної стабільності, передбачуваність бюджетної політики – одна з основних складових макроекономічної стабільності. При цьому важливо правильно розуміти сутність бюджетної політики та зміст механізму її формування з метою комплексного вирішення завдань, що стоять перед державою у бюджетній сфері. Державний бюджет має бути інструментом проведення структурних реформ, підтримки позитивних процесів у сферах економічної діяльності. Спрощений підхід до сутності бюджетної політики може призвести до прийняття незбалансованих за фінансовими ресурсами, неузгоджених з іншими напрямками фінансової політики рішень, реалізація яких не дасть очікуваних результатів.

Вагомим завданням є розробка механізму раціонального вибору найбільш пріоритетних напрямів фінансування та ефективних підходів щодо розподілу бюджетних коштів. Бюджетна політика повинна узгоджуватися з податковою, грошово-кредитною політикою. При здійсненні бюджетної політики необхідно враховувати наявність і вплив на кінцевий її результат низки чинників, оскільки розробка і проведення бюджетної політики являє собою динамічний процес, на спрямованість якого впливає стан зовнішнього і внутрішнього економічного середовища.

Основна мета бюджетної політики полягає у забезпеченні стійкого довготривалого економічного зростання шляхом структурно-інноваційних перетворень економіки, створення сприятливого інвестиційного середовища. Потрібно забезпечити ефективне використання бюджетних коштів у всіх ланках бюджетної системи. Для досягнення цієї мети необхідно створити умови, що сприятимуть розвитку конкурентоспроможного реального сектора економіки, сформувати ефективну та результативну фінансово-бюджетну і грошово-кредитну системи.

Вирішення завдань бюджетної політики залежить від вибору та реалізації методів бюджетного регулювання, тому перш за все при формуванні бюджетної політики необхідно чітко визначити її пріоритети, які повинні бути досягнені при її реалізації.

Важливим є формування інституційних, фінансових та організаційних передумов, якісних перетворень в основних сферах суспільного життя, також мають бути створені умови для економічного розвитку на ґрунті модернізації підприємств, утвердження принципів і механізмів структурно-інноваційної моделі соціально орієнтованої економіки, упорядкування відносин власності, що сприятиме підвищенню темпів

економічного зростання, прискоренню реалізації структурних завдань інтеграційного курсу, поліпшенню добробуту населення. Інститут бюджетного регулювання має визначати форми і засоби формування та реалізації завдань бюджетної політики, які окреслюють умови взаємовідносин учасників бюджетного процесу та розвитку бюджетної системи.

На сучасному етапі до основних пріоритетів бюджетної політики розвинених країн належать: запровадження та підвищення якості середньострокового бюджетного планування; створення та удосконалення системи планування і моніторингу соціально-економічної результативності бюджетних витрат за допомогою якісних і кількісних індикаторів, відносно як бюджетів усіх рівнів, так і конкретних бюджетотримувачів (серед зазначених методів особливу роль відіграє бюджетування, орієнтоване на результат, середньострокове планування видатків в умовах бюджетних обмежень); певне скорочення відомчих витрат, що створюватиме у розпорядників бюджетних коштів потребу в підвищенні ефективності діяльності.

Досвід розвинених країн щодо напрямів бюджетної політики свідчить, що реформа у сфері бюджетних відносин повинна проводитися з урахуванням особливостей як країни і регіону, так і конкретних галузей діяльності. Середньострокове бюджетне планування є одним із основних інструментів регулювання соціально-економічного розвитку суспільства. Запровадження системи середньострокового бюджетного планування – багаторічний ітеративний процес, у ході якого методи та інструменти планування та прогнозування повинні постійно удосконалюватися. У процесі перспективного бюджетного планування створюються умови для розв'язання найбільш важливих завдань державного впливу на економічний розвиток. Необхідність забезпечення узгодженого функціонування всіх складових бюджетної системи і важливість своєчасного розв'язання наявних суспільних проблем призводять до того, що бюджетний процес постає вагомим об'єктом державного регулювання.

Бюджетна політика є одною з основних складових державного регулювання економіки країни. Визначення бюджетної пріоритетності досить суттєво впливає на структурні перетворення у галузях економіки, соціальній сфері, рівень людського капіталу, конкурентоспроможність національної економіки. Розвиток суспільства зумовлює необхідність відповідних інституційних змін у взаємовідносинах між учасниками бюджетного процесу та підвищення ефективності бюджетної політики у системі державного регулювання економіки.

Досягнення середньо- та довгострокових цілей економічного розвитку держави залежить від ступеня врахування в бюджетній політиці особливостей інституційного середовища суспільства, тому інституційна архітектура бюджетної політики має передбачати поліпшення якісних характеристик бюджетних інститутів, які б сприяли

розвитку соціально-економічної складової суспільства. Зазначене потребує удосконалення інституційного середовища економічного та бюджетного простору, підготовки відповідних інституційних змін. При формуванні адекватної інституційному середовищу бюджетної політики необхідно враховувати взаємопов'язаність інститутів, тісні взаємозв'язки яких створюють єдину інституційну систему; бюджетний простір у межах інституційної архітектури бюджетної політики є складовою національного інституційного середовища; зміна одного з інститутів без урахування зв'язків в інституційній системі може призвести до порушення збалансованості інституційного середовища. Запозичений із звичних умов інститут і впроваджений у динамічне середовище архітектури бюджетної політики може не дати очікуваного результату, що необхідно враховувати при здійсненні відповідних інституційних змін.

Вагомим чинником ефективної бюджетної політики є якість інституційного середовища, зміна якого відбувається у тому числі під впливом розвитку інформаційного потенціалу економіки. Архітектура бюджетної політики має створювати інституційні умови функціонування бюджетного механізму з метою дієвого впливу на економічне зростання, всебічний розвиток суспільства, підвищення добробуту населення. Інституційна структура бюджетної політики як важлива складова державного регулювання є ефективним інструментом соціально-економічного розвитку країни. Оскільки економічна діяльність здійснюється у межах відповідної інституційної моделі, яка є сукупністю взаємопов'язаних інститутів, ефективна модель бюджетної політики має спиратися на інституційне середовище суспільства як систему основних економічних, соціальних, політичних, правових положень, що визначаються історією, традиціями, культурою країни. Створення відповідних інституційних умов для формування та реалізації ефективної бюджетної політики потребує використання адаптивної архітектури системи бюджетного регулювання, що сприятиме досягненню збалансованого та стійкого соціально-економічного розвитку держави.

Для виконання основних завдань щодо формування якісно нової, адаптованої до вимог ринкової економіки системи управління державними фінансами, підвищення ефективності та прозорості їх використання, досягнення визначених цілей соціально-економічного розвитку необхідно продовжити роботу щодо удосконалення програмно-цільового методу планування бюджету в частині підвищення результативності діяльності розпорядників бюджетних коштів, розробки системи оцінки результативності бюджетних програм щодо отримання конкретних кінцевих результатів. Важливим напрямом подальшого розвитку системи державного регулювання соціально-економічного розвитку також є удосконалення системи планування на всіх рівнях бюджетної системи в напрямі посилення його наукової обґрунтованості,

ефективності та результативності. На даному етапі розвитку державних фінансів у провідних країнах спостерігається тенденція до реформування системи управління державними видатками шляхом підвищення рівня її ефективності та результативності з метою спрямування обмежених бюджетних ресурсів на виконання пріоритетних завдань державної політики.

Метою бюджетної політики є забезпечення відповідного рівня соціально-економічного розвитку суспільства з урахуванням збалансованості державних фінансів, що реалізується через інститути бюджетного регулювання, державного фінансового контролю. Державне регулювання в сучасних умовах являє собою макроекономічний регулятор відтворювальних процесів, спрямований на реалізацію стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку держави. Перспективне прогнозування видатків бюджету є важливим інструментом державного регулювання економічних і соціальних процесів, оскільки обґрунтовує напрями використання бюджетних коштів у майбутньому з урахуванням визначених цілей і пріоритетів соціально-економічного розвитку держави на середньо- та довгострокову перспективу. Сучасний етап розвитку бюджетних відносин характеризується посиленням ролі бюджетних видатків у процесі регулювання соціально-економічного розвитку держави та регіонів. За останні роки здійснено вагомі кроки щодо посилення обґрунтованості планування видаткової частини бюджету, її впливу на економічне зростання та соціальний розвиток. З метою найбільш ефективного розподілу бюджетних ресурсів відбувається подальше удосконалення планування і виконання видаткової частини бюджету на основі програмно-цільового методу, перш за все як складової системи перспективного бюджетного прогнозування та планування. Доцільно впровадити стратегічне планування в практику роботи головних розпорядників бюджетних коштів та складання ними належних планів діяльності на поточний і наступні три бюджетні періоди, орієнтовані на результат, з метою посилення відповідальності розпорядників бюджетних коштів за досягнення встановлених цілей, упорядкування і підвищення результативності та ефективності державних видатків.

Ефективне та результативне використання бюджетних коштів залишається однією з найважливіших проблем планування й виконання бюджету в умовах обмежених бюджетних ресурсів, важливим кроком щодо вирішення цього питання є удосконалення системи управління видатками бюджету в частині підвищення результативності їх використання. Основними завданнями при цьому визначено: обґрунтування пріоритетів при розподілі бюджетних ресурсів, застосування принципів перспективного бюджетного прогнозування і планування; оптимізацію бюджетних програм з урахуванням загальнодержавних пріоритетів та удосконалення методології оцінки їх результативності;

впровадження системи контролю за цільовим і ефективним використанням бюджетних коштів, системи оцінки результативності бюджетних програм та діяльності розпорядників бюджетних коштів.

Одним із основних інструментів державного регулювання соціально-економічного розвитку є перспективне бюджетне планування, зміст якого полягає у розробці основних напрямів формування та використання бюджетних коштів на середньостроковий період, зважаючи на необхідність виконання завдань, які постають перед суспільством на певному етапі його розвитку. У процесі перспективного бюджетного планування створюються умови для розв'язання найважливіших проблем державного впливу на економічний розвиток. Проведення цілеспрямованої бюджетної політики передбачає запровадження стратегічного бюджетного планування. Середньострокове бюджетне планування є необхідною умовою підвищення якості процесу бюджетного планування, посилення впливу бюджетного регулювання на соціально-економічний розвиток держави. З метою активізації впливу бюджетної системи на соціально-економічний розвиток суспільства потрібно вживати заходи, спрямовані на підвищення рівня збалансованості й прозорості бюджету, ефективності витрачання бюджетних коштів, удосконалення міжбюджетних відносин, забезпечення якісного виконання бюджетів усіх рівнів, здійснення дієвого фінансового контролю.

Необхідно переосмислити сутність бюджетної системи у процесі регулювання економіки, підвищити теоретико-методологічний рівень бюджетної політики та, зважаючи на вітчизняний і зарубіжний досвід, розробити на основі виявлених особливостей бюджетного процесу нову парадигму системи бюджетного регулювання, з одного боку, як інструмент впливу, а з другого – як об'єкт регулювання економічного розвитку. Розробка і реалізація бюджетної політики мають спиратися на науково обґрунтовані положення та результати проведених досліджень з питань бюджетних відносин, що безперечно посилять збалансованість державних фінансів і створить необхідні умови для підвищення рівня керованості економічних процесів у країні. Інституційна модель бюджетної політики має поєднати, опираючись на положення економічної архітекtonіки, соціальні та інноваційні бюджетні складові, що забезпечить якісний рівень функціонування фінансово-економічної системи держави.

На нинішньому етапі соціально-економічного розвитку важливо виробити стратегічні цілі та пріоритети розвитку адміністративно-територіальних одиниць, забезпечити їх урахування в бюджетному плануванні, розробити системи показників, які дозволяють оцінити результативність бюджетної політики щодо досягнення поставлених цілей; далі впорядковувати і підвищувати ефективність фінансово-бюджетного законодавства; виробити державні стандарти і нормативи

витрат; повніше і більш обґрунтовано розмежувати повноваження органів влади та витрати між усіма рівнями бюджетної системи на середньостроковій основі.

У сучасних умовах вбачається доцільним удосконалення механізмів взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та фінансовими інститутами. Основними завданнями є збалансування бюджетів усіх рівнів, запобігання суттєвих коливань макроекономічних показників. Зокрема інфляції, обмінного курсу, обсягу державного боргу, відсоткових ставок на фінансових ринках, оскільки зазначене впливає на співвідношення доходів і видатків бюджету до валового внутрішнього продукту, стійкість бюджету.

Стратегія і програма соціально-економічного розвитку повинна спиратися на порядок планування бюджетних асигнувань та розроблятися відповідно до бюджетних обмежень. Державний бюджет повинен формуватися на реалістичних показниках соціально-економічного розвитку країни. Пріоритетними завданнями мають стати: створення сприятливих умов для розвитку виробництва, стимулювання сталої економічної та соціальної розбудови держави; надання послуг для задоволення суспільних потреб на основі принципу забезпечення їх надання з урахуванням реальних державних ресурсів; поступове підвищення соціальних стандартів; проведення реформування міжбюджетних відносин із метою забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку регіонів; концентрація ресурсів бюджету на виконанні пріоритетних державних цільових програм, спрямованих на створення "точок зростання"; реалізація виваженої боргової політики; створення умов для реалізації державної політики у сфері зовнішніх відносин.

Відповідно до основних напрямів бюджетної політики на наступний рік передбачається: утримання граничного розміру дефіциту бюджету на рівні не більше 4.5 % прогнозованого річного обсягу валового внутрішнього продукту; залучення кредитів міжнародних фінансових установ; збереження частки перерозподілу валового внутрішнього продукту через зведений бюджет на рівні, що не перевищує прогнозований на поточний рік та не більше ніж 30.5 %; утримання обсягу державного боргу на економічно безпечному рівні, не більше 40 % валового внутрішнього продукту; вжиття заходів для проведення операцій, пов'язаних з управлінням державним боргом та ліквідністю єдиного казначейського рахунка, у межах граничного обсягу державного боргу на кінець року; надання гарантій Кабінетом Міністрів України в обсязі не більше ніж 3 % валового внутрішнього продукту для реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, спрямованих зокрема на розвиток експортного потенціалу національної економіки; поступове збільшення питомої ваги міжбюджетних трансфертів у видатках загального фонду державного бюджету; посилення стимулюючої складової частини міжбюджетного регулювання, встановлення

питомої ваги видатків розвитку та надання кредитів на рівні до 14 % обсягу видатків бюджету та надання кредитів із державного бюджету з урахуванням можливих змін у структурі бюджетних видатків. Передбачається удосконалення бюджетного процесу в частині забезпечення розвитку середньострокового бюджетного планування та програмно-цільового методу бюджетування, застосування сучасних форм і методів управління бюджетними коштами, державним та місцевим боргом, зміцнення фінансової основи місцевих бюджетів, удосконалення системи державного внутрішнього контролю та посилення відповідальності учасників бюджетного процесу; проведення реформування податкової системи.

З метою зміцнення фінансової основи місцевого самоврядування та посилення впливу системи формування місцевих бюджетів на соціально-економічний розвиток адміністративно-територіальних одиниць і країни в цілому передбачається: підвищення фінансової спроможності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування шляхом закріплення за ними додаткових доходних джерел; підвищення рівня зацікавленості органів місцевого самоврядування у збільшенні обсягу надходжень до місцевих бюджетів; зростання інвестиційної складової частини місцевих бюджетів за рахунок збільшення кількості джерел надходжень до бюджету розвитку; удосконалення системи надання та використання субвенцій на реалізацію цільових інвестиційних проектів соціально-економічного розвитку; зменшення диспропорції в ресурсній базі місцевих бюджетів; удосконалення механізму розрахунку видатків, що враховуються під час визначення обсягу міжбюджетних трансфертів шляхом обґрунтованості відповідних розрахунків нормативів бюджетної забезпеченості та коригувальних коефіцієнтів, застосування галузевих стандартів надання суспільних послуг; систематизація видаткових повноважень місцевих бюджетів; використання фінансових важелів подолання диспропорцій соціально-економічного розвитку територій; розмежування повноважень між державним та місцевими бюджетами на засадах збалансування загальнодержавних і регіональних інтересів; розроблення програм розвитку регіонів на середньострокову перспективу.

Економічна сутність бюджетної політики як складової системи фінансового регулювання соціально-економічного розвитку країни та адміністративно-територіальних одиниць полягає у використанні сукупності інституційних механізмів бюджетного простору з урахуванням ступеню динамічної збалансованості фінансових, економічних, соціальних взаємовідносин суспільного середовища.

Бюджетна стратегія на середньострокову перспективу повинна бути спрямована на забезпечення соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць і країни в цілому при врахуванні критеріїв ефективності та результативності бюджетних видатків.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

Актуальними і важливими є подальші наукові дослідження, спрямовані на визначення основних напрямів і механізмів реалізації бюджетної політики у системі державного регулювання з урахуванням особливостей інституційного середовища суспільства, що забезпечуватиме більш повне розкриття сутності бюджетних відносин як вагомого інструменту соціально-економічного розвитку країни.

АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ ДЕРЖАВНИХ ЛІКУВАЛЬНИХ УСТАНОВ

НАЗАРЕНКО І., начальник відділу соціального захисту населення
Головного контрольно-ревізійного управління
в Україні

У потоках грошових надходжень і витрат, пов'язаних із функціонуванням галузі охорони здоров'я, відображено фінансові відносини державних лікувальних установ із фінансово-кредитною системою. Головним завданням галузі охорони здоров'я в Україні є забезпечення здоров'я і збереження генофонду народу країни, поліпшення умов праці, навчання, побуту та відпочинку населення, розв'язання екологічних проблем, удосконалення медичної допомоги і запровадження здорового способу життя. Конституцією визначено, що найбільшою соціальною цінністю України є людина, її життя, здоров'я. Кожен громадянин має право на охорону здоров'я та медичну допомогу, яка в державних і комунальних закладах охорони здоров'я надається безплатно [1, с. 1].

Однак аналіз медико-демографічної ситуації дозволяє зробити висновки про те, що сьогодні спостерігається негативна динаміка показників здоров'я населення України і, гірше того, тенденція соціально-економічного розвитку в країні свідчить про зростання негативних характеристик захворюваності і смертності населення. У 2007 р. амбулаторно-поліклінічними закладами України зареєстровано 83 млн захворювань, отже кожен громадянин України хворів двома хворобами. Через збільшення захворюваності зростає і смертність, від різного роду патологій в Україні вона становить 91 % і лише 3.7 – за віком.

© Назаренко І., 2010

Через це щороку населення України скорочується майже на 300 тис. осіб. Україна, за демографічними прогнозами ООН, визнана лідером серед Європейських країн за темпами скорочення населення, до 2050 р. кількість населення країни може зменшитись до 40 % [2, с. 1].

Для встановлення причин кризового стану системи охорони здоров'я необхідно проаналізувати показники діяльності установ галузі. Оскільки система охорони здоров'я затратна, то при формуванні доходів і видатків державних лікувальних установ мають використовуватись прогресивні форми, методи та інструменти фінансового управління. Пошук джерел зростання доходів державних лікувальних установ та оптимізація на цій основі формування її об'єктів потребує нагального вирішення.

Проблеми формування доходів і видатків у галузі охорони здоров'я досліджувалися у працях як вітчизняних вчених (І. Чугунова, І. Ломикіна, Н. Карпишин), так і зарубіжних (Д. Антонова, Ж. Євсєєва, А. Баженова, Г. Кравченко та ін.).

Метою статті є аналіз формування та використання фінансових ресурсів у державних лікувальних установах.

Важливість проблем формування доходів і видатків державних лікувальних установ в сучасних умовах зумовлена багатьма чинниками, а також наявністю низки проблем.

По-перше, ці проблеми стримують розвиток галузі охорони здоров'я, оскільки частки окремих видів доходів державних установ надто мізерні. Надходження у спецфонд лікувальних установ у багатьох областях становили лише 1 % сукупних доходів охорони здоров'я. Лише в Житомирській, Тернопільській областях обсяги надходжень до спецфонду сягнули 7 % [3].

По-друге, кошториси державних лікувальних установ характеризуються незбалансованістю зазначених доходів і витрат.

По-третє, керівники державних лікувальних установ зацікавлені у збереженні нерухомості, яка постійно дорожчає, отже зростають й орендні платежі, які поповнюють спеціальний фонд.

По-четверте, видатки, пов'язані із функціонуванням державних лікувальних установ, повинні відповідати принципам соціальної рівності, тобто забезпечувати рівний доступ населення до медичних послуг, що фінансуються з державного та місцевих бюджетів. Видатки на охорону здоров'я розглядаються як підвалини ендегенного економічного зростання держави [4, с. 17–28].

По-п'яте, планові розміри цих видатків певним чином пов'язані із доходами державних лікувальних установ. Тому формування видатків державних лікувальних установ в Україні дуже часто залежить не від реальних потреб населення регіону в наданні певної медичної послуги, а від наявних або передбачуваних доходів. Ця тенденція, безумовно, є негативною, оскільки закріплює значну соціальну нерівність на регіональному рівні.

Фінансування галузі базується на показниках ресурсного забезпечення, а не на кінцевих результатах роботи щодо надання населенню медичної допомоги. Галузь охорони здоров'я характеризується такими показниками: кількість лікарняних закладів, кількість лікарняних ліжок, кількість виконаних викликів, кількість відвідувань лікарів, кількість лікарів. Проте немає показників кількості вилікуваного населення, збільшення рівня одужуваності, зниження рівня смертності. При цьому видатки на охорону здоров'я щороку збільшуються (табл. 1). Велику роль серед джерел фінансових ресурсів охорони здоров'я відіграють бюджетні кошти. Видатки на охорону здоров'я у 2009 р. становили 59.6 % від потреби [5].

Таблиця 1

Доходи та видатки державного та місцевих бюджетів за 2002–2009 рр., спрямовані на охорону здоров'я *

тис. грн

Роки	Доходи зведеного бюджету	У тому числі			
		державний бюджет		місцеві бюджети	
		всього	відсотків до зведеного бюджету	всього	відсотків до зведеного бюджету
2002	7537.9	1582.3	21.0	5955.6	79.0
2003	9708.2	2351.8	24.2	7356.4	75.8
2004	12159.4	3447.8	28.4	8711.6	71.6
2005	15476.5	3508.1	22.7	11968.4	77.3
2006	19737.7	4099.7	20.8	15638.1	79.2
2007	26737.9	5374.3	20.2	21363.6	79.8
2008	29275.5	6591.1	22.5	22684.4	77.5
2009	29918.7	5301.5	17.7	24617.2	82.2

Примітка. * Складено за даними Статистичного щорічника України за 2008 рік. — К., Консультант, 2009 та даними Інтернет-ресурсів [5; 6].

Упродовж 2002–2009 рр. збільшувалися видатки на охорону здоров'я, у 2009 р. порівняно з 2002 р. вони зросли у 3.9 раза, або на 22.4 млрд грн. Однак питома вага цих видатків у зведеному бюджеті України не змінюється, а за деякими регіонами зменшується. Видатки на охорону здоров'я не перевищують 3.7 відсотків до ВВП, коли у розвинених країнах на охорону здоров'я витрачається більше 10 % бюджетних коштів поряд зі значними надходженнями коштів від медичного страхування. Проаналізувавши статистичні дані, можна зробити висновок про збільшення у фінансуванні охорони здоров'я ролі місцевих бюджетів, частка яких становила 82.2 % зведеного бюджету.

У структурі доходів частка коштів спеціального фонду становила від 1 до 17 %. Збільшуються доходи від операцій з капіталом. У 2000 р. частка цих доходів у загальному обсязі надходжень від оренди

основних засобів державних лікувальних установ становила 1 %, тоді як у 2006–2009 рр. – 1.5%. Слід відзначити тенденцію до зменшення з 2000 р. частки доходів від гуманітарної та благодійної допомоги. У 2000 р. вона склала 1.9 %, а у 2009 р. лише 0.5 %. У регіонах є різні можливості наповнення спеціального фонду. Наприклад, обсяги надходжень позабюджетних коштів Житомирської та Донецької областей відрізняються на 12 %.

Незначна питома вага бюджетних коштів призводить до великих витрат населення на придбання медикаментів і харчування, на платні медичні послуги і страхові платежі з добровільного медичного страхування. Кожна сім'я на лікування у 2000 р. витрачала 2.1 % сукупних витрат (близько 418.3 млн грн на рік), а у 2009 р. – 2.4 (470.3 млн грн на рік), що свідчить про приховане фінансування галузі [4].

Крім того, частка стаціонарної допомоги в Україні складає 60–70 % загального обсягу видатків охорони здоров'я. У країнах із перехідними системами цей показник сягає 35–50 % [6]. У зв'язку зі значною часткою видатків на стаціонарну допомогу в Україні доцільно дослідити діяльність саме лікувальних установ. Для проведення аналізу доходів і видатків фінансових ресурсів обрано лікувальні установи Житомирської, Тернопільської, Івано-Франківської областей через те, що вони відрізняються рівнем економічного розвитку, обсягами бюджетів та можливостями їх наповнення, чисельністю населення, кількістю лікувальних установ і медико-демографічною ситуацією.

Аналіз надходження фінансових ресурсів за 2003–2009 рр. свідчить, що з року в рік збільшуються видатки на охорону здоров'я в Тернопільській, Житомирській, Івано-Франківській областях. У Тернопільській області у 2003 р. надходження склали 149945.9 тис. грн, а у 2009 – 462347.9 тис. грн; у Житомирській області в 2003 р. становили 201511.64 тис. грн, а у 2009 р. – 616834,52 тис. грн. Аналогічно у 3.1 рази збільшилися надходження фінансових ресурсів у Івано-Франківській області. У всіх трьох областях найбільшу частину надходжень склали бюджетні кошти.

Наприклад, у Тернопільській області бюджетні кошти у 2003 р. становили 144896.28 тис. грн, а у 2009 р. – 436110.8 тис. грн, відповідно 96.6 % та 94.3 % від усіх надходжень. Спостерігається незначне зменшення частки надходжень бюджетних коштів у складі джерел фінансових ресурсів охорони здоров'я.

Бюджетні кошти, спрямовані на охорону здоров'я Житомирської області у 2003 р., склали 184835.13 тис. грн і до 2009 р. збільшилися до 518921.39 тис. грн. Частка бюджетних коштів у складі джерел фінансових ресурсів області зменшилася з 91.7 до 84.1 %. У Івано-Франківській області бюджетні кошти у 2003 р. склали 157826.8 тис. грн, а у 2009 р. – 459179.4 тис. грн, що відповідно становило 97.4 та 96.9 % від усіх надходжень. Спостерігається незначне зменшення частки бюджетних коштів у складі джерел фінансових ресурсів охорони здоров'я.

Аналіз позабюджетних джерел фінансових ресурсів Тернопільської області, які складають спеціальний фонд бюджету, дозволив виявити постійне збільшення благодійної допомоги, надходження від якої зросли у 9 разів з 982.21 тис. грн у 2003 р. до 8927.3 тис. грн у 2009 р. Вражають своєю нестабільністю стрибкоподібні зростання надходжень від гуманітарної допомоги – з 1658.62 тис. грн у 2003 р. до 2347.23 тис. грн у 2006 р. та різкі зменшення до 2009 р. – 8229.08 тис. грн (рис. 1).

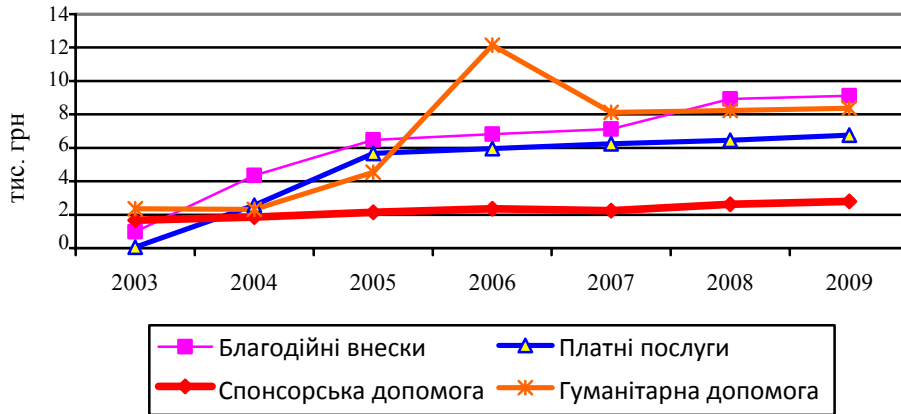

Рис. 1. Динаміка небюджетних надходжень в установи охорони здоров'я Тернопільської області у 2003–2009 рр. [7]

Аналіз позабюджетних надходжень охорони здоров'я Житомирської області свідчить, що стабільним і постійно зростаючим джерелом фінансування є лікарняні каси та платні послуги (рис. 2),

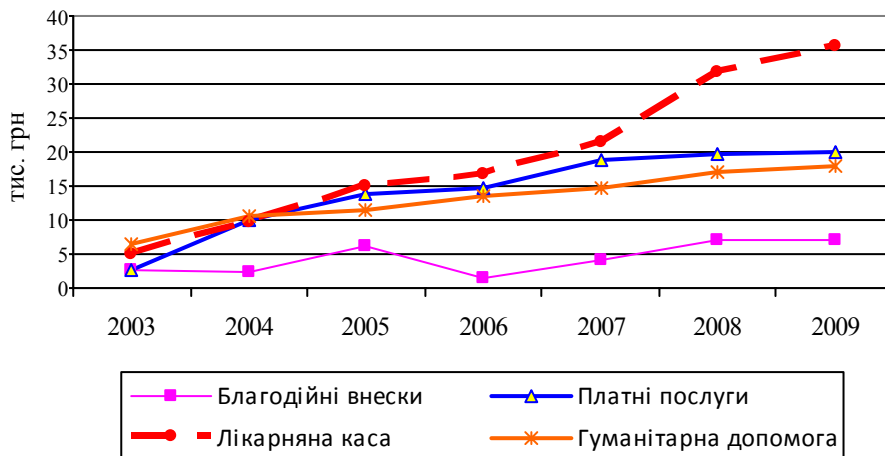

Рис. 2. Динаміка небюджетних надходжень в установи охорони здоров'я Житомирської області у 2003–2009 рр. [7]

а в Івано-Франківській області – платні послуги, благодійні внески та гуманітарна допомога (рис. 3).

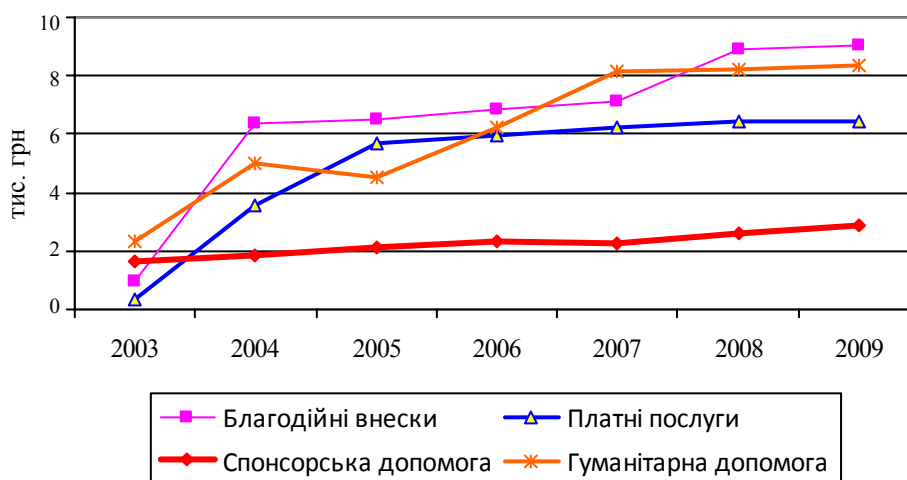

Рис. 3. Динаміка небюджетних надходжень в установи охорони здоров'я Івано-Франківської області 2003–2009 рр. [7]

Отже, порівняння позабюджетних надходжень охорони здоров'я Тернопільської, Житомирської та Івано-Франківської областей свідчить, що найбільше фінансування з позабюджетних джерел одержали установи охорони здоров'я Житомирської області – 16 % у 2009 р. (8.3 % у 2003 р.) через наявність лікарняних кас. У Тернопільській області позабюджетні надходження збільшилися з 3.4 % у 2003 р. до 5.7 % у 2009 р. Найповільніше збільшується фінансування з небюджетних джерел у Івано-Франківській області – з 2.6 % у 2003 р. до 3.1 % у 2009 р.

У всіх досліджуваних областях значна частка припадає на надходження від платних послуг і гуманітарної допомоги. Спонсорська допомога є у Тернопільській та Івано-Франківській областях, але відсутня у Житомирській. Отже, можна зробити висновок, що надходження спонсорської допомоги є завуальованою платою за медичні послуги, які по суті подібні до внесків у лікарняні каси, але ще з недосконалим механізмом виплат.

Аналіз видатків на охорону здоров'я свідчить, що найбільша питома вага припадає на виплату заробітної плати та нарахування на неї. Видатки на заробітну плату з 2003 по 2009 рік зросли у Тернопільській області з 47.0 % до 47.2 %, у Житомирській області – з 47.6 % до 50.1 %, а в Івано-Франківській області – з 50.9 % до 63.0 %. Крім цього, видатки на заробітну плату плануються лише на основі посадових окладів і обов'язкових надбавок і доплат, а премії та матеріальні допомоги виплачуються тільки за рахунок коштів, які залишаються від економії фонду оплати праці.

Частка видатків на придбання медикаментів у Тернопільській області становить 7.4 %, у Житомирській – 7.6 %, а в Івано-Франківській – 6.0 %; на харчування у лікарнях відповідно 4.2 %, 3.8 % та 4.5 %. Значну частку займають видатки на комунальні послуги – від 7.3 % в Івано-Франківській області, 7.9 % у Тернопільській області та до 8.1 % у Житомирській області. Придбання необоротних активів не дозволяє поновлювати обладнання відповідно до сучасних досягнень, найнижчі показники у Івано-Франківській області – 4.7 %, дещо вищі у Житомирській – 5.1 %, та найвищі у Тернопільській – 6.1 %.

Оскільки вчасно не проводяться ремонти, це призводить до поступової руйнації приміщень, у яких знаходяться лікарні. Видатки на ремонт у Івано-Франківській області склали 5.3 %, дещо вищі у Тернопільській області – 6.5 % та найвищі у Житомирській області – 7.6 %.

Надання якісної медичної допомоги та проведення профілактичних заходів на 70 % залежить від діагностики та від якісного медичного обслуговування, яке у свою чергу неможливе без повноцінного забезпечення лікувальних установ необхідним медичним обладнанням. Інвестиції в основний капітал установ охорони здоров'я у 2005 р. склали по Україні 93096 млн грн, а у 2009 – 139637 млн грн [7]. Не зважаючи на те, що з року в рік зростають інвестиції, зношення основних засобів в середньому становить 65 %, а майже 80 % медичного обладнання у цих закладах є морально та фізично застарілим. Водночас з усіх видатків сфери охорони здоров'я 90 % становлять поточні видатки та лише 10 % – капітальні.

Негативно впливає на рівень надання повноцінної медичної допомоги населенню неуккомплектованість медичних кадрів. У 2006 р. в Україні налічувалось 17241 вакансій лікарів, у 2009 р. – 18053 вакансії. При цьому лише 2878 лікарів у 2006 р. та 2639 лікарів у 2009 р. звернулися до центру зайнятості в пошуках роботи. Аналогічна ситуація і з укомплектованістю середнім медичним персоналом – кількість вакансій медичних сестер у 2006–2009 рр. становила близько 15 тисяч. Основними причинами кадрової незабезпеченості та низького рівня оновлення медичного персоналу є низька оплата праці.

Однак загострення проблем формування та функціонування державних лікувальних установ в Україні за останні роки не зводиться лише до невідповідності доходів установ видаткам у цій сфері, а зумовлене відсутністю відповідної законодавчої підтримки. Для забезпечення доступності медичної допомоги населенню на законодавчому рівні були розроблені соціальні нормативи її надання. Водночас на сьогодні не розроблено нормативів фінансування охорони здоров'я на одного мешканця ані на державному, ані на регіональних рівнях. Зазначені нормативи, відповідно до Закону України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії", мають встановлюватися під час прийняття закону про Державний бюджет на відповідний рік за поданням Міністерства фінансів та Міністерства охорони здо-

ров'я України. Саме через це видатки на охорону здоров'я встановлюються із різних можливостей місцевих бюджетів, які ставлять у нерівні умови громадян, що проживають у різних населених пунктах країни, у праві на повноцінне державне забезпечення медичними послугами. Таким чином, формування фінансових ресурсів державних лікувальних установ не забезпечує норм і принципів, які регламентують зобов'язання держави у сфері охорони здоров'я.

Оскільки характеристика і визначення взаємозв'язку між доходами і видатками на охорону здоров'я повинні відповідати вимогам доцільності, корисності та справедливості, вирішення проблем формування доходів і видатків установ цієї галузі потребує формування достатньої фінансової бази галузі охорони здоров'я.

У свою чергу, збільшення доходів державних лікувальних установ і їх стабільне надходження дозволило б покращити фінансовий стан установ і поліпшити якість надання медичних послуг. Обмеженість фінансових ресурсів – головна проблема всіх державних лікувальних установ, розв'язання якої вбачається в їхній взаємодії з органами місцевого самоврядування через бюджетну сферу, а також розширення власних повноважень шляхом збільшення надходжень до спеціального фонду.

Наслідком зазначених проблем є безпосереднє лікування коштом населення, що порушує положення Конституції України про безоплатне надання медичної допомоги.

У результаті дослідження надходження та використання фінансових ресурсів лікувальних установ України та окремих її областей встановлено, що за наявності мережі лікувальних закладів, достатньої для надання населенню медичної допомоги, щорічного збільшення бюджетних видатків не забезпечується поліпшення медико-демографічної ситуації в країні. Підсумовуючи викладене можна зробити певні висновки та узагальнення.

По-перше, за результатами аналізу структури надходжень фінансових ресурсів до державних лікувальних установ встановлено, що їхнє фінансування з бюджетів усіх рівнів є дуже малим і не відповідає потребам суспільства. Фінансовими джерелами установ охорони здоров'я в сучасних умовах господарювання є кошти державного і місцевого бюджетів, фондів, власні кошти підприємств, установ, організацій, добровісні внески, кредитні ресурси. При цьому найбільше фінансування здійснюється коштом бюджетів усіх рівнів. Має місце чітко виражена тенденція до зростання частки фінансових ресурсів місцевих бюджетів. Аналіз руху фінансових потоків у державних лікувальних установах Івано-Франківської, Житомирської, Тернопільської областей свідчить, що упродовж 2003–2009 рр. відбулося вагоме зростання фінансових ресурсів у Житомирській області за рахунок діяльності лікарняних кас.

По-друге, видатки державних лікувальних установ характеризуються:

- нестабільністю і недостатністю фінансування установ;
- зростанням частки витрат на заробітну плату в загальній сумі витрат на медичну допомогу, що свідчить про відсутність відновлення матеріальної бази;
- звуженням рамок економічного стимулювання діяльності медичних працівників лише до використання коштів, які залишаються від економії фонду оплати праці;
- низьким рівнем оплати праці медичних працівників, браком коштів для забезпечення доступної, якісної та ефективної медичної допомоги;
- несприятливою ситуацією у сфері капітальних вкладень, що робить неможливим розширене відтворення її матеріально-технічної бази;
- незадовільним медикаментозним і матеріально-технічним забезпеченням закладів охорони здоров'я.

По-третє, у ситуації, що склалася, належне фінансування державних лікувальних установ і галузі охорони здоров'я повинно бути не тільки основною метою уряду, а й загальнонаціональним завданням. Отже, необхідно розробити ефективну модель формування структури фінансових ресурсів державних лікувальних установ та охорони здоров'я, що сприятиме подоланню кризових явищ у галузі. Також доцільно розвивати мережу платних послуг, але потрібно запровадити єдині методи встановлення витрат на здійснення лікування і різних процедур, що буде основою для встановлення цін на медичні послуги; ширше застосовувати денні стаціонари, тобто пацієнти отримуватимуть у клініці лише лікувальні процедури. Слід розробити і затвердити перелік платних послуг, які надаються установами охорони здоров'я згідно з їхніми функціональними повноваженнями та закріпити це законодавчо. Для покращання діяльності системи охорони здоров'я, задоволення потреб суспільства необхідно вдосконалювати чинну правову базу, поступово переходити від бюджетної до бюджетно-страхової системи, вишукувати нові джерела надходження фінансових ресурсів.

Таким чином, збалансована структура надходжень фінансових ресурсів державних лікувальних установ сприятиме покращанню якості надання медичної допомоги населенню, що створюватиме підґрунтя для поліпшення здоров'я громадян України і забезпечення високих темпів економічного зростання у довгостроковому періоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України (із змінами і доповненнями). — К. : Атіка. — 2006. — 64 с.
2. Стенограма парламентських слухань на тему "Про хід виконання в Україні Європейської соціальної хартії (переглянутої)" від 6 черв. 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/zakon/new/par>.

3. <http://www.moz.gov.ua>.
4. Бураковський І. В. Реформа місцевих фінансів та міжбюджетних відносин в Україні: вісім проблемних питань // Економічні реформи сьогодні. — 2001. — № 38. — С. 17–28.
5. Левицький О. Фінанси галузі. Аналіз видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я / Олег Левицький [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.vz.kiev.ua/med/08-09/7.shtml>.
6. Статистичний щорічник України за 2007 рік. — К. : Консультант, 2008; *Статистичний збірник* Регіони України, 2008.
7. *Статистичні дані* обласних Управлінь охорони здоров'я за 2008 р. (Житомирська, Івано-франківська, Тернопільська області).

БРЕНД БАНКУ: СУТНІСТЬ, ЕЛЕМЕНТИ, ВПЛИВ НА КЛІЄНТІВ

МАСЛОВА Н., к. е. н., доцент кафедри банківської справи КНТЕУ

Фінансова криза спричинила значне зниження довіри населення до банківської системи, що негативно вплинуло на діяльність банків. Досвід діяльності зарубіжних та вітчизняних банків довів, що в період нестабільності "виживають" тільки установи з відомим брендом, стійким іміджем і бездоганною репутацією, які протидіють кризовим коливанням.

Фундаментальні дослідження сутності бренду викладені в наукових працях таких вчених, як: Д. Аакер [1], Б. Ванэкен [2], С. Девіс [3], А. Еллууд [4], П. Темпорал [5] та ін. Однак слід зазначити, що в цих працях, а також у наукових роботах дослідників банківського маркетингу не приділено уваги питанням, які розкривають сутність і складові банківського бренду, його зв'язок із такими категоріями, як імідж і репутація банку, також не визначається вплив бренду на результати діяльності банку та формування відданості клієнтів банку.

Теоретична нерозкритість сутності бренду банку при наявності нагальної практичної необхідності його ефективного впровадження призводить до появи проблем при створенні цілісності образу банківської установи, з чим і пов'язана необхідність дослідження всього комплексу питань, присвячених бренду банку.

Термін "бренд" (від англ. – *brand*), трактується як "марка товару, ідентифікаційний знак, символ, слова або їх комбінації, що відрізняє продукцію або послугу однієї компанії від продукції або послуги іншої" [4, с. 24]. Однак як категорія маркетингу бренд – поняття неодноз-

© Маслова Н., 2010

начне, оскільки дуже часто під ним розуміють інші категорії, зокрема "марку", "товарний знак", "торгову марку".

Потрібно зауважити, дефініція "марка" трактується як "ім'я, термін, знак, символ, малюнок та/чи їх поєднання, які призначені ідентифікувати товари чи послуги одного продавця чи групи продавців і диференціювати їх від товарів та послуг конкурентів" [3, с. 15], а "товарний знак" – це частина товарної марки, що юридично забезпечена та захищає виключно права продавця на використання марочної назви і/чи марочного знака [6, с. 17].

На відміну від терміна "бренд", "торгова марка" – більш вивчене поняття, починаючи із його викладення у словнику Merriam-Webster, який датується 1838 р. Торгова марка трактується як "позначення, яке відповідно розрізняє товари та послуги одних юридичних чи фізичних осіб від однорідних товарів та послуг інших юридичних та фізичних осіб" [1, с. 121]. Деякі спеціалісти вважають поняття "торгова марка" і "бренд" синонімами. На основі сучасних теоретичних досліджень можна зробити висновок, що торгова марка – це лише складова частина бренду (рис. 1).

Рис. 1. Процес еволюції від торгової марки до бренду [4, с. 125]

Отже, "бренд" більш комплексне поняття, яке може відноситись як до товару, так і до фірми, яка його виробляє.

У науковій літературі "бренд" трактується таким чином:

- послідовний набір функціональних, емоційних і самовиразних обіцянок цільовому споживачеві, які є унікальними, важливими й важко емітованими [1, с. 18];
- ідентифікований продукт, сервіс, особа чи місце, яке створюється таким чином, що споживач чи покупець сприймає унікальну додану цінність, яка якнайкраще відповідає його потребам [2, с. 15];
- послідовний набір функціональних, емоційних і виразних обіцянок цільовому споживачу, вони є унікальними, значимими та складними у плані імітації [3, с. 16];

- прикмети фірми або товару, які відображають їхню індивідуальність, привертають концентровану увагу клієнтів і створюють імідж фірмі, сприяючи досягненню нею репутації й просуванню товару на ринок [4, с. 15];
- не просте ім'я, не проста назва, розгорнуте магічне ім'я. Це продукт духовного життя людини й тому може існувати тільки у вигляді ідеї, міфу, легенди [5, с. 10];
- компанія (її назва) або концепція, виділені громадською свідомістю з маси собі подібних [7, с. 23];
- точка перетину сильних сторін компанії і того, що цінують клієнти [8, с. 75];
- символ, сформований на основі дизайну, що ототожнює (ідентифікує) властивості установи [9, с. 39].

Таким чином, основна думка стосується тверджень, що "бренд – це прикмети фірми, які відображають її індивідуальність, привертають концентровану увагу клієнтів і створюють імідж фірми, сприяючи досягненню нею репутації й просуванню на ринок". З огляду на різноманітність підходів до трактування поняття "бренд", доцільно розглядати поняття, що стосуються бренду організації, фірми, оскільки в банківській діяльності послуга не має особливих властивостей і патентування, що не дає можливості створювати для неї персональний бренд, як для товару.

Процеси позиціонування в банківській сфері й у товарному маркетингу суттєво відрізняються (таблиця) [8, с. 77].

Позиціонування в банківській і товарній сферах

Параметр позиціонування	Особливості позиціонування	
	у товарній сфері	у банківській сфері
Основа для позиціонування	Різні товари підприємства	Банк і його імідж
Орієнтація на споживача	Індивідуальний покупець	Середньостатистичний клієнт банку
Продукт (товар)	Індивідуальна ринкова пропозиція з можливістю створення універсальної товарної пропозиції та її позиціонування	Стандартизовані продукти, які відрізняються брендом банку
Асортимент	Акцент на глибину	Акцент на масштабність
Напрями інформаційного потоку при позиціонуванні	Одностороннє повідомлення про товар	Двостороннє повідомлення про продукт
Політика залучення та утримання споживачів	Утримання покупців	Залучення та утримання клієнтів

У банківській сфері спостерігається швидка мінливість продуктового ряду, зміна концепцій надання послуг, ототожнення клієнтом споживчих характеристик послуг зі споживчими властивостями матеріальних благ, що можна отримати за їхній рахунок. У цьому контексті, можна говорити тільки про бренд банку, як бренд установи, який наділяє послуги додатковою цінністю, що вноситься завдяки його імені, надійності, відомості, тривалості роботи, традиціям і слугує тією основою, яка дозволяє клієнтам уособлювати нематеріальні послуги з матеріальною субстанцією.

Фахівці схилиються до висновку, що основним чинником успіху більшості банків є вірність (відданість) клієнтів, іншими словами їх лояльність, яка формується під впливом не тільки бренду, а й іміджу та репутації банку. Досить часто відбувається ототожнення понять "ділова репутація", "імідж", "бренд". Хоча ці категорії тісно пов'язані, необхідно їх чітко розрізняти.

Існує певна схожість у трактуванні понять бренд та імідж установ. Формування сприятливого іміджу визначається як одна з найважливіших цілей діяльності банку, спрямованих на підвищення довіри суспільства до конкретної банківської установи та до всієї банківської системи. Деякі дослідники банківського маркетингу майже ототожнюють поняття "імідж" і "бренд", а саме визначають "імідж" як "образ банку, єдність уявлень та емоційного сприйняття у цільовій аудиторії, які пов'язуються з банком" [10, с. 343]. Інші дослідники стверджують, що "імідж – це зовнішня атрибутивна складова, яка охоплює та впливає на всю діяльність банку і залежить як від успішності, надійності та бездоганності роботи банку, так і від маркетингових комунікацій банку" [11, с. 98].

Разом із тим, більшість науковців дотримується думки, що "імідж – це досить поверхове, часто штучно створене за порівняно недовгий час уявлення про об'єкт, яке складається у свідомості людей, що може не відображати глибинних економічних і соціальних характеристик банку, особливостей його поведінки на ринку і наслідків діяльності, часто поєднуючи реальні принципи і методи ведення бізнесу" [5, с. 131; 12, с. 474; 13] та ін. Імідж створюється і змінюється відносно швидко, головним інструментом формування і коригування іміджу є паблік рілейшнз (PR), передусім PR-кампанії в ЗМІ [14, с. 16].

Однак для фінансово-кредитних організацій значення напрацьованого "капіталу репутації" виходить на перший план, оскільки це значною мірою визначає переваги клієнтів і партнерів, забезпечує міцність і ефективність ділових зв'язків, фінансові показники та ринкове благополуччя банку.

Репутація – це динамічна характеристика поведінки банку, що формується в суспільстві упродовж досить тривалого періоду [15, с. 177]. Репутація формується на основі достовірних знань і оцінок, тобто

припускає раціональний, аналітичний підхід, що часто підкріплюється власним досвідом взаємодії. Побудова репутації здійснюється у процесі всієї діяльності банківської організації, торкається взаємовідносини зі всіма групами контрагентів, і, зрештою, має на меті формування позитивної громадської думки про банк, яка стає чинником, що спонукає до взаємодії з ним.

Формування репутації фінансово-кредитної установи відбувається в нерозривному зв'язку з поступальним розвитком самого банку, його фінансової, організаційної й інтелектуальної інфраструктури, корпоративної культури. Вона складається на основі історичної практики банку, подій, що сталися, і здійснених заходів і проектів.

Проблема створення позитивної ділової репутації є однією з найсерйозніших і залежить від таких чинників:

- соціально-значущої місії, яскравого візуального образу, тривалості присутності і популярності на ринку (упізнавання);
- іміджу банку (престижність);
- надійності, фірмових стандартів і організаційної культури (цінність і довіра).

Репутація для банків важлива не лише в періоди успішного розвитку, особливе значення вона має у скрутних і кризових ситуаціях, що зумовлено специфікою діяльності фінансово-кредитних установ, які працюють із нематеріальними продуктами, часто "незрозумілими" за своєю сутністю пересічному громадянину, на тлі підвищеного ризику та жорсткої конкуренції в умовах мінливого зовнішнього середовища.

Таким чином, визначаючи створення бездоганної репутації головною довгостроковою метою банку, можна побудувати ланцюжок "правильного" або "ідеального" її формування, що сприятиме створенню безперечної відданості клієнтів банку та його позитивному образу в суспільстві (рис. 2)

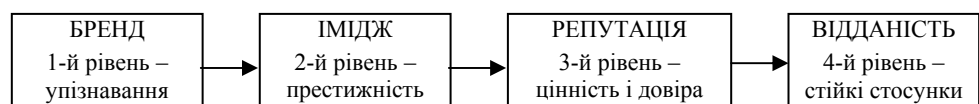

Рис. 2. Вплив бренду на поступове формування відданості клієнтів банку

Безперечно, бренду відводиться одна з головних ролей – від створення першого уявлення до формування упізнавання на рівні підсвідомості, створення образу в уяві клієнтів, бізнес-партнерів, персоналу та суспільства, який впливає на формування іміджу банку за рахунок унікальних, відмінних від інших банків характеристик.

У результаті здійснених теоретичних досліджень, систематизації та узагальнення наукових думок *бренд банку* можна визначити як атрибут пізнаваності банку, штучно створений образ в уяві клієнтів,

бізнес-партнерів, персоналу та суспільства, що допомагає на рівні підсвідомості відрізнити його від інших банків, сприяє підвищенню конкурентоспроможності на ринку банківських послуг та має вплив на формування його іміджу та ділової репутації.

Бренд є ідентифікуючим банківським атрибутом, що містить певний набір візуальних і вербальних характеристик [16, с. 7; 17, с. 76] (рис. 3).

Рис. 3. Основні елементи бренду банку

Першим елементом бренду є *назва банку*, вона повинна базуватись на окресленій маркетинговій стратегії бренду банку, передбачати не тільки креативну розробку, а й перевірку майбутньої назви на "фонетичне звучання", бажане дослідження його сприйняття цільовою аудиторією. На жаль, назви вітчизняних банків часто викликають нарікання фахівців не тільки стосовно їхнього ідеологічного навантаження, а й навіть щодо норм українського правопису, які порушуються [18, с. 64].

Логотип банку – це своєрідна візитна картка, завдяки якій банк ідентифікується нинішніми і потенційними клієнтами без додаткової інформації. У його зображенні, а також в оформленні рекламних оголошень, банківських вітрин і внутрішніх приміщень, банківської атрибутики використовується фірмовий колір [19, с. 58].

Логотипи бувають кількох видів:

- логотип-символ – це логотипи у вигляді картинок і фотографій, які графічно представляють компанію. Такі логотипи використовують багато банків;
- текстовий логотип – такі логотипи схожі із символічними. Звичайно в них використовується буква або букви імені банку, іноді зображення дається у вигляді піктограми. Такому виду логотипів віддають перевагу багато сучасних і успішних банків. Текстові логотипи зустрічаються частіше символічних;
- буквено-цифрові логотипи – це найпоширеніший тип логотипів;
- комбінований тип – у таких логотипах сполучаються варіації попередніх. Це може бути буква, накладена на картинку або ж текст поверх символу. Зустрічаються досить часто [19, с. 57].

Отже, будь-який тип логотипу здатний стати вдалим, при умові, що він розроблений професіоналами та створює чіткий зрозумілий образ.

Слоган – основна ідея, що звичайно виражається в одній короткій фразі. Її суть повинна міцно зв'язувати покупця із брендом і надихати на продовження цього зв'язку. Розміщується звичайно під фірмовим знаком, його зміст змінюється дуже рідко [20, с. 89]. Щодо слоганів банків, то їх можна розділити на дві великі групи. Перша – слогани, покликані в концентрованій формі сформулювати філософію існування й розвитку банку, ключові принципи обслуговування ним клієнтів. І друга група – слогани, які виникають у рамках просування різних банківських продуктів [20, с. 93].

Фірмовий колір несе в собі особливі асоціації. Тому його використання не тільки гарний брендинговий хід, а й потужна психологічна зброя. Вибір кольору важливий для залучення уваги до банку й для того, щоб управляти емоціями споживачів, викликати в них ті або інші асоціації й стимулювати бажання скористатися послугою [21, с. 121].

Місія банку – декларація (складається у вигляді документа), що формулює роль банку на фінансовому ринку, містить визначення існуючих і перспективних банківських продуктів і операцій, ринків, регіонів, а також тих сфер діяльності, у яких банк досяг переваг над конкурентами і в яких розраховує досягти стійких конкурентних переваг. Місія також визначає послідовність реалізації довгострокових стратегічних цілей [15, с. 49].

Щоб сформувати сильний і стійкий (конкурентоспроможний) бренд, слід дотримуватись не лише розробленої бренд-стратегії, яка є невід'ємною частиною стратегічного розвитку банку в цілому, а й залучати до повної взаємодії і до загальної місії персонал та вище керівництво банку, включаючи кінцеві точки продажу – відділення. Тому корпоративна культура є досить важливою складовою саме для створення бренду банку.

Корпоративна культура – це сукупність найважливіших положень діяльності банку, обумовлених місією та стратегією розвитку, що знаходять своє відображення в соціальних нормах і цінностях, які поділяє більшість працівників і визначає принципи та правила внутрішнього життя банку. Культура банку може розглядатися як демонстрація основних цінностей в організаційній структурі, системі управління, кадровій політиці [22, с. 52]. Корпоративна культура банку охоплює ієрархію цінностей, що домінує серед співробітників банку та сукупність способів їх реалізації, що переважають в банку на певному етапі розвитку [12, с. 153].

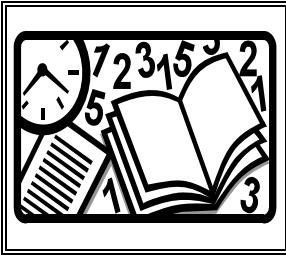
Саме корпоративна культура позначається на якості обслуговування клієнтів банку, вона або закріплює позитивне враження, отримане від інших елементів бренду, або, якщо не розроблені певні аспекти внутрішньобанківського спілкування, спотворює його.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що саме у фінансовій сфері бренд має надзвичайно важливе значення, що впливає не тільки на прихильність клієнтів та відомість у суспільстві, а й на фінансові показники діяльності банку та його становище на ринку. Доведено, що бренд належить до рівня упізнавання банку та впливає на формування іміджу, репутації та відданості (лояльності) клієнтів банку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аакер Д. А. Создание сильных брендов / Д. А. Аакер ; пер. с англ. — М. : Изд. дом Гребенникова, 2003. — 440 с.
2. Ванэкен Б. Бренд-помощь. Простое руководство, которое поможет решить проблемы брендинга / Б. Ванэкен ; пер. с англ. — СПб. : Питер, 2005. — 336 с.
3. Дэвис С. Управление активами торговой марки / С. Дэвис ; пер. с англ. — СПб. : "Питер", 2001. — 272 с. ; *Ле Пла* Интегрированный брэдинг / Ф. Джозеф Ле Пла, Линн М. Паркер ; пер. с фр. — М. : Нева, 2003. — 320 с.
4. Еллвуд А. Основы брендинга / А. Еллвуд ; пер. с англ. — М. : Фаир-пресс, 2002. — 336 с.
5. Темпорал П. Эффективный брэнд-менеджмент / Темпорал П. ; пер. с англ. — СПб. : Нева, 2004. — 288 с.
6. Капферер Ж. Торговые марки: испытание практикой. Новые реальности современного брэдинга / Ж. Капферер ; пер. с англ. — М. : Инфра-М, 2002. — 211 с.
7. Бодуан Ж. Управление имиджем компании / Ж. Бодуан ; пер. с фр. — М. : Имидж-контакт, 2003. — 233 с.
8. Фризоргер О. К. Банковский бренд – подспорье менеджменту / О. К. Фризоргер // Банковское дело. — 2007. — № 9. — С. 75–77.
9. Вершинин О. Особенности брендинга в коммерческих банках / О. Вершинин, Р. Кулягин, В. Угрына // Бренд-менеджмент. — 2003. — № 1. — С. 39–45.
10. Лютий І. О. Банківський маркетинг / І. О. Лютий, О. О. Солодка. — К. : Центр учбової л-ри, 2009. — 776 с.
11. Маслова Н. О. Імідж та довіра в контексті маркетингових комунікацій комерційного банку // Зб. наук. праць Острівської акад. фінансів. — 2003. — С. 93–100.
12. Банківський менеджмент : підручник / за ред. О. А. Кириченка, В. І. Міщенко. — К. : Знання, 2005. — 831 с.
13. Алешина О. ПР для менеджеров / О. Алешина. — М. : ЭКМОС, 2004. — 234 с.
14. Ткачук О. В. Маркетингові комунікації у банківській діяльності: публік рілейшнз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04 / О. В. Ткачук ; Держ. вищ. навч. заклад "Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана". — К., 2008. — 20 с.

15. *Васюренко О. В.* Банківський менеджмент / О. В. Васюренко. — К. : Вид. центр "Академія". — 2001. — 320 с.
16. *Корзун А.* Архитектура бренда: взгляд изнутри, или как построить эффективный бренд / А. Корзун // Бренд-менеджмент. — 2006. — № 3. — С. 5–9.
17. *Макашев М.* Бренд / М. Макашев. — М. : Юнити-Дана, 2004. — 207 с.
18. *Пономарів О.* Назви банків з погляду норм українського правопису / О. Пономарів // Вісн. НБУ. — 2009. — № 8. — С. 63–68.
19. *Рымарский Ю.* Case study: реализация проекта вывода на рынок нового бренда финансовой структуры / Ю. Рымарский // Отдел маркетинга. — 2004. — № 1. — С. 56–59.
20. *Гончарова І. І.* Формування комплексу комунікацій банківських установ : навч. посіб. / І. І. Гончарова. — Луганськ, 2004. — 342 с.
21. *Примак Т. О.* Маркетингові комунікації / Т. О. Примак. — К. : Ніка Центр, 2003. — 280 с.
22. *Пустынникова Ю.* Формирование корпоративной культуры обслуживания стратегических клиентов / Ю. Пустынникова // Маркетинг и маркетинговые исследования. — 2004. — № 4. — С. 52–55.

УДК 657.1(477)

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОБЛІКУ В ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ

КАНСВА Т., к. е. н., доцент кафедри фінансів КНТЕУ

ШЕВЧЕНКО С., к. е. н., асистент кафедри фінансів КНТЕУ

Співпраця України з міжнародними організаціями, фондами та іншими структурами, діяльність в інвестиційній сфері потребують достовірної, відкритої та прозорої економічної інформації, джерелом якої в першу чергу є бухгалтерський облік. Перехід до ринкової економіки, демократизація суспільства потребують і відповідних суттєвих змін в обліку, його наближення до реального економічного середовища, до вимог міжнародних стандартів. Ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової і статистичної звітності в кожній установі здійснюється на підставі нормативно-правових документів, що розробляються органами, на які покладено обов'язки регулювання питань обліку та звітності. Це дає змогу вести бухгалтерський облік і складати фінансову звітність за єдиними принципами та формами і таким чином забезпечувати можливість порівнювати та узагальнювати облікову інформацію.

У процесі здійснення економічних перетворень в Україні з'явилися нові вимоги й проблеми щодо організації обліку. Зокрема це пов'язано із реформуванням бухгалтерського обліку в бюджетних установах і наближенням його до міжнародних стандартів державного сектору. У 2007 р. прийнято Стратегію модернізації системи бухгалтерського обліку в державному секторі на 2007–2015 роки. Метою її є вдосконалення системи бухгалтерського обліку в державному секторі з урахуванням вимог міжнародних стандартів. Основні напрями та шляхи реалізації стратегії: модернізація системи бухгалтерського обліку в секторі державного управління, вдосконалення системи фінансової та бюджетної звітності, створення уніфікованої організаційної та інформаційної облікової системи [1].

Питання модернізації обліку завжди привертало до себе увагу багатьох науковців, зокрема слід відзначити П. Атамаса, М. Бортника, Р. Джогу, Є. Калюгу, Л. Кіндрацьку, С. Левицьку, В. Палія, Л. Панкевича, С. Свірко, Н. Сушко та ін. Віддаючи належне науковим напрацюванням вітчизняних вчених, слід відзначити, що невирішеними залишаються принципові положення теорії, методології та практики, які потребують подальшого наукового дослідження.

Метою статті є аналіз сучасного стану та перспектив реформування бухгалтерського обліку в державному секторі на основі дослідження проблем, недоліків та існуючих базових підходів.

Вивчення проблем організації бухгалтерського обліку на національному рівні збільшує коло об'єктів організації. Перш за все таке збільшення відбувається за рахунок паралельного існування в межах однієї національної економіки систем обліку, які мають істотні методологічні та методичні відмінності. На законодавчому рівні не існує розподілу систем бухгалтерського обліку, однак практика регулювання бухгалтерського обліку в Україні свідчить, що такий розподіл реально існує. Він обумовлений формою власності, масштабами та специфікою окремих видів діяльності суб'єктів господарювання. Саме тому стандартизація бухгалтерського обліку як на міжнародному рівні, так і в Україні, відбувається в межах корпоративного, державного секторів, малого та середнього бізнесу. Створювані системи обліку не є автономними, всі вони базуються на єдиній методології, але в організаційному плані є відокремленими, оскільки мають різне нормативне забезпечення, істотні особливості поточного обліку, нюанси в змісті фінансової звітності.

Під терміном "державний сектор" у міжнародній практиці розуміють національні уряди, регіональні органи управління (наприклад, штатів, провінцій, територій), місцеві (наприклад, міські, районні (селищні) органи управління) та відповідні державні суб'єкти господарювання (наприклад, агентства, правління, комісії, установи та підприємства).

Відповідно до Господарського кодексу України до суб'єктів державного сектору економіки належать суб'єкти, які діють на основі лише державної власності, а також суб'єкти, державна частка у статутному фонді яких перевищує п'ятдесят відсотків або складає величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів. Таке тлумачення структури державного сектору конкретизує визначення, що наведено в міжнародних стандартах бухгалтерського обліку для державного сектору, яке підтверджує відповідність розуміння поняття "державний сектор" в Україні міжнародній практиці [2, с. 396].

Слід зазначити, що міжнародні стандарти обліку для державного сектору є офіційно прийнятими вимогами до фінансової звітності.

Вони розроблені шляхом адаптації міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, прийнятих Радою з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, відома раніше як Комітет з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, але з урахуванням особливостей функціонування державного сектору. При цьому в тексті міжнародних стандартів для державного сектору максимально зберігаються підходи, визначені в міжнародних стандартах для корпорацій, якщо з того або іншого питання обліку або звітності немає істотних відхилень або особливостей у державному секторі [3].

На відміну від положень міжнародних стандартів бухгалтерського обліку в державному секторі за національним законодавством установи, що утримуються за кошти відповідних бюджетів, чітко не визначені як такі, що належать до державного сектору. Хоча нормативні документи з бухгалтерського обліку в державному секторі, що видані упродовж 2007–2008 рр., присвячені саме установам бюджетної сфери України. Науковцями і практиками державний сектор розглядається не тільки як об'єкти, сформовані на основі або з участю державної власності, а й як об'єкти, що отримують повністю чи частково кошти з бюджетів різних рівнів.

Бюджетні установи є первинною ланкою бюджетної системи країни. Вони беруть участь у виконанні як дохідної, так і видаткової частини бюджету відповідно до затвердженого кошторису – основного планово-фінансового документа, який підтверджує повноваження кожної установи щодо отримання доходів і здійснення видатків, визначає обсяг і напрями витрачання коштів. Процес надання нематеріальних послуг є основним і найскладнішим видом діяльності бюджетних установ. Він супроводжується різноманітними витратами матеріальних і фінансових ресурсів. Через це виникають і накопичуються видатки, порівняння яких із доходами визначає результат виконання кошторису бюджетної установи за рік.

Слід зазначити, що в Україні задоволення низки соціальних потреб – таких, як: охорона здоров'я, освіта, наука культура, соціальне забезпечення, на які спрямовані видатки бюджету, – покладено в основному на бюджетні установи та організації.

Згідно зі ст. 2 Бюджетного кодексу України бюджетна установа – це орган, установа чи організація, визначена Конституцією України, а також установа чи організація, створена в установленому порядку органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим чи органами місцевого самоврядування, яка повністю утримується за рахунок відповідного бюджету [4].

Бюджетні установи – окремі юридичні особи, які визначають результати виконання кошторису за рік, ведуть облік і складають звітність відповідно до чинного законодавства для бюджетних установ, несуть майнову та правову відповідальність перед державою, спла-

чують встановлені для бюджетних установ податки, проводять розрахунки з персоналом, дебіторами та кредиторами.

У бюджетній сфері, наголошує П. Атамас, майже відсутні госпрозрахункові відносини, бюджетні установи не мають статутного капіталу, а всі їх активи є державною власністю [5, с. 8]. Основною відмінністю бюджетних установ від інших неприбуткових організацій, як зазначає С. Левицька, є їх повна залежність від бюджетного фінансування, яке здійснюється в рамках Бюджетного кодексу [6, с. 58].

Бюджетні установи й організації, що створені органами державної влади України та органами місцевого самоврядування й утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів згідно зі ст. 2 п. 6 "Бюджетного кодексу України" та п. 7.11.1 Закону України "Про оподаткування прибутку підприємств" належать до неприбуткових [7].

Фінансово-господарська діяльність бюджетних установ і організацій має певні особливості: бюджетні установи та організації функціонують на правах державної чи комунальної форми власності; у процесі надання нематеріальних послуг бюджетні установи й організації здійснюють видатки, які за економічним змістом відрізняються від витрат суб'єктів підприємницької діяльності. Під видатками розуміють державні платежі, що не підлягають поверненню.

Для узгодження із міжнародними стандартами потрібно реформувати національну систему бухгалтерського обліку за такими напрямками: *по-перше*, вдосконалити існуюче нормативно-правове регулювання; *по-друге*, сформувати нову нормативну базу (стандарти); *по-третє*, оновити методичне забезпечення (інструкції, коментарі); *по-четверте*, забезпечити підготовку та перепідготовку кадрів.

Перший напрям передбачає приведення нормативно-правової бази України у відповідність до міжнародних стандартів з питань бюджетного обліку. Це стосується як внесення відповідних змін до законодавчо-нормативних актів, так і здійснення комплексних наукових досліджень відповідності законодавства України міжнародному законодавству із зазначених питань.

На сьогодні відсутня єдина методика відображення в бухгалтерському обліку операцій, які здійснюються у державному секторі, що не дозволяє отримувати повну, достовірну та прозору інформацію про фінансовий стан держави, а Державному казначейству повною мірою використовувати свої повноваження.

Щодо змін у методології бухгалтерського обліку в державному секторі, зокрема у бюджетних установах, то їх можна передбачати лише за обговореннями та дискусіями, які тривають у колі науковців, економістів, працівників Державного казначейства України [5; 6].

Нормативно-законодавча база, що регулює ведення бухгалтерського обліку в державному секторі України містить окремі недо-

працьовані та неузгоджені положення. Серед проблемних питань реформування бухгалтерського обліку державного сектору сьогодні можна назвати відсутність єдиних підходів до розробки дієвих механізмів удосконалення системи бухгалтерського обліку з урахуванням вимог міжнародних стандартів, недостатній рівень висвітлення питань переходу на єдині методологічні засади бухгалтерського обліку та звітності, а також створення єдиного уніфікованого організаційно-інформаційного забезпечення бухгалтерського обліку. Для вирішення цих питань потрібне науково-теоретичного підґрунтя.

Сьогодні у системі обліку державного сектору можна визначити такі основні недоліки:

- використання двох методів ведення бухгалтерського обліку – касового (при виконанні бюджетів) і методу нарахувань, що має певні особливості (при здійсненні діяльності із виконання кошторису розпорядниками бюджетних коштів);
- відсутність єдиної методики при відображенні операцій в бухгалтерському обліку державними цільовими фондами;
- не всі розпорядники бюджетних коштів охоплені казначейською системою обслуговування. Це не дає можливість отримувати оперативну та достовірну інформацію про дійсний стан виконання бюджетів різних рівнів;
- звітність про виконання бюджетів консолідується по вертикалі Державного казначейства і вертикалі головних розпорядників коштів паралельно. При цьому потоки інформації дублюються, але частина аналітичних звітних даних містить нетотожну інформацію. Планові показники також доводяться за двома напрямками: по системі Державного казначейства та системі головних розпорядників бюджетних коштів. Така інформація доводиться за двома інформаційними потоками – дані розпису та кошториси розпорядників бюджетних коштів;
- виконання бюджетів за видатками здійснюється шляхом виділення асигнувань замість більш ефективної системи – погашення зобов'язань. Існує формальний облік зобов'язань розпорядників бюджетних коштів, що не відповідає фактичному стану їх розрахунків. У Державного казначейства відсутні ефективні важелі впливу на стан розрахунків розпорядників бюджетних коштів;
- окремі нормативні акти з обліку та звітності виконання кошторисів і бюджетів, затверджені Державним казначейством, потребують узгодження з міжнародними стандартами.

Слід зазначити, на відміну від міжнародної практики у системі бухгалтерського обліку в бюджетній сфері України розрізняють два основних об'єкти: установу, що отримує кошти бюджету, та власне бюджет. У вітчизняній практиці обліку виконання бюджетів застосовується касовий метод відображення доходів і видатків. Установи, які

отримують кошти бюджетів, використовують різні методи обліку доходів і видатків. Так, облік доходів загального фонду кошторисів установ здійснюється за касовим методом.

На противагу цьому доходи спеціального фонду установи обліковуються з дати здійснення операції (метод нарахування) або на дату надходження коштів на рахунки установи (касовий метод). Видатки як загального, так і спеціального фондів кошторису відображаються у бухгалтерському обліку установи на момент їх виникнення, незалежно від факту сплати грошових коштів (метод нарахування).

Використання різних методів обліку доходів і видатків ставить під сумнів достовірність інформації, що міститься у фінансовій звітності установ, які отримують кошти з бюджетів, та відповідно зведеного бюджету України.

Відмінності між вітчизняною практикою обліку в бюджетній сфері та міжнародними стандартами пов'язані, насамперед, з особливостями бюджетного процесу в Україні, а саме касовим методом виконання бюджетів. Так, у системі обліку виконання бюджетів відсутні дані про майновий стан органів місцевого самоврядування, органів виконавчої влади та держави в цілому.

Другим напрямом є розробка і впровадження у практику нових й уточнення раніше затверджених положень з бухгалтерського обліку, підготовка відповідних методичних рекомендацій, щодо організації обліку бюджетного сектору в нових умовах.

Третій напрям передбачає розроблення нової методологічної концепції обліку, яка б надавала можливість використовувати облікову інформацію для ухвалення управлінських рішень у бюджетному секторі в ринкових умовах господарювання та порівняння показників звітності вітчизняних і зарубіжних організацій, що виникає у зв'язку із необхідністю співпраці з міжнародними організаціями.

Четвертим напрямом є робота з перепідготовки та підготовки висококваліфікованих фахівців бухгалтерського обліку. Така підготовка має здійснюватися відповідно до державних освітніх стандартів і повинна містити необхідні кваліфікаційні характеристики за рівнями професійної освіти. Для реалізації цього завдання важливо налагодити тісну міжнародну співпрацю, створити спільні з іноземними державами центри навчання державних службовців і підвищення їх кваліфікації, активізувати вивчення міжнародного досвіду державного управління і навчання державних службовців шляхом ретельного відбору, перекладу та видання відповідної літератури; забезпечити участь українських фахівців у міжнародних семінарах, конференціях, нарадах з питань кадрового забезпечення державної служби, всіляко підтримувати представництво України у відповідних міжнародних організаціях; використовувати різноманітні форми міжнародної допомоги в межах чинного законодавства.

Крім того, існує проблема щодо неузгодженості категорій у нормативно-законодавчих актах, що регулюють облік у державному секторі України. Це негативно впливає не лише на організацію обліку, а й на такі його характеристики, як прозорість та зрозумілість.

Приведення методики та методології вітчизняної системи бухгалтерського обліку у відповідність до встановлених норм і вимог за міжнародними стандартами фінансової звітності є однією з умов ефективної адаптації економічної, а саме облікової інформації, до міжнародних вимог і стандартів, хоча міжнародні стандарти мають лише рекомендаційний характер. Для підвищення прозорості державних і місцевих фінансів, якості та достовірності бюджетного обліку, забезпечення максимально повного відображення фінансових операцій, створення умов для аналізу рівня і динаміки бюджетної заборгованості, оцінки ефективності бюджетних послуг, які надаються, необхідно здійснити перехід на міжнародні стандарти фінансової звітності в державному секторі.

Україна поступово інтегрується у світовий економічний простір. Отже, перехід національної системи бухгалтерського обліку в бюджетних установах і складання звітності за міжнародними стандартами є вимогою часу. Багато країн, зважаючи на сучасні тенденції розвитку світової економіки стали на шлях розвитку бухгалтерського обліку, спрямований на його уніфікацію та дотримання єдиних принципів і правил ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності.

Бухгалтерський облік і фінансова звітність у державному секторі необхідні для інформаційного забезпечення прогнозування, планування та контролю на рівні держави. Саме тому реформування системи бухгалтерського обліку відповідно до міжнародних стандартів є визначальним для всієї системи управління державними фінансовими ресурсами України. Для вдосконалення бухгалтерського обліку і фінансової звітності у державному секторі України слід розв'язати проблему практичного запровадження методу нарахування доходів і витрат всіх суб'єктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Стратегія модернізації системи бухгалтерського обліку у державному секторі* : затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 січ. 2007 р. № 34. — Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
2. *Позняковська Н. М.* Проблеми та перспективи реформування бухгалтерського обліку у державному секторі / Н. М. Позняковська // Вісн. нац. ун-ту водного госп-ва та природокористування. — 2009. — Ч. 2. — С. 396–403.
3. *Міжнародні стандарти бухгалтерського обліку у державному секторі.* — Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/document>.
4. *Бюджетний Кодекс України* від 21 черв. 2001 р. № 2542-III. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/law/main.cgi>.

ОБЛІК ТА АУДИТ

5. *Атамас П. Й.* Основи обліку в бюджетних організаціях : навч. посіб. / П. Й Атамас. — Х. : Центр навч. л-ри, 2003. — 284 с.
6. *Левицька С. О.* Облік та аналіз діяльності бюджетних установ : монографія / С. О. Левицька. — Рівне : УДУВГП, 2004. — 233 с.
7. *Про оподаткування* прибутку підприємств : Закон України від 24 груд. 2002 р. № 334-94 зі змін. та допов.
8. *Сушко Н.* Модернізація бухгалтерського обліку у державному секторі триває // Казна. — 2009. — № 3. — С. 25–28.
9. *Хорунжак Н. М.* Проблеми та передумови уніфікації обліку в бюджетній сфері / Н. М. Хорунжак // Галиц. екон. вісн. — 2009. — № 2. — С. 152–156.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СЕГМЕНТАРНОГО ОБЛІКУ ТА ЗВІТНОСТІ В УКРАЇНІ

АЛЕКСЄЄВА А., к. е. н., доцент кафедри бухгалтерського обліку КНТЕУ
ІГНАТЕНКО Т., аспірант кафедри бухгалтерського обліку КНТЕУ

Формування інформації в розрізі сегментів підприємства в сучасних умовах господарювання є невід'ємною складовою в системі його менеджменту. Наявність такої інформації надає можливість скоординувати використання ресурсів підприємства, підвищити результативність підприємницької діяльності, розробити стратегію і тактику фінансово-господарської діяльності.

Основні історичні етапи виникнення та еволюції розвитку управлінського обліку детально розглянуто С. Головим [1; 2], Л. Нападівською [3], Я. Соколовим [4] та ін. Однак історичний аспект становлення і розвитку сегментарного обліку та звітності як підсистеми управлінського обліку в Україні змістовно не розглядались.

Метою статті є дослідження історичного аспекту становлення і основних етапів розвитку сегментарного обліку в системі управління вітчизняними суб'єктами господарювання. Інформаційною базою для дослідження слугували напрацювання вітчизняних і зарубіжних науковців з цього питання, а також публікації у спеціалізованих виданнях. У процесі дослідження застосовувались такі методи, як монографічний, аналізу, синтезу й аналогій. Об'єктом дослідження виступає еволюційний процес виникнення і розвитку сегментарного обліку як

підсистеми управлінського обліку. Завдання обліку, його значення, методи та техніка обумовлені способом виробництва й економікою суспільства.

У розвинених західних країнах і США принципові зміни у бухгалтерському обліку відбулись на етапі розвитку підприємництва, починаючи з 30-х років ХХ ст. У цей період у країнах суттєво зростає попит на основні споживчі товари, що призводить до диференціації виробничої діяльності підприємств. На цьому етапі завданням підприємницької діяльності було збільшення обсягів виробництва, що забезпечувало зниження витрат. У цих умовах сформувалась адміністративна система управління, якій був притаманний контроль за виробничою діяльністю та фінансовий контроль за витратами. Управління здійснювалось на підставі розроблених норм, стандартів, інструкцій. На цьому етапі формується процес державного регулювання бухгалтерського обліку. При цьому акцент був зроблений на децентралізацію.

Інформаційна система на той час допомагала реалізовувати, в першу чергу, контрольну функцію. Виконання цієї функції забезпечувалось відповідною системою бухгалтерського обліку, яка була єдиною. Підсистеми фінансового, управлінського та податкового обліку були відсутні. Відповідно, не було потреби у виділенні сегментарного обліку як підсистеми управлінського обліку.

Водночас необхідність контролю та зниження витрат стимулювали пошук нових способів обчислення собівартості. Починається процес поділу звітності на внутрішню, яка надається управлінському персоналу, та зовнішню, що потрібна інвесторам, власникам. З'явилися передумови розподілу обліку на фінансовий (зовнішній) та управлінський (внутрішній). Саме цей період є початком становлення обліку за сегментами та формування зовнішньої сегментарної звітності. Виникла потреба надання інформації про зовнішнє (ринки збуту, конкурентів) та внутрішнє середовище (диверсифіковані види діяльності, децентралізовані системи управління).

Таким чином, основи становлення сегментарного обліку та звітності у країнах із ринковою економікою були закладені в 40-х роках минулого століття. У цей період спостерігається збільшення кількості великих підприємств, що зумовило потребу в нових методах обліку та управління, формується управлінський облік.

Система управлінського обліку охоплювала:

- процес річного операційного бюджетування;
- щотижневі звіти про продаж і щомісячні гнучкі бюджети;
- річні звіти про результати діяльності підрозділів, зокрема про прибутковість акцій.

Така система забезпечувала комплексну організацію планування, координації, контролю й оцінювання діяльності підрозділів компанії, яка дотримувалась філософії централізованого контролю з децентралізованою відповідальністю [2].

Поняття "звітність за сегментами" формувалось поступово на базі понять "звітність про диверсифіковану діяльність компаній", "звітність транснаціональних корпорацій".

Методологічні засади формування інформації за сегментами були розроблені в США. У 1976 р. Комісією з розробки стандартів фінансового обліку прийнято стандарт 14 "Фінансова звітність для сегментів комерційної організації" [4]. У 1981 р. Комітет з міжнародних стандартів бухгалтерського обліку опублікував стандарт "Представлення фінансової інформації сегментом", в якому вимагається розкриття інформації за галузями і географічними регіонами [5]. У зміненому форматі цей стандарт був затверджений у 1994, а потім у 1998 році.

Правила ведення сегментарного обліку та подання сегментарної звітності наведено у МСФЗ (IFRS) 8 "Операційні сегменти", яким замінено МСФЗ (IAS) 14 "Сегментарна звітність". Новий стандарт набув чинності 1 січня 2009 р., він регламентує розкриття інформації за операційними сегментами в річній та проміжній звітності.

За період існування радянської влади бухгалтерський облік в Україні будувався на централізованих засадах. Централізований облік ґрунтувався на плановій системі господарства. В умовах соціалістичної планової економіки головними функціями управління державними підприємствами були контроль за виробничою діяльністю та фінансовий контроль за витратами. До системи бухгалтерського обліку введені показники плану і різні нормативи, за допомогою яких здійснювався контроль за фінансово-господарською діяльністю.

У 50–70 роках минулого століття значних успіхів було досягнуто у сфері господарського розрахунку, обліку витрат і калькулювання собівартості продукції. У цей період українська бухгалтерська школа розвивається у невідривному зв'язку з російською школою. Економічний розвиток України, як складової частини СРСР, принципово нічим не відрізнявся від інших республік.

В умовах розвитку економіки, коли функція планування і прогнозування стала пріоритетною, виникла потреба в обліку, який був би здатний реалізувати цю функцію. Облік, який ведеться на той час на підприємствах, в умовах важливості контрольної функції, за своєю суттю є управлінським, але отримав назву *господарського розрахунку*.

Бухгалтерський облік в Україні до 90-х років минулого століття розвивався в умовах системи централізованого планування. Планування використовується і у країнах із ринковою економікою, але принципова відмінність полягала у тому, що планування та прогнозування у цих країнах здійснювалось самими підприємствами. Для

українських підприємств плани розроблялись і доводились до підприємств "зверху" керівними органами. В умовах госпрозрахунку предметом бухгалтерського обліку визначається діяльність окремого конкретного підприємства.

На виконання Постанови Ради Міністрів СРСР від 6 листопада 1964 р. № 923 "Про заходи для усунення серйозних недоліків в організації бухгалтерського обліку і посилення його ролі в народному господарстві" починається створення централізованих бухгалтерій. Тільки по Міністерству торгівлі УРСР на 1 січня 1971 р. було організовано більше як 500 централізованих бухгалтерій, які обслуговували 8 тис. підприємств [6]. Проблеми організації роботи централізованих бухгалтерій розглядалися у нерозривному зв'язку з необхідністю зміцнення господарського розрахунку на підприємствах.

У подальшому, в умовах госпрозрахунку, виникає необхідність оцінки діяльності окремих підрозділів підприємства, що відповідає принципам обліку за центрами відповідальності в системі управлінського обліку. Розвиток госпрозрахункових відносин удосконалює саму систему бухгалтерського обліку і звітності у напрямі розвитку внутрішніх функцій управління.

Бухгалтерський облік, зазначає В. Палій, має бути побудований так, щоб забезпечити: деталізацію облікових групувань витрат за місцями виникнення та центрами відповідальності – госпрозрахунковими підрозділами; фіксовану оцінку матеріальних об'єктів і послуг; застосування системи висування та відображення в обліку внутрішньо виробничих претензій і санкцій між госпрозрахунковими підрозділами [7, с. 12].

Водночас бухгалтерський управлінський облік як інформаційна система управління підприємством стає необхідним лише з того періоду, коли відбулись зміни у формі власності й умовах господарювання.

Із набуттям Україною незалежності, її розвиток набув самостійних ознак. На початку 90-х років ХХ ст., після розпаду СРСР та проголошення незалежності, в Україні відбулися серйозні перетворення в економіко-правовому забезпеченні підприємницької діяльності та розпочато перехід до ринкової економіки. Це вимагало, у свою чергу, створення цілісної національної системи обліку. Із початку 90-х років підприємства могли успішно розвиватись лише якщо вони знаходили шляхи працювати в умовах невизначеності та ризиків.

Ситуація ускладнювалася і тим, що Україні було потрібно інтегруватись у світову систему господарювання, яка перейшла у розвитку в постіндустріальну епоху. Ця епоха (70-ті роки і по теперішній час) характеризується високими темпами розвитку, нестабільністю зовнішнього середовища організації, що призвело до змін структури та динаміки підприємництва.

Розвиток ринкових відносин у сфері підприємництва став поштовхом для змін у системі бухгалтерського обліку, контроль за витратами стимулював пошук нових способів розрахунку собівартості. Починається процес виділення зі складу бухгалтерської звітності управлінської.

За останні роки в теорії і практиці бухгалтерського обліку все більше уваги приділяється питанням формування системи обліку та звітності комерційних підприємств за сегментами.

В Україні надання зовнішньої звітності за сегментами є відносно новим напрямом. Разом із тим, зовнішня звітність за сегментами суттєво покращує інформативність фінансової звітності, дозволяє знайти вузькі місця діяльності підприємства, надає можливість проводити глибокий аналіз із метою прийняття ефективних управлінських рішень зовнішніми користувачами.

В Україні передумови для впровадження бухгалтерського управлінського обліку, а також обліку за сегментами в практику вітчизняних підприємств виникли з прийняттям Програми реформування системи бухгалтерського обліку із застосуванням міжнародних стандартів, затвердженої Постановою кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1998 р. № 1706. Прийняті з того часу нормативні документи регламентують також і питання обліку та звітності за сегментами.

Вперше необхідність підготовки інформації для внутрішніх користувачів на рівні внутрішньогосподарського (управлінського обліку) зазначена в Законі України "Про бухгалтерський облік і фінансову звітність" від 16 липня 1999 р. № 996-XIV. Крім того, згідно із Законом підприємства, що мають дочірні підприємства, крім фінансових звітів про власні господарські операції, зобов'язані складати і представляти консолідовану фінансову звітність. Цим Законом також передбачено формування об'єднаннями підприємств зведеної фінансової звітності за всіма підприємствами, які входять до їх складу, якщо це передбачено засновницькими документами об'єднаних підприємств відповідно до законодавства. Водночас зведена звітність не розкривала результати діяльності окремих підприємств. Цей недолік зникає із прийняттям П(С)БО 29 "Фінансова звітність за сегментами".

П(С)БО 29 "Фінансова звітність за сегментами", затверджений наказом Міністерства фінансів України 19 травня 2005 р. № 412, визначає методологічні засади формування інформації про доходи, витрати, фінансові результати, активи та зобов'язання звітних сегментів та її розкриття у фінансовій звітності. Норми цього стандарту застосовуються підприємствами, організаціями та іншими юридичними особами незалежно від форм власності (крім малих підприємств, неприбуткових організацій, банків і бюджетних установ), якщо підприємство зобов'язано оприлюднювати річну фінансову звітність, або підприємство займає монопольне (домінуюче) становищем на ринку

продукції (товарів, робіт, послуг), або якщо щодо продукції (товарів, робіт, послуг) підприємства до початку звітного року прийнято рішення про державне регулювання цін.

Роль сегментів у сучасному бухгалтерському обліку постійно зростає. Використання сегментів в управлінському обліку дозволяє розширити можливості підприємств у збільшенні товарообороту як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Проведене дослідження дало змогу дійти певних висновків.

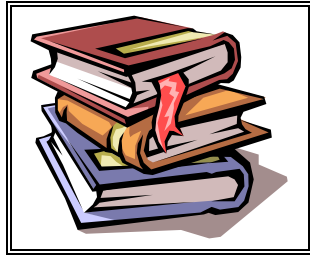
По-перше, умовами становлення та розвитку сегментарного обліку та звітності є потреби та інтереси економіки в інформаційному забезпеченні.

По-друге, сегментарний облік є підсистемою управлінського обліку. Основи становлення сегментарного обліку та звітності у країнах із ринковою економікою були закладені у 40-х роках минулого століття.

По-третє, виділення обліку за сегментами як нової самостійної підсистеми управлінського обліку дозволить реалізувати системний і комплексний підхід до формування й аналізу необхідної інформації про сегменти діяльності підприємства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Голов С. Ф.* Управлінський облік : підручник / С. Ф. Голов. — К. : Лібра, 2003. — 704 с.
2. *Голов С. Ф.* Бухгалтерський облік в Україні: аналіз стану та перспективи розвитку : монографія / С. Ф. Голов. — К. : Центр учбової л-ри, 2007. — 521 с.
3. *Нападовська Л. В.* Управлінський облік : підручник / Л. В. Нападовська. — К. : Книга, 2004. — 544 с.
4. *Соколов Я. В.* Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней : учеб. пособие для вузов / Я. В. Соколов. — М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. — 638 с.
5. *Соколов А. А.* Происхождение и сущность понятийного аппарата сегментарного учета и отчетности / А. А. Соколов // Аудитор. — 2003. — № 9.
6. *Литвак Х. Л.* Централізована бухгалтерія в роздрібній торгівлі / Х. Л. Литвак. — К. : Техніка, 1972. — 425 с.
7. *Мэтьюс М. Р.* Теория бухгалтерского учета / М. Р. Мэтьюс, М. Х. Б. Перера ; пер, с англ. под ред. Я. В. Соколова, И. Л. Смирновой. — М. : Аудит, ЮНИТИ, 1999. — 663 с.

ФІЛОСОФСЬКІ ВИМІРИ СУЧАСНОГО СВІТУ

УДК 930.1

ДІАЛЕКТИКА ОПОСЕРЕДКУВАНЬ У МЕТАФІЗИЦІ ФЕНОМЕНОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

ШКЕПУ М., д. філос. н., професор кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

Сутнісним парадоксом теоретичної самосвідомості (якщо про таку можна говорити) сучасної історії виступає те, що, визначаючи фундаментальні проблеми сучасного буття, вона не осмислює їх фундаментально. Цей сумний факт підтверджується тим, які категоріальні проблеми стають принципово важливими для гуманітарного пізнання і, передусім, для філософії. Доводиться констатувати, що феномен опосередкування дотепер залишається неусвідомленою необхідністю і, певною мірою, своєю складністю навіть лякає. Тим не менш, у цій еkleктичній поліфонії світових суспільно-історичних суперечностей фундаментальна основа історії (без визначення сутнісної суперечності якої ніякі виходи зі світової кризи не є можливими) "роздрібнюється" на позірні "підстави" та "умови", які успішно споживаються герменевтикою, але не спроможні просвітити історичний та практичний розум.

Трансформації логіки історії в її сучасних структурних формах наявного буття ускладнюються необхідністю осмислення сутності явищ, які виглядають тотожними плинові наявної реальності і при цьому можуть бути виведені з неї лише опосередковано. Іншими словами, у суб'єктивній основі культури суперечливість безпосереднього й опосередкуючого отримує принципово нове співвідношення. І не тільки тому, що всесвітня історія не піддається безпосередньому спогляданню, а й тому, що в ній принципово змінюється якість самоопосередкувань її фундаментальної Основи і суб'єктивності. Адже якщо все є одночасно і результатом опосередкування, і моментом, що опосередковує, то в основі "постмодерністської" історії сам процес опосередкувань розколюється на емпіричні фрагменти, які претендують на самостійний статус.

© Шкепу М., 2010

Водночас логічні, гносеологічні та світоглядні проблеми пізнання сучасної історії гальмують і певною мірою унеможливають теоретичну спроможність збагнення логіки опосередкування світових зв'язків і інтересів. У силу цього, сучасна феноменологія духу не може відбутися взагалі, тому що вона не може знайти для себе адекватності в алогізмі класичних і посткласичних варіацій сучасності. Тим більше не може знайти для себе адекватності в регресивному характері її "транзитивності". Еклектика буття унеможливило виведення логіки й змісту світових опосередкувань через узагальнення явищ, взятих у "чистому вигляді". І не тільки тому, що природа всезагального не лежить на поверхні, а й тому, що має місце підміна реального й ірреального. Ірраціональність сучасності обумовлює наперед заданість "реальності", "буття", "існування" у формі сутнісної перекрученості семантики життя й історії.

У силу того, що оберненість історії породжує інверсований розрив індивідуального й історичного часу, простір історії лише механічно збігається з реальністю, тому його адекватне пізнання вимагає опосередкування *іншим – сутнісним – часом*, який у цій реальності не володіє наявним буттям. І справа не тільки в негативній оцінці буття. Йдеться про гносеологічну хибність реальності як емпіричної підстави пізнання вже окультуреної феноменології людських почуттів. У цій ситуації західна й орієнтована на неї сучасна "історіософія" може тільки одне – "шкодувати про свою колишню непереконаливість і недостатність". Але якщо Захід як "острів блаженних" перебуває під загрозою стати "бункером блаженних" (К. Шлегель), а, на думку американського критика І. Хассана, "людина сучасного Заходу живе ніби у комфортабельному концтаборі", то можна констатувати трансформацію такої форми буття на норму перекрученої культури. У такому разі, субстанційні виміри культури знов повертаються у простір трансцендентального, але, на відміну від класики, без тенденції опредметнення в логіку історичного самовиявлення людини.

В особливостях неопосередкованої безпосередності людини та історії протиріччя трансцендентального й трансцендентного претендують на статус *дійсних (у розумінні єдності сутності та існування) суперечностей* життя. Отже, за відсутністю покладеності в основу індивідуального життя теоретичних імперативів всезагального, випереджальна властивість безпосереднього обертається хворою уявою (чи то у вигляді новітніх напрямів "мистецтва", чи то у феномені загострення соціальних проявів психічних хвороб, чи то у вигляді феноменологічної самовтрати людини) у нестійкості культури. Для історичного розуму така деструкція безпосереднього (насамперед у якості гносеологічної передумови) є неможливістю входження в ідеальну культуру. Удавана доступність і позірنا самодостатність буття відволікає свідомість від фундаментального. Тому, в категоріаль-

ному відношенні, основною причиною деградації історії й унеможливлення її окультурення виступає неправомірне *ототожнення сутності розвитку з реальністю*, котра у своїй емпіричності визначається сюрреальною політичною економією сьогодення. Замикаючи себе у межах останньої, реальність прирікає себе на недійсність, оскільки закон розвитку підмінюється частковими законами економічного простору.

Сам економічний простір, у силу чистої ідеологічності його сьогоднішніх передумов, вже не спирається на об'єктивні закони. Відбувається підміна субстанціальних суперечностей (виробництва людини як суб'єкта культури і суб'єктивно-культурного простору-часу) функціонально-економічним простором наявного буття. Але Основа як абсолютна форма всесвіту не зводиться до передумов матеріального виробництва і не вміщується в них уже через те, що у виробничому процесі "посткласичного" світу вже неможливе абстрактне становлення всезагального. А дійсній історії належить вивести спосіб виробництва сутнісних сил людини за межі економічних способів виробництва матеріального життя. Отже, за межі політичної економії. Тому нинішня фаза світового конфлікту переростає сферу матеріального виробництва до протиріччя сутності людини й способу її здійснення.

Цей імператив слід розуміти не як марне заперечення політико-економічних передумов історії, а як таке розв'язання фундаментальних суперечностей історії, яке вимагає принципової зміни відношення до історичного часу як часу культурної життєдіяльності індивіду, а не "часу – гроші". Це вже не проблематичність речі як "неорганічного тіла" людини, і не проблема "системи речей". Це проблема можливості здійснення адекватного способу саморозвитку людини і самих суспільних відносин. Подолання такої проблеми є іманентним логіці зняття оберненої й перетвореної реальності, оскільки простір політико-економічного буття затверджує безпосередність людини у статусі нерозвиненого, частіше за все – фізіологічного відчуття, але не розвиває її безпосередність у значенні олюдненого почуття. Саме цей вимір є фундаментальною траєкторією істинності історичного розвитку.

Основа як дійсність у цих параметрах не тільки не є тотожною реальності, а й відстає від належності ідеалу, який у своєму здійсненні потребує об'єктивну й суб'єктивну апіорність принципу ідеалу формам його втілення, коли "в основі досвіду лежать принципи його форми, а саме всезагальні правила єдності синтезу явищ і об'єктивна реальність цих правил..." [1; 3, с. 233]. Кантівське бачення покладеності трансцендентального в наявне буття правомірне, оскільки культурна творчість світової історії як здійснення принципів гуманізму є можливою за умов апіорності теоретичного розуміння прогресивної логіки реальності у тенденціях її розгортання. Отже, емпіричне пізнання реальності у процесі її творення за законами єдиної науки

(історії) не є можливим поза розумінням необхідності сходження трансцендентального у безпосередність суспільних відносин. "Чиста", представлена поза сутнісними характеристиками, реальність виступає лише формою гносеологічного обмеження часу історії. У випадках її абсолютизації регресує й подрібнюється основна ідея історичної епохи.

Перетворена єдність всесвітньої історії виявилася незрозумілою. Оскільки сучасна історія (незважаючи на її багат шаровий за критеріями способів виробництва розвиток) не вибудовується за принципом еволюції, але і не здійснюється за принципами революції основи, то стало можливим заперечення логіки еволюції як такої. Заблукати було легко, оскільки границі сутнісного історичного часу перетерпіли еkleктичне ототожнення з границями несуттєвого історичного простору. І коли метафізична (зі своєю специфікою внутрішніх опосередкувань і невирішеним питанням способу здійснення *єдиної спрямованості* світових форм культури) диференційованість історії стала реальністю, тоді перекручений синкретизм, яким він визначився в теоретичній логіці, поширився і на метафізичне ототожнення багат шаровості часу в кількісних визначеннях реалій епохи.

Ця видимість нав'язлива, оскільки у передісторії країни світу існували в одному фізичному, але не в єдиному історичному часі. Звідси розгубленість перед фактом відсутності матеріальної та ідеальної форм генези сучасної історії, видимість застигlosti часу в просторах волюнтаристської політики, як і повстання історичного розсудку проти логіки історії. "Повстання", яке супроводжується всілякими геометричними схематизмами і варіантами, на зразок "довгих хвиль", "флуктуацій", "циклічності" тощо. У своїй схематичній правомірності (адже будь-який процес проходить такого роду стадії) ці концепції нічого не пояснюють. Зате успішно вводять історичний процес в іншу крайність – у крайність логічного об'єктивізму. У даній же реальності об'єктивізм не може не приймати особливе значення *фатального, на відміну від класичного – безвихідного фаталізму*.

В аспекті зняття антиномічності трансцендентального й трансцендентного в культурі, перекручення рефлексії історії виконує функцію необхідного елементу руйнування самої можливості подолання еволюційності історії. Домінуюча точка зору економістів полягає в тому, що у світовій економіці відзначається "тимчасовий спад", але ніхто не пропонує науково обґрунтованого і переконливого виходу з такої ситуації. Якщо ж в емпіричному зіставленні історичних фактів і подій не проглядається логіка подальших тенденцій їх взаємозіткнення, то актуалізується вірогідність подальших проєкцій іррефлексивності історичної самосвідомості як у теорії та ідеології, так і у всесвітньо-історичній саморефлексії людини. Часова логіка перетерплює ту ж саму механічну спрямованість у минуле, але минуле з'являється тут як зменшувана історія і зменшувана людина.

Отже, окреслення логіко-історичних засад взаємотрансформацій трансцендентального у феноменології культури вимагає визначення проблеми нового змісту логічного поля сучасної суспільної свідомості. Параметри принципового відношення до історії (точніше – їх логічна невизначеність) сучасної людини виступають симптомом її внутрішньої позбавленості теоретичної самосвідомості, категорійної відсталості від логіки власних внутрішніх суперечностей (Е. Тоффлер визначив цей алогізм доцільним зауваженням: "Ми не можемо втиснути ембріональний завтрашній світ у прийняті вчора категорії" [2, с. 22]). Цікаву характеристику сучасній свідомості дає М. Ютанов: "Друга половина ХХ століття підвела рису в історії аналітичного світу. Протягом багатьох століть людина шукала, створювала свою формулу буття й буття оточуючого її світу. Але наприкінці другого тисячоліття світ став інформаційно прозорим і прийшло розуміння неможливості простих квадратурних співвідносин, що дозволяли однозначно його описувати. Суспільство виявилось не готовим до розуміння фантастичної багатоманітності планети Земля, тобто не готовим до розуміння самого себе. Звичні прості істини розмивалися, позбавляючи можливості вибору та будови тактики життя" [Цит. за: 3, с. 5]. Тут одночасно представлена неспроможність рефлексивності мислення ані у системі класичних категорій, ані у параметрах теоретичних вимог сучасності, хоча: "сьогодні... багато хто почав розуміти, що взаємодії у внутрішніх параметрах цілого важливіші, ніж проста сума його частин" [3, с. 13].

Явище безпосередньої всевітності характеру таких суперечностей, у сукупності з примітивним ставленням людини до власної доцільності, створює унікальність логічної основи творчої "безсуб'єктності" сучасної історії. Необхідно вивести причини цього феномена у ХХ столітті та шляхів його подолання у найближчому майбутньому. Але таке завдання не тільки актуалізує проблему категорійного виявлення змісту *необхідного (атрибутивного) логічного поля суспільної свідомості в контексті логіки та закону реальної основи розвитку світу взагалі, а й параметрів логічних полів для класичної ("передісторії") та "посткласичної" (дійсної) історії*. На рівні абсолютної основи, що в класичній історії *стає поняттям самої себе в абстракціях філософії та виступає основою всезагального, але не всезагальною основою, логічне поле (як зазначалося вище) визначається тим, що "частка" входить у "ціле", але "ціле" не входить у "частку"* (метафізика "часткового" співвідношення різних мір і перетворила формально-логічні поняття "ціле" та "частка" на категорії філософії). Тим самим, логічне поле взаємообумовлення всезагального й одиничного постає абстрактною всезагальністю теорії діалектики. *Таким чином, конкретизація змісту понять "часова логіка" та "логіка часу" є можливою через визначення онтологічних і категорійних меж класичного, абстрактно-категорійного становлення всезагального та "посткласичного" його*

розпредметнення у категорійному мисленні та життєдіяльності реальної людини. У розв'язанні суперечності цих двох вимірів історії найскладнішою теоретичною проблемою виступає виведення ідеально-практичних сходинок, що опосередковують їх взаємоперевтілення. Ці сходинки в універсальному вимірі тотожності "ідеально-теоретичного" та "матеріально-практичного" і будуть вузловими моментами подолання антиномічності трансцендентальності принципів розвитку і феноменологічності культури.

Вирішення такої проблеми, котра і є проблемою трансформацій абсолютної Основи на позитивну передумову культурного розвитку історії пов'язана з необхідністю збагнення *інтеграції меж* наукового знання і їх *роз-поділення* у логіку такого розвитку. Іншими словами, трансформація Основи всезагального розвитку в його сучасних модулях пов'язана з постановкою й осмисленням способу розв'язання протиріч *історії культури і культури історії через розв'язання протиріч логіки техніки і техніки логіки, логіки науки і науки логіки, логіки історії і історії логіки, історії науки й науки історії*. Йдеться не про різні "логіки", а про єдину логіку розв'язання дуалістичного протиріччя становлення *феноменології духу і феноменології культури*, тобто фундаментального, опосередкованого сукупністю взаємовідносин людини й світу протиріччя "Я" і "Не-Я".

Таким чином, подолання антиномічності трансцендентального і реального як умови й процесу безпосереднього перетворення культури на реальну історію потребує цілком реальних кроків:

- перетворення науки в безпосередньо продуктивну силу не тільки у значенні відособленої "спроможності судження" (Кант), а у статусі універсального способу мислення як науковця, так і конкретної людини. Сутнісна, а не кількісна політехнізація освіти і діяльності у просторі інтеграції наук стає принципово необхідною;
- практичного подолання суспільного поділу праці в його класично-відчуженому статусі з усіма його соціальними, політичними, ідеологічними й культурними похідними;
- виведення параметрів так званих "посткласичних" систем суспільних відносин як таких, котрі несумісні з розв'язанням власних протиріч за типом антагонізму, адже соціальна форма історичних антагонізмів – це війна.

Закономірно, що, консервуючи у собі принцип відчужених засад історії, сучасні концепції її подальшого розвитку моделюють нові форми воєн (див. концепції І. Валлерстайна, С. Лема, Дж. Нейсбіта, Е. Тоффлера, Дж. Форрестера, С. Хантингтона, представників соціодарвіністського, неомальтузіанського напрямів та ін.). Отже, сучасна універсалізація продуктивних сил, при збереженні відчуженого типу

суспільних відносин, накладається в них на безперспективний прагматизм. Відбувається ре-еволюція світу у відчужене поле класичної історії з актуалізацією її конфліктних форм. Але універсалізація світових "економічного базису" і "ідеологічної надбудови" універсалізують не тільки соціальні конфлікти, а й їхні руйнівні наслідки.

Що виступає методологічною перепорою у розв'язанні цієї проблеми? Поряд із наведеними вище ознаками сучасної іррефлексивної свідомості, не менш важливою виступає гносеологічна характеристика розуму, яку дає Дж. Форрестер: "Людський розум вищою мірою пристосований до аналізу елементарних сил та дій, що входять до системи і дуже ефективний при ідентифікації структури складної ситуації. Але досвід показує, що наш розум не пристосований для оцінок динамічних наслідків у тих випадках, коли частини системи взаємодіють одна з одною" [4, с. 47]. Таким чином, має місце подвійна ускладненість рефлексивної самосвідомості у просторі "взаємодіючих динамічних систем". Вона виявляється у співпаданні прогресивної необхідності та регресивної реальності історичної предметності рефлексії. Прогресивна необхідність полягає у *спрямованості рефлексії на основу не тільки в розумінні пізнання її становлення, а й разом із її культурно-феноменологічними проєкціями у майбутнє. Рефлексія тут є не ретроспективною, а перспективною, отже, вона змушена подолати досить складний не тільки у гносеологічному, а й у моральному відношенні бар'єр, відбутися поза безпосередньо практичними критеріями істинності своєї історичної самореалізації* Регресивність полягає у тому, що іррефлексивність мислення взагалі екстрагує себе з реальності і обмежується собою (у романі Сартра "Шляхами свободи" головний персонаж констатує для себе цю ситуацію таким чином: "Отже, що мені залишилось? Роздуми... роздуми про роздуми... роздуми про роздуми про роздуми...").

Оскільки суб'єктивізація основи історії постає як початок трансформації "історії феноменології" на "культурну феноменологію історії", то ідентифікація загальнозначущих сенсів може статися через атрибутивно-історичну самоідентифікацію людини й засвоєння нею історичних модусів культури. Неспроможність досягнути реальні універсалії культури породжує антиномію *антифеноменологічного часу та античасової феноменальності життя* – трансцендентальне всезагальне протистоїть фрагментаризованій і вже трансцендентній реальності, форма як безпосередня чуттєвість ворожо ігнорує зміст, як можливість її власного окультурення через індивідуалізацію Сутності, логіка протистоїть онтології, а онтологія рухається шляхом тотальних криз. Немає логіки часу – є "хаосмос часу". Ось чому, розшифровуючи суб'єктивізми "філософії життя", Хартман стверджував, що "історія з точки зору часу стає для Шопенгауера ілюзорною *фантасмагорією* суб'єктивного мислення" [4, с. 7]. Немає логіки простору як ритміки

творчої діяльності, що сходять до висот всезагального – є "павутина простору" рядопокладених випадковостей життєвих мотивацій. А "рядопокладеність" сенсів є характеристикою мислення у площині і, не будучи (за своєю еклектичною природою) спроможною дати собі раду в системі сучасного типу універсальних зв'язків, стає логічним фатумом сьогодення. У своєму дослідженні "Теорія історії" румунський філософ французького походження А.-Д. Ксенопол відзначив цю тенденцію свідомості ХХ століття як регресивну, тому вирішував проблему таким чином: "Я вважав за необхідне відмовитись від терміна *співіснування подій*, який є протилежним реальній події, та замінив його терміном *події, що повторюються*, і тим самим краще пояснюють рух" [4, с. 34]. Отже, у рядопокладеності подій не виявляється закономірність, якщо мислити їх сумарністю, позбавленою рефлексивності тавтологічною повторюваністю.

У контексті процесів, які сходять до всезагальності і розшифровуються не за принципом механічного "коливання", *розвиток виводиться Ксенополом як еволюція самої основи у вигляді позитивної необоротності ідей* – "необоротність" тлумачиться як *властивість ідей і обумовлює залежність інших ідей від власного змісту в той час як залежні ідеї не можуть обумовлювати існування ідеї, що їх породила*. Тобто, рефлексивність мислення є необхідним і супроводжуваним моментом його еволюції як ідеальної концентрації об'єктивних закономірностей розвитку в культурній самоідентифікації людини. Парадоксальність логічної ситуації, яка "підступно" виникає у процесі опосередкувань сходження, полягає у тому, що іррефлексивність мислення стає ближчою до "необоротності" у разі зведення сходження ідеї до штучної, "звільненої" від реальної основи, самотійності. У сучасному звучанні іррефлексивність похідних ідей тотожна їх неспроможності виявити "первинну ідею" у значенні першої проєкції основи в мисленні. Тому іррефлексивність впадає не у форму об'єктивного ідеалізму, а у форму волюнтаристського соліпсизму, який зміцнює свої випадкові інсайти регресією основи у трансцендентні імпровізації. Адже, на відміну від кантівського змісту, який надавався трансцендентальному як *необхідність і необумовленість всезагального*, тут у ранг трансцендентального вводиться сама випадковість суб'єктивізму.

У межах цих регресивних метаморфоз основи історії та її опосередкувань людина ніколи не відбувається у повноті своєї сутнісної міри. Навіть тоді, коли в ній та через неї розкривається основа історії, адже така основа розкривається як сліпа маніфестація історичного процесу. Отже, безпосереднього співпадіння мислення, почуттів та волі за принципом універсальної єдності світу не відбувається. Свобода залишається проявом сліпої необхідності навіть тоді, коли необхідність стає усвідомленим принципом історичного самовизначення

людини, оскільки міра історії сама по собі не досягає своєї повної визначеності й не вичерпує свої межі. Тому, у моменти свого вищого прояву, історична особа одночасно перебуває як у контексті "субстанції історії", так і "за текстом" суспільної свідомості – істина буття постає феноменологічним божевіллям або удаваністю такого для "більшості". Врешті рещт, "теоретичні хвороби духу" (К. Нойка) унаочнюють нетеоретичну хворобливість суспільної свідомості, її неадекватне відображення законів розвитку світу.

Чи представлено це у незвичних пересічному індивіду формах реалізації свободи або пізнання? Не можна ставити знак рівності між відсутністю розуму й божевіллям переверненого гносеологічного простору, як не можна ставити знак рівності між різними причинами божевілля. Якщо автор "Естетики потворного" К. Розенкранц відносив божевілля до однієї зі сходинок деформації, то він не забував і про велич божевілля, з приводу якого Лессінг висловив трагічний афоризм: "той, хто за певних обставин не втрачає розум, тому немає чого втрачати".

Йдеться про те, що проблема оберненої гносеології становлення не є проблемою божевілля класичного розуму в чистому вигляді, адже саме така форма пізнання була "нормальною" для ідеального становлення всезагального. Отже, таке божевілля не тотожне божевіллю театру абсурду. Однак культурний простір, що виник між класичним розумом і абсурдною свідомістю ХХ сторіччя, був наповненим якщо не випадками класичного божевілля окремих носіїв культури, то принаймні, їх "гри" у таке божевілля. Твори багатьох із них читаються й шануються. Звичайно, "акцентуйовані особистості" зустрічалися серед філософів, художників і письменників, але не всі душевнохворі є філософами, письменниками або художниками. І все ж така інверсія неправомірна. Перекидання співвідношення творчості й геніальності до божевілля виводить творчість як єдино нормальний стан людини за межі істини життя, переводячи його в область неприродного, а вже у цій області хвора творчість нічим іншим бути не може, як предметом психоаналізу.

Здається, що за проблематикою теоретичних хвороб духу в класичному становленні історії прихована проблема міри можливості особистісного самовизначення людини в історії саме тоді, коли історія визначається винятково як предмет пізнання і тільки в періоди "стрибків" як предмет безпосереднього розвитку. Конфліктність людини-особистості з історичною данністю є не тільки наслідком обмеженості "предмету" історичної дії залежно від ступеня його осмислення в мірі ідеального простору самого мислення. Такий конфлікт є також наслідком внутрішньої суперечливості людини через невідповідність феноменології духу логіки історії в масштабі реального часу і простору конкретної історичної епохи, а також внаслідок абстрактної супе-

речливості індивідуального становлення й становлення історії. Звідси феноменальна невідповідність людини самій собі, її дихотомія аж до "соціальної шизофренії" (Ж. Бодрійар), постійна автокритичність стосовно власної обмеженості й усвідомлення неможливості вийти за межі такої обмеженості. "Квіти зла" розквітають не тільки в пустелі відмовлення від величчя. Вони розквітають на могилах загиблих героїв як пам'ять про час, що їх винищив. На тлі великих героїв, що стали особистостями через перетворення істини всезагального у зміст особистого життя, панує зачарування злом і доведений до маніакальності індивідуалізм зла. У цьому негативному просторі можливі були дві лінії – лінія зла, що стала спокусою вже не Мефістофеля, а його подоби в образі Доріана Грея і всього пантеону наступних представників "підземного царства" історії. Друга лінія є повною протилежністю першої – перетворення принципу особистості на всезагальний принцип і його торжество як автобіографії історії. Ця дивна "біфуркація" є амбівалентною і дотепер володіє рівними можливостями.

Законсервованість антиномічних відносин часткових форм "Я" і всезагально-логічних форм "Ми" не дозволяє розв'язати протиріччя Логосу як необхідності-свободи становлення й індивідуального перевтілення історії. Тому клініка хвороб духу як метафізика розпаду феноменології історії зберігається як антиномія істинності й неістинності людської свободи в об'єктивних процесах історії. Але тільки в суспільно-історичному подоланні такої антиномії одиничне життя може мати позитивний сенс. Тут позначається межа розуму у вигляді самотності та суму пізнання і його можливість реалізуватися в "розумній формі" величності практичного розуму. Він повинен розв'язати протиріччя неприродного сполучення сутнісної аморфності відчуженої людини і сутнісної деформації прогресу, адже у цьому сполученні має місце перетворення становлення на тотальну деструкцію в сумарній нескінченності останньої. Під виглядом звільнення від належного, логічна незбагненність феномена експансії самодеструкції історії та людини підкріплює ірраціональне як позірність свободи (в екзистенціалізмі ми зустрінемо ситуацію деструкції феноменологічного становлення, коли індивід намагатиметься відредукуватися від власного становлення через спробу руйнування присутнього в ньому самому й у культурі минулого часу [5]).

Ця особлива ірраціональність є причиною "божевілля" наступної за класикою філософії, яка не могла вже знайти нову предметність у класичному просторі, але й не мала сил звільнити себе з його меж. Перетворена феноменологія цього періоду філософії демонструвала завершеність "хвороб духу", їх теоретично й естетично персоніфікований симбіоз. Адже в її класичному варіанті феноменологія онтологічно не спроможна вирватися з полону жахів нерозумного розуму. Її логічна форма не знаходить вже для себе ані опосередкованої, ані безпо-

середньо чуттєвої форми і приречена на підміну свободи необхідності волонтаризмом миттєвості. Отже, у негативності протиріччя існування й сутності виник феномен штучного розтягання субстанційно беззмістовного історичного часу, який трактувався як "час вічного запізнення" (С. Зенкін), як "скасований" або "заклятий час" (Ж. Бодрійар), чи як "негативна темпоральність" (Ж.-П. Сартр, Лакан), або як "вбитий час" (О. Босенко). Адже якщо певна реальність продовжує існувати після того, як сутнісно себе вичерпала, вона обумовлює собою перетворення заперечення на наявну форму буття, й статус наявного буття здобуває саме регресивне заперечення. Тут виникає феномен відставання людських почуттів від теоретичної квінтесенції самосвідомості історії, як і запізнення категорійного мислення суспільства (історії) від справжнього змісту реальних суперечностей.

Однак у її феноменологічному статусі, регресивність історії є відсутністю людини як її творчого суб'єкта. У ситуації, коли людина розташовує її перед собою, але не містить її у собі, історія трансформується на нескінчене чекання. Негативність феноменології обертається спробою підміни становлення, котра перетворюється на ірраціональну життєву деструкцію семантики історії. Даремне заперечення "органічно-логічного наслідку, завершення й результату культури" (О. Шпенглер) негативної феноменології супроводжується трансформаціями логічного на алогічне. Трансформуючись на абсурд, алогічне не може стати ані предметом логічної рефлексії, ані самою логічною рефлексією – у втраті предметності саморефлексії логічна рефлексія втрачає саму себе. Алогічне намагається справити враження повного звільнення чуттєвого, але насправді стає його приниженням і знищенням, тому що предметний світ як первинний образ чуттєвого підмінений "вторинними" імпровізаціями його реалій. Звідси корені модернізму і постмодернізму з їх випадковістю чуттєвого сприйняття і чуттєвої пам'яті, разом із агресивним запереченням логічної рефлексії.

У регресивності історії час стає негативною паузою. У просторі такої народжуються вже не логічні, а чуттєві міфи. Таким чином, замкнена форма логіки історії обертається замкненістю самого логічного, перетворюється на власну логічно-ірраціональну догматизацію у значенні "чуттєвої передумови", що прирікає себе на тавтологічне нарощування власної перекрученості. Форма обертається і в такому вигляді оголює й обернення форми становлення. Пошуки розуму перетворюється на апофеоз надуманого, а неможливість істинності реального "компенсується" віртуальностями божевільної фантазії. Оскільки сучасна історія перебуває в просторі обернення відношення мислення до буття, то її фундаментальна колізія обумовлена не тільки замиканням меж становлення і перебуванням у його вичерпаних формах. У цьому переверненому відношенні "консервація" межі обумовлена категорійною деструкцією історичної свідомості. Психоло-

логічно це обумовлено пережитими розчаруваннями кінця ХХ сторіччя. Однак екстраполяція кризового часу на абсолютний історичний час може претендувати на правомірність винятково за умови бездіяльного прийняття неприродного кінця історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кант И.* Сочинения. В 6 т. / И. Кант. — М.: Мысль, 1964–1966.
2. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 1999. — 776 с.
3. *Форрестер Дж.* Мировая динамика / Дж. Форрестер. — М. ; СПб. : Terra fantastica, 2003. — 379 с.
4. *Xenopol A. D.* Teoria istoriei / A. D. Xenopol. — Buc. : Edit. Fundat.cult. romane. — 1998. — 366 p.
5. *Sartre J.-P.* L'age de raison / J.-P. Sartre. — Paris : Gallimard, 1945. — 441 p.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОШУКУ КОНСТРУКТИВНИХ ЦІННОСТЕЙ У ЦІНІЗМІ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

КЛІЧУК А., к. філос. н., доцент Чернівецького національного
університету ім. Юрія Федьковича

Сьогодні європейська культура переживає глибоку кризу. Україна стала ближчою до Європи. Звичайно, така причина єднання не тішить. Основна причина кризи – домінування матеріальних цінностей над духовними, суспільства над індивідом. Матеріальний прогрес не надихається ідеалами розуму, а суспільство стає тим бездуховним механізмом, який знецінює саму людину, підкоряючи та деморалізуючи її своїми жорсткими умовами прогресу. Людина перетворилась у "механізм" досягнення атрибутивного комфорту, поступово відмовляючись від позитивних моральних цінностей, які, як виявляється, уповільнюють процес азарту накопичення. Так, сором, співчуття, совість і поміркованість – це розкіш, доступна не багатьом, а більшості ще й вітально не вигідна. То що ж, це той горизонт за яким проглядаються інші цінності?

Мабуть, не потрібно категорично реагувати на виклик обставин або поспішати із пошуком нових цінностей чи виправдовувати антицінності. Слід спробувати обґрунтувати життєздатність універсальних цінностей, переосмислити їх роль в сучасних умовах. В історії утверд-

© Клічук А., 2010

ження етичної думки – це, звісно, не новий підхід. Потрібно зазначити, що на відміну від матеріального рівня життя людини, яким вона користується наче кредитом, поступово поповнюючи соціальне благо власним творчим (у широкому розумінні) пошуком і предметним привнесенням, духовна та моральна компонента способу самореалізації – відповідь на пропозицію умов життя. Людина здатна творити під впливом настрою, враження, цікавості та інших стимулів. Конкретизуючи їх за властивостями, можна визначити такі: конструктивний і деструктивний. Вважатимемо правильним традиційний підхід, а саме: позитив, конструктив – це добродійна, відповідно – деструктив – злочинна діяльність людини (такої формули для побудови своїх теорій дотримувалась більшість філософів-моралістів).

На фоні історичного розвитку кожного (у тому числі й сучасного) суспільства завжди актуалізувалося питання моральних принципів цього суспільства, його універсальних та унікальних якостей. Ця тема частково розкривається у працях як вітчизняних фахівців (Т. Аболіної, М. Тофтула, А. Лоя, М. Марчука), так і зарубіжних (А. Гусейнова, В. Лекторського, В. Келле, С. Хоружого, А. Скрипника, Ю. Шичаніна, Г. Кісельова Ф. Лазарева, та ін.), думки яких авторитетні, однак не безальтернативні у діалозі із сучасністю. Більше того, на сучасному етапі життя українці вже відрізняють щирі моральність від мистецтва витонченої маніпуляції почуттями людини (спостерігається у діапазоні від професійної і до політичної та духовної сфер соціуму). Певна суспільна ланка (професійна організація, релігійна громада, правова інституція та ін.) формує свою моральну канву орієнтирів що вписуються у вимоги епохи, світової інтеграції чи емпіричних потреб людини. Тобто, універсальність певною мірою приймає індивідуальність [1, с. 42]. Важливим питанням постає спосіб узгодження або гармонізації інтересів монадного й універсального. Для аналізу поставленої проблеми варто звернутись до категорії справедливості.

Питання змістовності, осмисленості життя є однією із актуальних тем для низки гуманітарних наук, однак системнішого, поглибленого дослідження це питання набуло у площині філософії, етики та психології. Адже моральна свідомість постає перед людиною обов'язковою умовою вибору та його об'єктивності. Тому звернення людини до своєї сутності, самозаглиблення, спроба переосмислення системи загально-визнаних цінностей, а заодно – свого власного світогляду актуалізується у нестабільному суспільстві, що й відбувається сьогодні в Україні. Щоб людина дійшла згоди із самою собою, досягла гармонії, їй необхідно засвоїти знання належного й виробити власний спосіб комунікації зі світом як безумовною сутністю. Тобто, не що інше, як компроміс розумного егоїзму з манерами моралізованого прагматизму за наполегливою вимогою сьогодення, що пропонують формулу грамотної адаптації. Філософу іноді вдається передати почуття дійс-

ності одним реченням, в якому, мабуть, інтуїтивно схоплено "передчуття" істини. Саме передчуття, адже істину більшість визнає згодом [4, с. 78]. Це вже відомо. Тому не так легко свідомо (і прозоро для оточення) визначити власну життєву позицію, в якій здійснювати динамічний процес вибору між "добром" і "злом" із постійною корекцією вибору совістю та соромом, апелюючи до історично визнаних і виправданих ціннісних установок та орієнтацій.

Цінність життя людини – в її цілісності. Досягнення останньої потребує постійної роботи над собою, впевненого та морального слідування поставленій цілі. Християнська мораль пропонує людині вибір у недосконалому світі. За об'єктивним виміром – це світ спокус, суперечностей, тріумфу недосконалості та лицемірства; зло-дійства, каяття без покаяння, але сподівання на перспективу раю. Очевидним є й те, що часто позитивно оцінюється не професійність, а підлабузництво, не відданість, а хитрість, не скромність, а самовозвеличення. Мабуть, і богині Діке та Феміда не бажають бачити істину. Християнська мораль на неї (істину) вказує, але істина своїх апологетів не захищає. Однак повинен бути той шлях, який веде людину до гармонії, до щастя без каяття. Варто шукати його між двох полюсів людської природи – раціонального та ірраціонального.

Характеризуючи сучасний рівень взаємин науки та релігії, можна зазначити, що їх поліфонічний простір не позбавлений взаємопроникнення. Когнітивна здатність людини успішно конкретизується новими відкриттями у сфері прикладних наук. Однак проблема відповідності моральних цінностей запитам епохи, де людина поспішає встигнути за короткий строк досягти максимально можливих матеріальних благ, потребує глибокого аналізу, а іноді й переосмислення аксіологічного потенціалу моралі. Хоч у науковому дослідженні й присутня компонента авторського бачення, розуміння, тлумачення, все ж спроба обґрунтування істинності цінностей має грамотно поєднувати в собі як універсальні, так і персонально значущі імперативи.

Сучасна людина у своїх вітальних мотиваціях вибору шукає не тільки гаранту успіху (завдяки успішній маніпуляції власними знаннями та довірою інших), а й бажає отримати та зберегти хорошу репутацію. Варто зазначити й те, що моральний самоаналіз ще не став масовим явищем (як і свідомо релігійність), проте у кожному суспільстві є особистості, які спонукають інших (більшість) до переосмислення життєвих цінностей своєю моральнісною позицією, здатністю мати власну точку зору, вмінням відстоювати свої інтереси, мати персональні моральні принципи, співзвучні історично сталим, універсальним позитивним принципам суспільної моралі [3, с. 15]. Свідомість постає перед людиною обов'язковою умовою вибору та критерієм моральності. Мораль існує не як автономна субстанція, а як особлива властивість світу, що перебуває у постійній взаємодії з іншими його проява-

ми. Тому звернення людини до своєї сутності, самозаглиблення, спроба переосмислення системи загально визнаних цінностей, а також свого власного світогляду, сенсу життя є типовим явищем у генезі етичної думки. Етичний абсолютизм відкриває дорогу предметному різноманіттю світу, базуючись на тому, що в природному немає нічого ганебного. Однак це не означає, що матеріальні цілі, вся сукупність життєвих благ утворить деяку морально нейтральну область, в якій можна досягти свідомого виправдання винятку відступу від морального табу. Ідея абсолютної (теоретичного рівня) моралі апелює до двох рівнів мотивації: правила (прийнятої, обов'язкової для всіх норми) та винятку, як необхідного поодинокого але об'єктивно обґрунтованого відступу від правила (норми суспільної моралі). Щоб людина дійшла згоди із самою собою, досягла гармонії, їй необхідно знайти власний спосіб комунікації зі світом, присутність в якому є вимогою вибору та діяльності. Людина повинна правильно орієнтуватись у виборі між бажаним, належним і необхідним. Їй слід усвідомлювати свої прагнення в житті, зрозуміти що "добре" і що "погане". Це означає стати неупередженим арбітром відносно власної поведінки, відповідати на пропозиції життя через призму "Я – діючого" та "Я – оцінюючого", стати власним суддею "по той бік добра і зла". У такий спосіб людина облагороджує своє життя, послідовно і зрозуміло його буде: жити сьогодні, оцінюючи життя через спектр вічності. Саме так, мабуть, і повинно відбуватись у взаєминах людини та світу (матеріального і соціального). У дійсності, технічний прогрес значно полегшив вітальну (у тому числі егоїстично споживацьку) долю людини: знання стають умовою успіху у здобутті матеріальних благ, які, у свою чергу, спонукають людину до боротьби за владу (на різних рівнях), яка завжди була найбільшою спокусою та випробуванням гідності (власної та інших людей у процесі взаємин).

Оскільки мораль є одним із атрибутів людяності і намагається охопити сенс причетності людини до життя, визначити її актуальність у сучасному світі, потрібно визначити основні напрями прикладної, моральної об'єктивізації індивідуума. Природа людини полягає в тому, щоб вона не тільки динамічно залишала власну конструктивну компоненту в еволюції суспільства, а й отримувала, з одного боку, позитивний результат само-тестування на предмет логічності "обраної життєвої позиції", з іншого боку – мала підтримку з позиції оцінки сумління (людина повинна мати внутрішню переконаність і оптимістичні сподівання щодо власної життєвої присутності). Переважно життя людини оцінюється через призму лінійного темпорального виміру, проте її самореалізація, маючи складний синергетичний процес в основі, часто схоплює час під кутом інтеграції минулого і сучасного, так би мовити періодично проходить логічний контроль, апелюючи до традицій, чи до позитивного минулого, яке об'єктивувало та виправ-

дало її творчий пошук. В екзистенції індивіду актуалізувалось питання темпоральної верифікації цінності, яка конкретизується у намаганнях знайти розумний компроміс у вертикалі історично сталих та історично рухомих аксіологічних орієнтирів.

Загалом кожна історична епоха застосовувала свій механізм впливу на свідомість індивіду, через нормативний метод підкоряла особу потребам колективу (Стародавня Спарта, Європа у період феодалізму, початок Нового періоду, сучасний затяжний етап пошуку самовизначення в Україні), були періоди, в яких людина, переживаючи соціальну кризу, шукала порятунку в колективній діяльності. Беручи до уваги історичний досвід, з'явилась можливість знайти відповідну тенденцію до соціалізації індивіду сьогодні. Через призму моральних цінностей людина усвідомлює свій культурний рівень як багаж і потенціал, які дають можливість швидше адаптуватися до дійсності. Феномен реалізації людського інтелекту неоднозначно вплинув на психологічний, душевний стан людини, індивід, будучи безпосереднім учасником прогресу, опинився в ситуації подвійних домагань: залежності від прогресивного технічного розвитку, який не залишає права на відступ, з одного боку; з іншого – людина, яка іноді виконує певну соціальну функцію (виконую обов'язок не тому, що це мені приносить задоволення, а через потребу забезпечити бажаний рівень власного життя), потрапляє у потік інформації, яка спонукає до осмислення та переосмислення існуючих моральних цінностей щодо співвідношення дійсного і належного. Тобто, стає власним зовнішнім суддею цінностей – і як прояву монади соціуму, коли обставини діяльності не вибираються, а моделюються; і внутрішнім голосом сумління стосовно моральнісної позиції [1, с. 217]. Остання часто стає свідком відвертого цинізму у сфері соціальної поведінки, чи то лицемірства, які у конкретних випадках відіграють роль соціальних щаблів по вертикалі, завоювання людиною впливової позиції виправдовує всі доступні засоби. У суб'єктивно виграшній ситуації людина критикує догматичні ідеали, свою епоху, повчає інших, а сама поводить себе аморально. Постає потреба вибору критерію оцінки та ціннісних орієнтирів у ситуації контролю пересічною людиною: кому довіряти, реальній постаті, яка успішно самореалізується (це не означає, що морально), чи історично сформованим імперативам, які орієнтують людину на громадську думку, її репутацію, обраний нею шлях із застосуванням конструктивних прозорих і прийнятних засобів для досягнення мети. Потрібно зазначити, що громадська думка і репутація – явище досить складне, орієнтуватись варто не на штучно створену характеристику, а на динамічний характер поведінки людини. Ще давня антична етична думка зауважувала, якщо позитивна репутація пропонується над-переконливо, слід замислитись, чи так воно насправді.

У перспективі діяльності людини припускається компонента постфактум (або результат мене виправдає), проте це питання потребує окремого розгляду. У самореалізації людина хоч теоретично орієнтується на позитивні моральні цінності, періодично у своїх вчинках апелює до любові до ближнього (відомий альтруїзм). По своїй природі людина тяжіє до індивідуалізму (усвідомлена свобода бути собою, діяти самостійно згідно з власними переконаннями і власним прагматизмом). Вітальні прояви особи хоч і спрямовані на загальне суспільне благо, архетипом мають егоїстичну природу. Першу вичерпну характеристику індивідуалізму та егоїзму запропонував Т. Гоббс. Актуалізоване і виправдане питання соціального договору який опирається на: усвідомлене природне бажання людини, наміри, мотивацію, результат; здатність побачити свою поведінку очима іншого; апіорна здатність враховувати наміри і дії інших осіб у типовій ситуації з позиції "ніхто собі не ворог"; розумні люди завжди між собою домовляться. Сукупність альтернатив конкретизується в раціональному егоїзмі. Індивід усвідомлює локальну залежність від суспільства, обґрунтовує принцип розумного накопичення, який мотивує та виправдовує його поведінку. Така позиція передбачає свідому кооперацію односторонніх або зацікавлених осіб, які інтегровані з позиції отримання матеріальної вигоди чи матеріального підтвердження фізичних та інтелектуальних затрат людини. Сьогодні технічний розвиток закономірно став абстрактним експлуататором людини, проте сучасний стан суспільства накладає стандарти успішності, яка підтверджує глибину знань людини у практичній філософії.

Невід'ємною компонентою моральної об'єктивації людини постають її альтруїстичні закономірні послідовні вчинки. Звичайно в альтруїзмі важко уникнути принципу вибірковості, але це прикладна переконлива любов до ближнього, адресне ж втілення її стає успішним при бажанні допомогти (іншому і собі) одночасно присутнім з обох сторін. Отже, моральна претензія на владу стала двостороннім домаганням: зберегти матеріальні блага; створити умови їх примноження та контролю за ситуацією, якою бажано керувати. Ця ідея має для людини практичний зміст. Ситуація конфлікту моральних кодексів стимулює етичні міркування, спрямовані на переосмислення основ моральності й основних моральних принципів. При цьому можливі різні етичні стратегії: догматична, яка сприймає вимоги життя примітивно, обмежено; релятивістська, яка взагалі ставить під сумнів існування єдиної моралі. Однак можлива ще одна стратегія, що в історії європейської культури була домінуючою і яку можна назвати критичною. Її сутність у тому, що здійснюється критика моральної свідомості і виробляється нове розуміння моралі, по відношенню до якого кодекси, що конфліктують, виявляються рівноправними. Таким чином, між собою зіштовхуються норми поведінки, що інтерпретуються як мо-

рально нейтральні. Доводиться, що зв'язок цих поведінкових стереотипів із мораллю є випадковим. Отже, виробляється більш широке розуміння моралі, що вже не пов'язує моральні чесноти з тим, чи підкоряється особа механічному дотриманню штучних імперативів соціальних норм поведінки, чи свідомо керується сумлінням як внутрішнім суддею. Тут варто апелювати до ціннісних аспектів моралі за Ф. Ніцше, конкретизованої філософом у двох типах особистості (аристократичного та рабського), які з аналітичного міркування є ідеалізовано формальними, проте, не позбавленими вітальної дійсності і сьогодні. Потрібно зазначити, що моральнісний вимір типів особистості вперше поглиблено досліджує Аристотель, аналізуючи мораль аристократичну та плебейську. Таким чином, вітальна позиція аристократа переформується із аристотелівським образом "за правом гордого".

Зосереджуючи увагу на етичній теорії Ніцше, варто зазначити, що не стільки характеризується реальна особа, скільки філософ присвоює індивіду ті морально-психологічні якості, які для Ніцше були віртуальним втіленням, креативною компенсацією його нереалізованих життєвих можливостей. Тому, даючи оцінку моральним теоріям Ніцше, варто брати до уваги і мотивацію його висновків. Зрозумілою і справедливою є критика філософом історичної генези морального образу християнина щодо об'єктивації цінностей, але це спонукає до категоричного нігілізму цінностей або створення у відповідь нового стереотипу. Дійсно, Фрідріх Ніцше рабський тип моралі пов'язує з християнським ідеалом атрибутивно релігійної особи – переважно слабкої, лицемірної, егоїстичної у претензії на вічне життя. Її моральними імпульсами керує страх, що конкретизується у боязні припустись гріха, цим викликати гнів Божий, втратити шанс на спасіння, не попасти до раю [5, с. 256]. Але є ще каяття. Однак, саме воно, не по формі, а по змісту стало фокусуючим моментом, адже каяття, переважно, не несе свідомого розкаяння у людини, яка усвідомила, що гріх – невід'ємний її атрибут, це та тінь, яку особа постійно оновлює через свою недосконалість, слабкість... Для більшості воно (каяття) є циклічним атрибутом віруючого. Це негативна компонента образу віруючого. Позитивний момент вбачається у тому, що людина керується принципами християнської моралі, пам'ятаючи про можливість піднесеності, святості у своєму земному житті. Незважаючи на численні суперечності у своїй онтологізації, християнська мораль звернена до особистості, вона апелює до совісті людини, і саме це забезпечує її популярність та актуальність. Потрібно зазначити, що не завжди лише релігійність спонукає до способу життя за критерієм совісті. Ця ідея спонукає до переоцінки цінностей від стихійного домінування матеріальних над духовною величиною людини (але не заміну одних іншими, гармонійність і міра (помірність) у всьому контролювана здоровим глуздом індивіду). Вона покликана підняти людину над

буденністю, спрямувавши її погляд у вище буття, але не знецінити зміст земного життя. Загалом, свідомо релігійність особи позитивно впливає на її адаптацію до життя. Людина почувається потрібною та захищеною. Віра їй додає впевненості та сенсу в житті, релігійні почуття гармонізують її. Отже, переосмислення потребують не самі цінності, а афективні стимули, які спонукають людину до компромісу хитрості з совістю, який можна нейтралізувати через каяття і морально відкупитись від гріха. Проблема останнього в етиці досліджена дуже поверхово, філософська аналітика вважає його етіологію релігійною. Можливо, однією із причин та мотивацій моральної самоорганізації є вдалі прийоми його свідомого уникання. Така поведінка притаманна аристократичному типу людини.

У його вітальній адаптації спостерігається динаміка персональної верифікації моральних цінностей, максимально наближених до позитиву, морального абсолюту. Фокусуючим елементом в оцінці постає ставлення до моральних цінностей самої людини, у її здатності розпоряджатись моральною свободою вибору та відповідальності. Варто згадати про погляди А. Швейцера стосовно автономності та самості індивіду в добрій волі його вчинку. Людина долає важкий шлях саме творенням, апелюючи до сили волі, бажання та свідомості бути саме такою "для себе", часто всупереч обставинам (йдеться про відмову від примітивної спокуси задля утримання поваги до себе). Отже, шлях морального прозріння людина проходить заново для себе, саме тому духовна, моральна, іманентно психологічна сфери життя індивіду не піддаються формалізації (хоча є така примітивна спроба типізації у практичній психології та соціології). Моральна конструкція індивіду формалізації не підлягає, навіть за умов певних типових елементів [6, с. 221].

Дійсно, моральний вибір можливий лише за наявності свободи, широти знань і моральної грамотності людини. По суті ця, на перший погляд, банальна умова є принциповою у ціннісній орієнтації людини як аристократичного, так і релігійного моральних типів. Розв'язання загальнофілософської та етичної проблеми вибору пов'язане із з'ясуванням природи і сутності людини, її *свободи* – здатності людини діяти відповідно до своїх інтересів і цілей, враховуючи знання законів об'єктивної необхідності. Керуючись моральними мотивами, людина орієнтується на найвищі, безумовні вселюдські цінності, зважає на ймовірність морального осуду в разі недотримання моральних вимог. Оскільки моральний осуд не передбачає примусових, організаційних санкцій, то суб'єкт може здійснювати цей вибір самостійно.

Найвищі, безумовні людські цінності фіксуються в категорії "добро", а все те, що йому суперечить, відображається в категорії "зло". Людина лише тоді здійснює справді моральний вибір, коли пропонувані людством уявлення про найвищі абсолютні вселюдські цінності визначаються не лише її мисленням, а й почуттями та волею.

Наявність морального обов'язку, сумління ще не є гарантом життєдіяльності людини згідно з моральними вимогами, оскільки така життєдіяльність передбачає відповідний розвиток волі, яка залежить не лише від свідомості, а й від життєвого досвіду, звичок чинити відповідно до морального обов'язку та обов'язку перед собою. У понятті "моральний обов'язок" моральні вимоги пізнаються, визнаються й оцінюються абстрактно, що виявляється у принциповому визнанні людиною необхідності зважати на громадську думку, у схильності до позитивного оцінювання моральних норм та їх прийняття.

Моральний обов'язок реально виявляється в численних обов'язках, а бути вимогливим до себе у всіх сферах життєдіяльності нелегко. Одні люди вважають священними обов'язки щодо сім'ї, але недооцінюють або ігнорують моральні вимоги в інших сферах життя, наприклад на виробництві. Інші нехтують моральними вимогами в сімейних стосунках, проте є самовимогливими в інших сферах життєдіяльності. Керуючись конкретним моральним обов'язком, людина може поступово виробити звичку чинити згідно з ним, наприклад, бути ввічливою. Така поведінка, викликаючи духовно-емоційне задоволення, починає самостимулюватися і стає типовою рисою характеру людини. Якщо для одних людей моральна вимога бути ввічливим стає само-вимогою, закріплюється як моральна якість, то для інших може на все життя залишитися зовнішньою, чужою, непринятною. Дехто навіть хизується своєю грубістю. Парадоксально, але грубість, брутальна поведінка іноді збуджують насолоду, і такі люди починають не просто хизуватися своєю поведінкою, а й своєрідно утверджуватися, чинячи зло. Зокрема моральний цинізм притаманний слабким особам, які мають певну відповідальну (адміністративну, управлінську) посаду і неадекватну самооцінку. У підсвідомості вони невдоволені собою, не впевнені в собі, але критику спрямовують на підлеглих. Таким чином, лицемірна перед собою особа, утримуючи владні позиції, насаджує анти-цінності, що й призводить до внутрішніх конфліктів на різних рівнях. З іншого боку, вона може й не усвідомлювати власної хибності через посередні інтелектуальні й моральні здібності.

Позитивні моральні установки виконують переважно репресивну функцію по відношенню до самої людини саме у площині соціальної активності, де особа передбачає можливу перспективу, оцінює шлях досягнення її і зважає на громадську думку, принаймні авторитетних і гідних осіб, погляди яких бере до уваги. Тому другий парадокс у тому, що моральність не спонукає до матеріальної заможності, впливовості, влади. Від такої примусової пасивності інтелекту і моралі страждає наше суспільство, бо авантюризм, безвідповідальність, лицемірство і, як наслідок, безпорадність ведуть до багаторівневої деградації нації. На жаль, не спрацьовують функції контролю і критичного осмислення моральних настанов людини, які реалізують передусім такі форми її

самосвідомості, як совість і сором. При цьому центральну, основоположну роль у всій системі моральної самосвідомості відіграє совість, яку попередньо можна було б описати як внутрішнє духовне осмислення людиною цілісності своєї життєвої реалізації під кутом зору її принципової моральної оцінки. Слід звернути увагу саме на переосмислення нашого життєвого укладу, менталітету, який потрібно лікувати моральним самоаналізом і самовихованням у душі конструктивної, відповідальної і наполегливої діяльності, яка перш за все робить осмисленим життя самої особи. Для нашого часу і в нашій державі цей діагноз підтверджується у діапазоні від позитиву до негативу. У результаті самореалізації людина відповідає за свої вчинки не стільки перед громадською думкою, скільки перед самою собою.

Отже, однин із висновків про причетність людини до поліфонії життя можна сформулювати так: цінність життя індивіду, з одного боку, в його цілісності, з іншого – у його відкритості життю, у розумінні його мінливості й умінні знаходити у динаміці змін свою нішу, зберігаючи оцінювально-ціннісний баланс самореалізації, здатності бути моральним критерієм і порадиником для себе. Орієнтуючись на моральні цінності, людина повинна пам'ятати, що її моральність – більшою мірою її життєва мудрість, яка допомагає знайти свою нішу в соціумі, і лише частково спроба коригувати світ за своєю вимогою, власним ціннісним виміром. Потрібний компроміс, який на основі моральних цінностей гармонізує соціум. Таким компромісом має стати здатність людини бути помірною у власних претензіях, поблажливою, розуміючою у ставленні до інших, однак, коли того об'єктивно вимагає ситуація, вміння відстояти свою позицію. Також ціннісна установка завжди має орієнтуватись на універсальні блага, на гармонізацію соціального світу. Розумний компроміс між вічними та темпоральними цінностями полягає у здатності людини визначити для себе той спосіб поведінки, в якому поєднується претензія на досягнення досконалості, абсолюту, але й залишається право на вміння жити "тут і тепер".

Готовність до самоосмислення та переосмислення теоретичних цінностей та ідеалів актуалізує сам процес життя індивіду. Плюралізм думок, доступність інформації та її кількість мобілізують і живлять когнітивну сутність людини. Людина поважає себе тоді, коли теоретично виправданий моральний конструктив саме з її ініціативи виправдовує себе у практичній сфері, адже моральний позитив актуалізується в діалозі людини зі світом в його абсолютному вимірі через постійну конкретну суспільно конструктивну діяльність. Позитивні моральні цінності стають саме такими у темпоральному критерії та емпіричному досвіді. Людина повинна збагнути, що її чесноти, її успіхи є також результатом сприяння їй у цьому з боку суспільства, тому повинна бути, можливо, унікальна, але позитивна відповідь своєму часу, своїй епосі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дробницкий О. Г.* Понятие морали / О. Г. Дробницкий. — М., 1974.
2. *Лой А. М.* Моральність як чинник цивілізованості та культури / А. М. Лой // *Філософ. думка.* — К., 2004. — № 5.
3. *Келле В. Ж.* Интеллектуальная и духовная составляющие культуры / В. Ж. Келле // *Вопр. философии.* — М., 2005. — № 10.
4. *Клюзова М. Л.* Этика как апология жизни (от рационализма к экзистенциализму) / М. Л. Клюзова // *Вопр. философии.* — М., 2005. — № 10.
5. *Ницше Ф.* К генеалогии морали. Собр. соч. в 2-х т. / Ф. Ницше. — Т. 2.
6. *Швейцер А.* Культура и этика / А. Швейцер // *Благоговение перед жизнью.* — М., 1992.
7. *Шичанина Ю. В.* Феномен иномерности: человеческое и сверхчеловеческое / Ю. В. Шичанина // *Философ. науки.* — М., 2004. — № 5.

РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАВДАННЯ ОСВІТИ

МУРАТОВА І., к. філос. н., доцент Національного технічного
університету України "Київський політехнічний
інститут"

Наукове осмислення граничних основ педагогічного знання та освітньої діяльності в цілому розкриває перспективи розвитку освіти в Україні і є передумовою успіху в справі організації освітньої практики. Саме освіта, здатна олюднювати наукове знання через його відтворення в розвитку людини, має стати пріоритетною сферою в Україні. Адже вона є людським стратегічним ресурсом суспільного розвитку, від якого залежить дійсна освіченість і культура діяльності історичного суб'єкта. Але детермінанти, якими визначається система освіти в Україні, спрямовують її, з одного боку, на людину – розвиток її здібностей і потреб, а з іншого – на вимоги ринку освітніх послуг. Освіта опиняється на перетині активної дії конструктивних і деструктивних за своїми результатами впливів. Цим загострюється проблема сутнісного самоусвідомлення людини в суперечливих умовах її суспільного буття. На думку академіка В. Андрущенко, у сучасному світі освіта – одна з домінант у житті людини й суспільства, і вона є "фокусом суперечливих і складних проблем сучасної епохи, поєднуючи суспільне й індивідуальне, цивілізаційне і культурне, раціональне й ірраціональне,

© Муратова І., 2010

знання і віру, знання і мораль" [1]. Про це свідчать і сучасні освітні теорії і проекти, основою побудови яких не випадково стає певне філософське розуміння людини, становлення і розвитку її особистості.

Українські науковці Л. Губерський, Л. Горбунова, І. Зязюн, С. Клепко, В. Кремень, М. Михальченко, В. Пазенок, І. Предборська, В. Скотний, В. Бех, Є. Шалімова та ін. у своїх філософсько-освітніх розробках також впроваджують інноваційне розуміння сутності людської суб'єктивності у світлі новітніх досягнень філософської та природничо-наукової антропології.

У оригінальній монографічній праці В. Беха і Є. Шалімової "Функціональна модель особистості: пошуки політикокультурних детермінант поведінки" [2] розглянуто можливості експлікації філософської концепції особистості і результатів морфогенетичного дослідження функціонального характеру особистості людини для розв'язання окремих науково-прикладних проблем сучасності, в тому числі освітніх, якщо розглядати освітню систему як процес утворення і розвитку людських здібностей і потреб.

Філософське обґрунтування педагогічних поглядів і освітніх концепцій за допомогою того чи іншого вчення про людську природу і буття людини, про становлення її особистості, якнайяскравіше виступає в західних варіантах філософії освіти. Якщо звернутися до філософської герменевтики Х.-Г. Гадамера [3], то вона веде до радикального висновку про сучасний ідеал освіти, що повинен ґрунтуватись не лише на ідеї науки (і як наслідок – мати методичний характер), а й, насамперед, на ідеї мистецтва. Ідеал герменевтичного виховання – це "ідеал рівноваги, що примиряє як науку, так і мистецтво". Таким чином Гадамер намагається повернути освіту у простір становлення людини – у простір формування цілісності її почуттів, що дійсно має велике значення для формування цілісної особистості.

Філософські принципи трансцендентального емпіризму Ж. Дельоза [4] теж призначені для створення нової системи освіти, спрямованої на розвиток здібностей особистості та "їх гру", а не на дресуру. Тому отриману офіційну філософську освіту Дельоз назвав "бюрократією чистого розуму", що знаходиться "у тіні деспота", тобто держави. Дійсна освіта, на його думку, навпаки, захоплює і змінює саму людську душу в цілому, переміщуючи спочатку людину в її єство, прилучаючи її до нього. Отже, зведення ідеї виховання до накопичення знань він вважає цілком невірним і обстоює легітимність антиєрархічних ідей культурного релятивізму в освіті.

Фундаментальні філософські принципи, зокрема філософське розуміння виховання особистості людини, реалізовані в теоретичній і практичній педагогіці, виховних стратегіях і програмах, функціонують як методи проектування і створення нових освітніх інституцій і систем. Філософія освіти дедалі більше інтегрує зусилля філософуючих педа-

гогів і психологів, спрямованих на освітню практику філософів і науковців, які працюють над побудовою, організацією процесів розвитку, пов'язують розвиток суспільства з розвитком особистості. Йдеться навіть про побудову суспільства розвитку, наприклад, у дослідженнях співробітників Інституту випереджаючих досліджень ім. Є. Шиффера та Інституту інноваційних стратегій розвитку загальної і середньої освіти Московського департаменту освіти, які ґрунтуються на ідеях Г. Щедровицького і Н. Алексеєва, зокрема у проекті Ю. Громико та І. Глазунової [5–7].

Таким чином, проблема вдосконалення системи освіти в Україні виявляє внутрішній зв'язок із розумінням розвитку людської особистості, постає як проблема збігу процесу особистісного розвитку й отримання освіти людиною. Варто зазначити, що теоретична розробка і впровадження сучасних освітніх проектів недостатньо корельована з теорією розвитку особистості, не бачить в ньому виховної й освітньої цілі.

Значне місце у філософському обґрунтуванні психологічної та педагогічної теорії і практики розвитку особистості належить науковим напрямам і школам, пов'язаним із іменами Л. Виготського і В. Давидова. Їх представники дослідили різноманітні проблеми розвиваючої освіти, спираючись на філософську теорію розвитку як психолого-педагогічну методологію становлення розвинутої особистості у процесі виховання та освіти. Серед них Б. Зейгарник, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Запорожець, Б. Бим-Бад, П. Зінченко і В. Зінченко, Б. Гершунський, О. Дусавицький, В. Репкін, К. Абульханова-Славська, Л. Божович, В. Мухіна, А. Шиміна, В. Кудрявцев, В. Лазарев, Г. Лобастов та ін. Ідею розвитку особистості у вихованні та освіті обґрунтували також С. Рубінштейн, О. Леонтєв, О. Лурія.

Для з'ясування принципів, періодизації та основних форм освіти, що є процесом поставання особистості людини, особливий інтерес становить філософсько-психологічне обґрунтування розвиваючої освіти, закладене Л. Виготським [8; 9]. Воно вироблялось у процесі подолання кризи психології, через її перехід від чисто описового, емпіричного й феноменологічного вивчення явищ до розкриття їхньої внутрішньої сутності, завдяки чому вона стає теоретично обґрунтованою, науковою. Якщо головне завдання психології до цього часу розглядалося як вивчення симптомокомплексів, тобто сукупності зовнішніх ознак, що відрізняють різні стадії, фази й епохи розвитку, то тепер справжнім її завданням стає дослідження того, що лежить за цими ознаками й зумовлює їх, тобто *самого процесу індивідуального розвитку людини в його внутрішніх закономірностях*. Відносно проблеми логіки та періодизації індивідуального розвитку людини це означало, що необхідно відмовитися від спроб симптоматичної класифікації віків і перейти, як це зробили у свій час інші науки, до класифікації, заснованої на внут-

рішній сутності досліджуваного процесу. Серйозною перешкодою для вирішення цієї проблеми стали методологічні труднощі, зумовлені антидіалектичною і дуалістичною концепцією розвитку, яка не дозволяє розглядати його як єдиний процес саморозвитку людини.

За поглядами на це питання всі теорії індивідуального розвитку можуть бути зведені до двох основних концепцій. Одна з них розуміє розвиток індивідуальності як реалізацію, модифікацію й комбінування задатків. При цьому не визнається виникнення нового – розглядається лише зростання, розгортання і перегруповування тих елементів, які задані вже від самого початку. Згідно іншої концепції, розвиток є безперервним процесом саморуху, що характеризується в першу чергу безперестанним зникненням і виникненням – зняттям пройденого шляху і новоутвореннями, тобто тим, чого ще не існувало на попередніх ступенях. Цей погляд на розвиток особистості охоплює в русі те істотне, що необхідне для діалектичного розуміння процесу.

Л. Виготський, керуючись принципом розвитку в його філософській узагальненості, запропонував відповідну логіку систематизації й теоретичного тлумачення ступенів індивідуального становлення людини, що сприяло подальшій розробці теорії і практики розвиваючої освіти. Ця логіка виводилась ним із логіки всезагального саморозвитку через *поняття кризи розвитку і кризового віку*, яке розгортається в принцип періодизації вікових стадій онтогенезу особистості.

Стабільні роки на початку ХХ ст. були вивчені значно повніше, ніж ті, що є кризами розвитку. Л. Виготський зауважує, що *кризи індивідуального розвитку* були відкриті чисто емпіричним шляхом і не були систематизовані та осмислені на теоретичному рівні. Дослідники піддавали сумніву факт їх існування, вони трактувалися лише як "хвороби" розвитку, відхилення від його нормального протікання. Л. Виготський першим усвідомив їх дійсну роль і значення, теоретично дослідив їх логіку і запропонував принцип систематизації [9].

Зазначені своєрідні періоди криз характеризуються рисами, протилежними рисам сталих, або стабільних, періодів. У цих періодах протягом відносно короткого часу (кілька місяців, рік або найбільше два) зосереджені різкі, кардинальні, капітальні зрушення і зсуви, зміни і переломи в особистості людини. У дуже короткий строк індивідуальність змінюється вся у цілому, в основних рисах своєї особистості. Розвиток приймає бурхливий, стрімкий, іноді катастрофічний характер, він нагадує революційний перебіг подій, як за темпами змін, що відбуваються, так і за їх змістом. Це поворотні пункти перетворення в індивідуальному розвитку, що приймають іноді форму гострої кризи.

Перша феноменологічна особливість цих періодів полягає, з одного боку, в тому, що межі, які відокремлюють початок і кінець

кризи від суміжних років, нечіткі. Криза виникає непомітно – важко визначити момент її початку і завершення. З іншого боку, характерне загострення кризи, що відбувається в найвищому пункті – кульмінації, – коли криза досягає апогею. Цю рису Л. Виготський вважає характерною для всіх кризових періодів на відміну від стабільних епох розвитку. Друга особливість полягає в тому, що розвиток приймає форму гострого конфлікту (внутрішнього і зовнішнього), набуває важкого для виховування характеру, але це не є неминучим. Найважливішою в теоретичному відношенні особливістю критичних років Л. Виготський вважає те, що є водночас найбільш неясним й тому ускладнює правильне розуміння природи індивідуального розвитку в ці періоди, – це *негативний характер розвитку*. Усі, хто писав про ці своєрідні періоди, відзначали в першу чергу, що розвиток тут, на відміну від сталих років, робить *скоріше руйнівну, ніж творчу роботу*. Прогресивний розвиток особистості індивіда, безперервна побудова нового, що так виразно виступало в усіх стабільних роках, у періоди кризи неначе згасає, тимчасово припиняється. І на перший план висувуються процеси відмирання і згортання, розпаду й розкладання того, що утворилося на попередньому ступені й відрізняло особу даного віку. Скажімо, дитина в критичні періоди не стільки здобуває, скільки втрачає із придбаного раніше. Настання кризових років не відзначається появою нових інтересів, нових прагнень, нових видів діяльності, нових форм внутрішнього життя. Індивідуальність в періоди кризи скоріше характеризується *зворотними рисами*: людина втрачає інтереси, що ще вчора спрямовували всю її діяльність, яка поглинала більшу частину її часу й уваги, а тепер вони ніби завмирають (наступає своєрідний "анабіоз"); утворені перед тим форми зовнішніх відносин і внутрішнього життя робляться ніби спорожнілими, піддаються деструкції. Л. Толстой образно й точно називав один із таких критичних періодів розвитку індивіда пустелею отроцтва.

Це і мають на увазі в першу чергу, коли йдеться про негативний характер кризових років. Тобто *поняття кризового віку* виражає те, що розвиток в ці моменти наче б то обертається (у Маркса є поняття зворотного, оберненого відображення), змінює своє позитивне, творче значення на негативне, руйнівне, змушуючи дослідника характеризувати подібні періоди переважно з *негативної сторони*. Багато авторів навіть переконані, що негативним змістом вичерпується *весь зміст розвитку* в такі критичні періоди. Це переконання закріплене в назвах кризових років, що зустрічаються в літературі – "негативна фаза", "фаза норовливості, деструктивності" тощо. *Негативний зміст* цього періоду виражається перш за все в порушенні психічної рівноваги, у нестійкості волі, перепадах настрою, нестабільності працездатності тощо.

Потрібно наголосити, що уявлення про окремі кризові роки вводились в науку емпіричним шляхом і у випадковому порядку. Раніше

за інші була описана криза 7 років (межа дошкільного віку й отрочтва). Коли відкрили та описали кризу 3-річного віку, її називали фазою норовистості або впертості. У цей період, обмежений коротким проміжком часу, особистість дитини переживає різкі й неочікувані зміни. Дитина стає важковиховуваною: проявляє норовистість, упертість, негативізм, примхливість, свавілля. Внутрішні й зовнішні конфлікти з оточуючими часто супроводжують весь цей період.

Пізніше була вивчена криза 13 років, що отримала назву негативної фази віку статевого дозрівання. Як свідчить сама назва, негативний характер періоду виступає на перший план, і при поверхневому спостереженні здається таким, що вичерпує весь зміст розвитку цієї стадії. Падіння успішності, зниження працездатності, дисгармонійність у внутрішній будові особистості, згортання й відмирання до того сталої системи інтересів, негативний, протестний характер поведінки дають привід дослідникам характеризувати цей період як стадію такої дезорієнтації у внутрішніх і зовнішніх відносинах, коли людське "Я" і Світ розділені більш, ніж в інші періоди. Кризу новонародженості та 1-го року життя в теорії визнали порівняно недавно.

Таким чином, через *поняття кризи розвитку* в онтогенезі розкривається логіка послідовності і закономірності становлення індивідуальності. Критичні періоди як своєрідна форма переривають стабільні фази, вони є переломними, поворотними пунктами в розвитку, який наче обертається у минулі стадії, зайвий раз підтверджуючи, що індивідуальний розвиток є такий самий діалектичний процес, як і розвиток взагалі, в якому перехід від одного ступеня до іншого відбувається не еволюційним, а революційним шляхом [9].

Педагогіка критичних років найменш розроблена в практичному й теоретичному відношенні. Досвід становить значний інтерес для наукового дослідження. Лише досвід освітян свідчить, що в переломні моменти розвитку дитина стає відносно важковиховуваною внаслідок того, що зміна педагогічної системи, застосовуваної до дитини, не поспіває за швидкими змінами її особистості, тим більше не відкриває простору для неї, а навпаки стримує, перешкоджаючи особистісному становленню. Тобто педагогічна система не відрізняється гнучкістю, мобільністю, не відображає сутнісний рух особистості.

Як усяке життя є водночас і вмиранням (Ф. Енгельс), так само і розвиток людської індивідуальності містить у собі процеси згортання й відмирання в ході зняття попередніх ступенів. Виникнення нового в розвитку неодмінно означає руйнування старого. Перехід до нового періоду завжди ознаменований вичерпанням і заходом колишнього віку. *Процеси зворотного, оберненого розвитку, відмирання старого сконцентровані переважно в критичних роках.* Але неправильно думати, що цим вичерпується значення критичних років. Розвиток ніколи не припиняє свою творчу роботу, і в критичних періодах відбуваються

конструктивні процеси розвитку. Фактичні дослідження свідчать, що негативний зміст розвитку в переломні періоди – тільки зворотна, або тіньова, сторона позитивних змін особистості, що становлять суттєвий і основний зміст усякого критичного віку.

Так, позитивне значення кризи 3-х років полягає в тому, що в цей період виникають суттєво нові риси особистості дитини. Встановлено, якщо криза в силу певних причин протікає в'яло й невиразно, то це приводить до глибокої затримки в розвитку афективної й вольової сторін особистості дитини в наступному віці.

У відношенні 7-річної кризи всіма дослідниками відзначалося, що поряд із негативними симптомами в цьому періоді є значні досягнення: зростає самостійність поведінки і вчинків дитини, змінюється її відношення до інших дітей і дорослих.

При кризі в 13 років зниження продуктивності розумової роботи учня спричинена тим, що відбувається зміна установки від наочності розсудку до розуму й становлення логіки понять, яка входить у невідповідність до чуттєвості підлітків. Перехід до вищої форми інтелектуальної діяльності супроводжується тимчасовим зниженням працездатності, виражається в зниженні ефективності вже набутого способу мислення, скептичній відмові від нього при побудові думки, дещо руйнівному ставленні до інтелекту дорослих людей. Це підтверджується й іншими негативними симптомами кризи, але за всяким негативним симптомом ховається позитивний істотний зміст, що полягає зазвичай у переході до нової, вищої форми інтелектуальної діяльності та чуттєвої сфери.

Не викликає сумнівів наявність позитивного змісту й у кризі одного року. Тут негативні симптоми безпосередньо пов'язані з позитивними придбаннями, які робить дитина, стаючи на ноги й опановуючи мову. Те ж саме може бути віднесено й до кризи новонародженості. У цей час дитина деградує спочатку навіть у фізичному розвитку: у перші дні після народження знижується вага немовляти. Пристосування до нової форми життя пред'являє такі високі вимоги до життєздатності дитини, що, за словами Блонського, ніколи людина не стоїть так близько до смерті, як у часи свого народження. Однак у цей період більше, ніж у будь-якій із наступних криз, проступає той факт, що розвиток є процес утворення й виникнення якісно нового, яке прокладає собі шлях через злам перешкод за умови стихійності його руху. Все, із чим маємо справу в розвитку дитини в перші дні й тижні, є суцільне новоутворення. Негативні симптоми, які характеризують кризовий зміст цього періоду, виникають із труднощів, обумовлених саме новизною форми суб'єктивного життя, що вперше виникає і найвищою мірою ускладнюється.

Найсуттєвіший зміст розвитку в критичні роки полягає у виникненні новоутворень, які є, як доводить Л. Виготський, найбільш своєрідними й специфічними. Їхня головна відмінність від новоутворень

стабільних років полягає у тому, що вони носять *перехідний характер*. Це означає, що надалі вони не зберігаються в тому вигляді, у якому виникають у критичний період, і не входять як необхідна складова до інтегральної структури майбутньої особистості. Вони *відмирають*, зігравши свою роль переходу, ніби поглинаючись новоутвореннями наступного, стабільного періоду, включаючись у їхній склад як підлегла інстанція, що не передбачає самостійного існування, розчиняючись і трансформуючись у них настільки, що без спеціального й глибокого аналізу часто неможливо відкрити наявність цього трансформованого змістоутворення критичного періоду в придбаннях наступного стабільного періоду. Як такі, новоутворення криз відмирають разом із настанням наступного віку, але продовжують існувати в латентному вигляді усередині його, не живучи самостійним життям, а лише беручи участь у тому знятому розвитку сутності, який у стабільні роки, приводить до стрибкоподібного виникнення новоутворень. Таким чином, основним критерієм виділення відносно самостійних якісних періодів розвитку в онтогенезі людини Л. Виготський вважає новоутворення особистості.

У цьому розумінні збагачується і переосмислюється саме поняття віку, а роки в цілому постають як таке цілісне динамічне утворення, така структурна логіка, вісь, яка визначає місце, роль і питому вагу кожної часткової лінії індивідуального людського розвитку в становленні особистості. У кожен віковий період розвиток відбувається не шляхом зміни окремих сторін особистості індивіда, у результаті чого відбувається перебудова особистості в цілому, а *здійснюється саме як зворотна залежність: особистість дитини (індивіда взагалі) змінюється як ціле у своїй внутрішній будові, і законами зміни цього цілого визначається рух кожної його частини*.

Внаслідок цього, на кожному віковому щаблі, в певному віці ми завжди знаходимо *центральне* новоутворення, що ніби веде весь процес розвитку й характеризує перебудову всієї особистості дитини на новій основі. Навколо *основного, або центрального*, новоутворення певного віку розташовуються й групуються всі інші часткові новоутворення, що належать до окремих сторін особистості дитини, і процеси розвитку, пов'язані з новотворами попередніх років. Ті процеси розвитку, які більш чи менш пов'язані з основним новоутворенням, Л. Виготський називає *центральними лініями розвитку* в певному віці, всі інші – *побічними лініями розвитку*. Зрозуміло, що процеси, які були центральними лініями у певному віці, стають побічними лініями розвитку в наступному, і зворотно – побічні лінії розвитку одного віку висувуються на перший план і стають центральними в іншому віці. Адже взаємно змінюється їхнє місце в цілісній композиції розвитку, змінюється їх відношення до центрального новоутворення в ансамблі особистості. Таким чином, у кожному віці є своя, специфічна для нього конфігурація і змістовна фактура розвитку.

Крім того, до початку кожного вікового періоду складається своєрідне, специфічне для цього віку, виняткове, єдине й неповторне відношення між індивідом й дійсністю, насамперед соціальною. Це відношення називається *соціальною ситуацією розвитку в певному віці*. Поняття "соціальна ситуація розвитку" являє собою вихідний момент для дослідження всіх якісних змін, що відбуваються упродовж цього періоду. Воно дозволяє розкрити те, чим визначаються цілком і повністю ті форми й той шлях, на якому індивід здобуває нові й нові властивості особистості, вичерпуючи їх із соціальної дійсності, як з основного джерела розвитку, – той шлях, на якому *соціальне стає індивідуальним, всезагальне індивідуалізується особистістю*. Таким чином, перше питання, на яке має відповісти вивчення динаміки будь-якого віку, полягає в з'ясуванні соціальної ситуації розвитку.

Соціальна ситуація розвитку, специфічна для кожного віку, закономірно визначає весь спосіб життя індивіда або його соціальне буття. Звідси ж виникає відповідь на питання про походження або генезис центральних новоутворень певного віку. З'ясувавши соціальну ситуацію розвитку, що склалася до початку якогось віку й обумовлену відносинами між індивідом і умовами його життєдіяльності, слід з'ясувати, як із його життя в цій соціальній ситуації виникають і розвиваються новоутворення, властиві цьому віку. Ці новоутворення, що характеризують, у першу чергу, перебудову свідомої особистості дитини, є не передумовою, а результатом або продуктом вікового розвитку. Зміна у свідомості індивіда виникає на основі певної, властивої цьому віку форми його соціального буття. Ось чому дозрівання новоутворень відбувається завжди не на початку, а наприкінці цього віку як його підсумок і завершення.

У результаті вікового розвитку новоутворення, що виникають наприкінці певного віку, призводять до перебудови всієї структури особистості та свідомості індивіда і тим самим змінюють всю систему його відносин до зовнішньої дійсності й до самого себе. Людина до кінця цього періоду стає зовсім іншою істотою, ніж була на початку. Але це не може не означати й того, що має змінитися й соціальна ситуація розвитку, що склалася в основних рисах до початку якогось віку. Адже соціальна ситуація розвитку є системою відносин між людиною певного віку й соціальною дійсністю. І якщо людина змінилася докорінно, неминуче мають бути реорганізовані й ці відносини її життєдіяльності. Попередня ситуація розвитку розкладається мірою розвитку індивідуальності, і так само відповідно до цього розвитку, складається в основних рисах нова ситуація розвитку, що має стати вихідним моментом для наступних років. Дослідження свідчать, що така перебудова соціальної ситуації розвитку й становить головний зміст критичного віку.

Л. Виготським сформульовано *основний закон динаміки віку*: рушійні сили розвитку індивіда в тому чи іншому віці, приводять до заперечення й руйнування самої основи розвитку всього попереднього

періоду, із внутрішньою необхідністю визначаючи анулювання минулої соціальної ситуації розвитку, закінчення певного періоду розвитку й перехід до наступного (вищого) вікового ступеня, фази розвитку особистості.

Визначення недозрілих на даний момент, але таких, що перебувають у періоді дозрівання, процесів, становить друге завдання діагностики розвитку особистості людини. Це завдання вирішується за допомогою знаходження *зони найближчого розвитку* (сучасні автори, яких не задовольняє термін "зона", пропонують поняття "*горизонт/обрій найближчого розвитку*"), цю дефініцію вперше було сформульовано Л. Виготським і надалі розроблено в концепції розвиваючої освіти. Це найбільш важливе у теоретичному і практичному відношенні поняття вперше застосували у своїх теоретичних та експериментальних дослідженнях Л. Виготський [8; 9] і його послідовники О. Запорожець, Д. Ельконін, В. Давидов та ін.

Те, що сьогодні вміє робити дитина в співпраці й під керівництвом дорослого, розподіляючи з ним зусилля, завтра вона стає здатна виконати самостійно. Це й означає, що, з'ясовуючи можливості дитини при розподілі діяльності у співробітництві дорослого з нею, можливо визначити тим самим зону чуттєвих та інтелектуальних функцій, що дозрівають, які в найближчій стадії розвитку мають стати результативними і, отже, перейти на рівень реального чуттєвого і розумового розвитку дитини. Таким чином, досліджуючи, що дитина здатна виконати самостійно, ми досліджуємо розвиток учорашнього дня. Досліджуючи як те, що дитина здатна виконати у співробітництві, так і те, чого вона ще не здатна виконати навіть за допомогою дорослого, ми визначаємо розвиток завтрашнього дня. Тим самим, окреслюється горизонт найближчого розвитку.

Область недозрілих, але таких, що дозрівають і лише зароджуються, процесів і становить зону найближчого розвитку дитини. Коротко кажучи, ми пропонуємо дитині вирішувати в тому або іншому виді співробітництва завдання, що *виходять за межі її чуттєвого та розумового віку*, і визначаємо, наскільки далеко простирається така можливість співробітництва для кожної дитини й наскільки далеко здатна вона виходити за межі її певного віку.

Принцип діагностики недозрілих процесів і властивостей дозволяє проникнути у внутрішні каузально-динамічні й генетичні зв'язки, що визначають процес чуттєвого і розумового розвитку особистості. Соціально-культурна дійсність є джерелом виникнення всіх специфічних людських властивостей особистості, що здобуваються індивідом самостійно, або джерелом його соціального розвитку, що відбувається у процесі реальної взаємодії ідеальних і наявних реальних форм.

Розвиток внутрішніх індивідуальних властивостей особистості людини має найближчим своїм витоком *співробітництво* (якщо взяти це слово в самому широкому розумінні) у відношеннях з іншими людьми. Отже, шляхом застосування принципу співробітництва для

встановлення зони найближчого розвитку отримується можливість безпосередньо досліджувати те, що й визначає точніше за все чуттєве і розумове індивідуальне дозрівання, яке має завершитися в найближчий період вікового розвитку особистості.

Практичне значення цього діагностичного принципу пов'язане перш за все із проблемою виховання і навчання, завданнями освітнього процесу як свідомої організації становлення особистості. Адже людина розвивається в самому процесі навчання, а не лише завершує в ньому певний цикл розвитку. Завдання вчителя – навчати учня не тому, що він вже вміє робити самостійно, а тому, чого він ще не вміє робити, але може виконати за допомогою вчителя у процесі навчання і під його керівництвом. Процес навчання завжди відбувається у формі співробітництва дитини з дорослими і являє собою окремий випадок тієї взаємодії ідеальних і наявних реальних форм, про який йшлося вище як про найбільш загальний закон соціального розвитку дитини. Освіта має вести за собою індивідуальний розвиток особистості, а не йти позаду нього.

Отже, свідомо організації процесу виховання і навчання, освіти в цілому, має відбуватися таким чином, щоб в ньому здійснювалось становлення особистості. Це є основою теорії та практики розвиваючої освіти, яка далі розроблялась Д. Ельконіним, В. Репкіним і В. Давидовим (саме останній наприкінці життя віддавав перевагу терміну "розвиваюча освіта", а не "розвиваюче навчання"). Освіта постає при цьому не як один із факторів, що впливає на самостійний розвиток індивідуальності людини, а як рушійна сила цього розвитку, його саморух. Педагогічний процес не пристосовується до індивідуального розвитку людини, а здійснює його. Якщо цього не відбувається, то виховання і навчання, за влучним висловом Л. Виготського, "плететься в хвості дитячого розвитку, замість того, щоб вести його за собою" [9, с. 252]. Воно зорієнтоване на вчорашній, а не на завтрашній день розвитку, бо спирається на концепції, за якими розвиток повинен пройти свої певні цикли до того, як навчання зможе приступити до виконання своїх специфічних завдань; розвиток завжди йде попереду навчання, яке надбудовується над ним.

На основі викладеного можна зробити певні висновки. Застосування розглянутих ідей сприятиме свідомій організації освітньої системи на засадах теорії розвитку особистості. Поняття кризи розвитку і кризового віку, розроблене Л. Виготським, розгортається в принцип періодизації вікових стадій онтогенезу особистості, що дає підставу для визначення логіки і послідовності ступенів у системі розвиваючої освіти. Критичні періоди є своєрідною формою, що перериває стабільні фази, і водночас – переломними, поворотними пунктами в розвитку. Дослідження негативного характеру розвитку в кульмінаційні моменти його кризового періоду є безумовною науковою заслугою Л. Виготського. Внутрішня і зовнішня конфліктність, що характеризують певні стадії розвитку, мають визначати форми психологічного і педагогічного

ного впливу на відповідному ступені освіти. Адже досвід свідчить, що порядок змін системи виховання і педагогічних методик часто не поспіває за швидкими змінами особистості людини, тим більше не відкриває потрібного простору для її розвитку, а навпаки стримує, перешкоджаючи особистісному становленню. Водночас потрібно враховувати, що конструктивні зміни, позитивні процеси становлять суттєвий і основний зміст розвитку в будь-якому критичному віці.

Істотний зміст розвитку в критичні роки полягає у виникненні новоутворень, які, як доводить Л. Виготський, на відміну від новоутворень стабільних років полягають у тому, що вони носять перехідний характер. Це означає, що надалі вони не зберігаються в тому вигляді, у якому виникають у кризовий період, і не є необхідною складовою інтегральної структури майбутньої особистості. Вони відмирають, зігравши свою роль переходу, ніби розчиняючись у наступному новоутворенні стабільного періоду, виконуючи роль підлеглої інстанції, що не існує самостійно. Цим визначатиметься специфіка педагогічних цілей і завдань відповідного періоду розвиваючої освітньої системи. Крім того новоутворення криз хоч і відмирають разом із настанням наступного періоду, але продовжують існувати в латентному вигляді усередині його, якщо вони не вичерпують своєї функції перехідних ланок, чим ускладнюються педагогічні завдання щодо нового стабільного періоду. Поняття центрального новоутворення, що ніби веде весь процес розвитку й характеризує перебудову всієї особистості дитини на новій основі, дає можливість визначити основну лінію – нібито освітню вісь, яка дозволяє спрямувати й організувати педагогічне керівництво розвитком особистості. Розробка Л. Виготським поняття "соціальна ситуація розвитку" становить вихідний момент для дослідження всіх якісних змін, що відбуваються упродовж певного вікового періоду, дозволяє розкрити те, чим визначається здобуття особистістю нових рис і властивостей, – той шлях, на якому соціальне стає індивідуальним, всезагальне уособлюється, об'єктивне суб'єктивується. Перебудова соціальної ситуації розвитку й становить головний зміст критичних вікових періодів. Визначення стратегії і найближчих перспектив – друге завдання діагностики розвитку особистості людини, яке вирішується за допомогою знаходження зони найближчого розвитку.

У сучасному соціумі розвиваюча роль системи освіти стає предметом вивчення і обґрунтування і, нарешті, об'єктом цілеспрямованої свідомої організації. Це варто враховувати в трансформаціях сучасної системи освіти в Україні, саме тому може стати у нагоді концепція розвитку особистості, іманентного вихованню і навчанню. Практика такого розвитку не має аналогів у людській історії, а тому потребує наукової теорії та нових освітніх технологій для своєї організації. Потреба єдиної системи освіти упродовж усього життя людини, надмірної освіти як джерела креативності, її розробка і здійснення несумісні з теоріями, що спираються на стихійний розвиток людини, оскільки педагогічна теорія і практика поступово набувають необхід-

ної цілісності стосовно всіх періодів життя індивіда. За цих умов виховання і навчання неможливо побудувати, керуючись наявністю в індивіда здібностей, що виникли незалежно від педагогічної дії, все наявне в ньому постає як результат попередніх стадій виховання і навчання, навіть якщо цей результат є негативно-регресивним наслідком маніпулювання чи деструкції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. — 2005. — № 1. — С. 5–17.
2. Бех В. П. Функціональна модель особистості: пошуки політикокультурних детермінант поведінки / В. П. Бех, Є. О. Шалімова. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. — 255 с.
3. Гадамер Х.-Г. Деконструкція и герменевтика / Х.-Г. Гадамер // Герменевтика и деконструкція ; под ред. В. Штегмайера, Х. Франка, Б. Маркова. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 1999. — С. 243–254.
4. Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз. — СПб. : Петрополис, 1998. — 384 с.
5. Громыко Ю. В. О задачах построения общества развития / Ю. В. Громыко // Философские науки. — 2008. — № 9. — С. 24–27.
6. Громыко Ю. В. Философские аспекты практики создания будущего / Ю. В. Громыко // Философские науки. — 2008. — № 9. — С. 27–45.
7. Глазунова И. О. Антропология развития / И. О. Глазунова // Философские науки. — 2008. — № 9. — С. 45–55.
8. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. соч. в 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии ; под ред. В. В. Давыдова. — М. : Педагогика, 1982. — 504 с.
9. Выготский Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский. — М. : Смысл, Эксмо, 2004. — 512 с.

ТРАНСФОРМАЦИИ КРАСОТЫ В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ УТРАЧЕННОГО ВРЕМЕНИ

НИКИШИН С., к. филос. н., доцент Воронежского педагогического
университета

Прекрасное – один из древнейших предметов философствования. Разные его стороны внимательнейшим образом рассмотрены в контексте многих "школ" мысли в различные исторические эпохи. Наиболее эвристически значимым представляется исследование судеб прекрасного в современном мире. Тем более, что бытие красоты пережи-

© Никишин С., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 5/2010

79

вает теперь поистине удивительные превращения. К сожалению, иной раз удивление наше трансформируется в страх перед жутковатыми и откровенно опасными метаморфозами прекрасного. Почему ныне не чудовище превращается в прекрасного человека, как в волшебной сказке, а происходит наоборот, как в фильме "Чужие"? И что с этим делать тому, кто понимает трагичность и жуть происходящего?

Чем же опасно то, что привыкли называть теперь красотой? Во-первых, тем, что таковой она не является. Отложим пока рассуждения на тему "что есть красота?" – тем более, что после всего написанного о ней в истории философии, стоит ограничиться лишь неким отрывочно резюмирующим текстом. Ответим пока на вопрос, чем красота не является, но за что её выдают в наше время? Красивыми для общественного восприятия полагаются многообразные объекты эстетического потребления, которым воистину "несть числа". Это и вещи от прекрасных по дизайну и поражающих своим конструкторским решением автомобилей, до различных драгоценностей – "от Сваровски" и классом победнее. Это и социальные процессы – преимущественно развлекательного характера – концерты, телевизионные шоу, церемонии вручения различных премий с их роскошью и шоу-программами, религиозные церемонии, спортивные мероприятия и т.д. Произведения искусства-для-масс: поп-музыка, определенные популярные жанры кино (даже о кровавых "боевиках", и фильмах ужасов говорят – "прекрасное зрелище"). Произведения богемного искусства: от авангарда до "боди-арта", от стиля "руины" до фантасмагорических "ландшафтов" богемных столичных ночных клубов. Фетишем прекрасного выступает в наши времена человеческое тело от определенным образом драпированных "манекенов" и "манекенщиц" до совсем лишенных "драпировки" результатов успехов (и неудач) косметической промышленности и медицины. Список того, что ныне идет в горнило эстетического потребления можно продолжать. При этом, не погрешив против истины, можно указать на то, что во многом вышперечисленном действительно можно найти некие "зерна" красоты, которые способны тронуть душу. Однако ничто из этого не способно подняться до статуса истинно прекрасного. Говорим с такой уверенностью, потому что во множестве форм искусства (и "популярного", и "элитарного") заметно одно и то же функциональное предназначение – целерациональное манипулирование индивидуальным и общественным сознанием. Те, кто создает указанные произведения и инициирует перечисленные процессы, хотят власти над умами и сердцами широких социальных кругов. Как правило, сами "круги" совершенно различного социального статуса не возражают. Почему же они столь склонны к "непротивлению" манипуляционному воздействию с помощью иллюзий красоты? Что заставляет зачастую различных по уровню образованности людей преклоняться перед мишурой привлекательных форм,

вместо того, чтобы стать гораздо мудрее и счастливее в процессе познания красоты как таковой? Попробуем обозначить эти причины.

Искусство – это форма общественного сознания. Эта расхожая истина в контексте манипуляции-через-искусство предстает в следующем виде: *если задать в различных видах и жанрах искусства определенные массово популярные клише, штампы, образцы, алгоритмы восприятия и эстетической деятельности, то социум будет организовывать свое духовно-культурное бытие, свою систему ценностей согласно некоей "программе"*, а не исходя из свободного творчества, направленного на художественно-образное отражение, познание и преобразование действительности. Цель программирования в том, чтобы отвлечь общество от рефлексии над *действительностью*. Куда лучше для "программистов" будут размышления и переживания представителей различных социальных кругов над различными фрагментами различных иллюзий, не выходя за их пределы. Не стоит обвинять современных производителей иллюзий в глобальном заговоре с целью манипулятивного порабощения всего человечества. Скорее, рассуждения о происках "тайного правительства земли", "сионских мудрецов", "масонства", "матрицы", очень нехороших инопланетян – отражения непонимания истинных причин манипуляционного кризиса. Суть в том, что социокультурная ситуация современности с её развитием средств массовой информации и отработки технологий воздействия на общественное сознание, очевидно, обнаруживает качественно новый уровень возможностей профанации, фетишизации, изоциренного обмана широких масс. Как говорится, "грех" этим не воспользоваться, ибо до тех пор, пока социум будет оставаться в рамках картины мира, неадекватной действительности, – люди останутся порабощенными, принимая иной раз такое рабство за неизбежную необходимость, а иной раз – и за свободу. Мышление человека образно, мы, при всех своих потугах на рационализацию существования, остаемся существами, эмоционально переживающими то, что воспринимаем. По этой причине искусство обладает поистине магической властью над разумом, сердцем и волей. Цели-идеалы жизни, образцы поведения, язык, вкусовые предпочтения, предметы любви и ненависти, представления о добре и зле – все это мы формируем для себя и других, исходя из того, что искусство представит нам прекрасным, а что – безобразным. Поскольку средства искусства зачастую обращаются к иррациональным нашим сторонам, постольку "защитный барьер" критического размышления оказывается легко обойден – тем более, что основные виды современной социализации отнюдь не направлены на то, чтобы человек рос критичным (осуждающим – это пожалуйста, но умеющим, подобно Лермонтову, посмотреть "с холодным вниманьем вокруг", чтобы понять, что ценности масс-культуры "такая пустая и глупая шутка" – очень редко). Мгновенное же крити-

ческое восприятие враждебной материальной действительности, которым были весьма наделены наши менее образованные предки, не имеет причин для постоянной работы, поскольку непосредственной опасности для жизни человека в ходе манипулятивного воздействия нет. Наоборот, при манипуляции средствами искусства предлагаемые образцы жизни представляются, зачастую, жизнеутверждающими и иницилирующими счастливые состояния. Итак, *причина добровольного самопорабощения масс "номер один": огромное количество жанров искусства превращаются в "пустые" формы общественного сознания, внутри которых нет стремления к целостному эстетическому освоению действительности.* К сожалению, как писал по этому поводу М. Лифшиц, здесь "дело не только в искусстве. Под угрозой и другие области деятельности человеческой головы, лишь только пустая схема начинает господствовать в ней над содержанием дела" [1, с. 29].

Вторая причина для впечатляющих масштабов современной манипуляции-через-искусство – *отсутствие веры деятелей искусства в возможности неиллюзорных форм передачи прекрасного.* Красота становится осознанной ценностью через восприятие прекрасного и его осмысление. То или иное явление наделяемо чертами прекрасного. Тигр не любит "трепетной ланью", он оценивает её как добычу. Образ лани, воспринятый и пережитый человеком, делает её "трепетной". Талантливому деятелю искусства свойственно, как правило, воспринимать прекрасное острее, переживать глубже. Образы, становящиеся в глубинах его души красотой, являются основой для творения искусства в той или иной форме. Поэтому музыкант, художник, поэт, актер, режиссер и представители других "племен", населяющих "страну искусства", стараются передать в плодах своего творчества своё личное понимание смысла прекрасного. В этом стремлении многих из них ждет неприятный "сюрприз", в наши времена не менее яркий, нежели в Древнем Риме. Массы, как правило, не настроены разбираться ни в субъективных смыслах прекрасного, ни повторять авторскую практику созерцания объективных оснований красоты. Они ожидают "зрелищ". В Древнем Риме таковые сочетались с бесплатными раздачами хлеба, ныне – с хрустом попкорна в кинозалах и распитием горячительных напитков всегда, когда возможно. Образы искусства входят в массовое сознание вместе с вкусовыми ощущениями и осоловелым чувством сытости. В результате этого происходит даже не обозначенная постмодернизмом "смерть субъекта" в тексте, но, скорее, происходит "переваривание" массовым сознанием смыслов, заложенных автором в произведение искусства. В ходе этого процесса образ прекрасного проходит через "мелкое сито" штампов, фетишей, привычек восприятия, свойственных в данное время широким массам. Сеть столь мелкая, что глубина прекрасного от соприкосновения с ней исчезает, словно на красоту надели

знаменитое "покрывало Майи". Для автора всё это может быть весьма страдательно, не так ли? Поэтому различные группы деятелей искусства находят различные пути избежать страданий.

Очень многие подчиняются железному закону "спрос рождает предложение", и начинают поставлять в массы те "зрелища" ("слушательства"), которые могут быть популярны – без излишнего "мудрствования лукавого". Таким образом, немалое количество заблуждений и раздробленных элементов картины мира, продуцируемых молохом современного общества, умножается средствами искусства на порядки. В результате те, кто производят "зрелища", стяжают популярность и богатство, вырабатывают "здоровый" цинизм и утилитаризм в своей профессиональной деятельности. Однако красота в бесконечности своего становления не может быть заперта в "цехах фабрики грёз".

Богемное искусство, искусство для "избранных" возникает несколько иным образом. Оно предстает тоже как своеобразная реакция на непонимание автора широкими массами. Поэтому различные круги художественной интеллигенции могут замыкаться внутри своего образа жизни, в "кружках", "клубах", создавать новые направления в искусстве, искать новые формы самовыражения. Всё это может оказаться достаточно продуктивным и для теории, и для практики того или иного жанра. Однако в богеме выпирает подчеркивание своей непохожести на массы – в этом одна из причин преобладания абстракционизма в искусстве. Автор ищет новые формы, которые вообще противоречили бы общепринятым стереотипам, разрушали бы массовых кумиров, он нагромождает один уровень символов на другой – для того, чтобы как можно полнее пояснить свой замысел. В результате сложный символический язык оказывается способна понять – в той мере, в какой бы хотелось автору – лишь относительно небольшая богемная группа. Однако чем больше автор старается создавать отвлеченных форм "чистого искусства", тем меньше объективного содержания пребывает в них. М. Лифшиц писал в связи с нарастающей популярностью "шифрования" смысла произведения: "Если я скажу, что наслаждение художественным произведением сводится к отгадыванию загадок, расшифровке или "декодированию" тайного смысла, который вложил в свой иероглиф художник, то мне действительно заняться разгадыванием кроссвордов" [1, с. 51]. Отстраняясь от масс в богемность через кодировку образов и подчёркивание собственной оригинальности, человек обрекает себя на отчуждение от могущественной структуры мира – обыденного сознания. Каким бы оно ни было хаотизированным и пошлым, в нём одновременно отражаются и объективная реальность – пусть и в том "разорванном" виде, в котором она представлена большим социальным группам, и отношение масс к данной реальности, и особенности манипуляционных "технологий", применяемых управленческой элитой к управляемому большинству. Между тем,

отношение народных масс к реальности *деятельно, практично*, следовательно, оно формирует ноосферу – наиболее динамично развивающийся "круг" земного бытия. В ходе такого отчуждения, богемный или разделяющий богемные взгляды деятель искусства, зачастую, оказывается неспособен к пониманию и адекватному отражению красоты, ибо последняя бесконечна – чтобы "ухватить" её суть, нужно охватить всю тотальность становления. В богемности же всегда есть нечто местечковое. Тем более, не следует забывать, что деятели, трудящиеся ради "чистого искусства", зачастую привечаемы управленческой элитой. В результате немало талантливых авторов попадают в экономическую и патронажную зависимость от властных структур. Посему проблески красоты вырождаются в иллюзорные формы поверхностного стиля, моды, китча, эпатажа, предельного абстракционизма, декораторства, откровенного уродства и т.д. В этих формах они через какую-то временную паузу становятся предметами на карнавале эстетического потребления масс. Дешифровка же карнавальных образов иногда даёт такое знание, что оторопь берёт:

<i>Ура Колумбине! Лохмотья</i>	<i>Белилами мазана маска</i>
<i>Благоухают на ней –</i>	<i>Суетящегося Пьеро.</i>
<i>Духами и потной плотью</i>	<i>А рядом оскал: Тараска,</i>
<i>Разит за версту. Эгей!</i>	<i>Раскрашенная пестро.</i>

(Рамон дель Валье-Инклан "Конец карнавала") [5, с. 277].

Так бегство от "черни" завершает свой круг, и следствия, порожденные богемным творчеством, "льют воду" на "мельницу" манипулирования массовым сознанием.

Иной раз, думается, что честнее многих поступил Николай Гумилёв, тоже объективно не избежавший драмы непонятости. Поэт обозначил свою позицию так:

*Не по залам и по салонам
Темным платьям и пиджакам,
Я читаю стихи драконам,
Водопадам и облакам.*

(стихотворение "Я и Вы") [3, с. 10].

...Или ещё лучше стать "далёким и посторонним", подобно герою Х. Хименеса?

В виде *третьей причины* готовности широких социальных слоев к манипуляционному порабощению, успешно совершаемому средствами искусства, и очень часто под лже-эгидой паллиативов красоты, выступает *разрушение оснований культуры западноевропейского типа*. Различные способы выражения красоты (музыка, пение, театр, творчество художника и т.п.) зависят от специфики жанра, порожденного определенной культурой. Если основания культуры становятся иллю-

зорними, то и жанр рискует потеряться в иллюзорных формах. Цивилизация Запада, корни которой восходят к Западноευропейской цивилизации Средних веков и Нового времени, в результате недиалектического решения немалого количества глобальных своих проблем в существенной степени дезинтегрировала свою связь с основанием. Пресловутая "смерть субъекта" в тексте, невозможность увидеть истинную реальность за иллюзорными вселенными всевозможных интерпретаций – всё это следствия процесса разрушения указанной связи, что тождественно разрушению самого основания, ибо оно предстаёт нам в диалектической целостности, либо в абсурдной хаотичности наших отношений. Действительно, всякий читатель интерпретирует текст "со своей колокольни". М. Фуко совершенно обоснованно считает, что одна интерпретация порождает другую. Она всегда тавтологична, является интерпретацией интерпретации [4]. В области современного искусства, каково уже нередко не соответствует своему понятию, это может проявляться в бесконечных вариациях на одну и ту же затасканную тему – как, например, сюжеты современных популярных песен о несчастной любви, где и рифмы – из песни в песню – одни и те же ("весна-сна", "любовь-вновь" или менее оптимистично – "любовь-кровь"). Так же дело обстоит в массовом киноискусстве и в беллетристике. Многие современные авторы, видимо, столь страшатся "смерти субъекта" в горниле интерпретаций, что никакого оригинального субъективного творчества в произведениях поп-искусства не привносят, стараясь лишь соответствовать наиболее расхожим стереотипам восприятия широких аудиторий да поразить головокружительными спецэффектами, словно ребенка яркой оберткой для конфетки. Субъект в поп-искусстве, как правило, "отдаёт богу душу", ещё не родившись.

Если же авторское творение всё-таки несет в себе уникальный, субъективный смысл, являющийся неотъемлемой "ипостасью" красоты, то почему он теряется в потоке интерпретаций? Неужели субъект не может "светить" через любое произведение искусства, словно Солнце сквозь облака? Очевидно, что может – иначе мы совершенно были бы лишены способности понимать сюжет, авторский замысел – вообще способности *понимать*. Ведь мы понимаем и сопереживаем классическим произведениям – будь то стихотворение, живопись, скульптура, театр. Ведь способны и трагедии Шекспира, и античные трагедии оказывать на нас глубинное очищающее воздействие, делать более человечными, сострадательными – невзирая на то, что английский драматург жил сотни лет назад, а древнегреческая цивилизация давно прекратила своё существование? Получается некая "несостыковка" с теориями "смерти субъекта". Дело в том, что последние справедливы, если красоту пытаются выразить в иллюзорных формах. Чем более абстрактно представление, чем больше в нем "богемности" (интересно, что дословный перевод с французского значит "цыганщина") – тем ближе "смерть субъекта". Богемность в силу своей иллюзор-

ности оказывается оторванной от основания. Однако это – полбеда. Беда в том, что основание размыто, в том числе и этим очень часто повторяющимся "отрывом". Размывание происходит из-за того, что глобальные проблемы современности (экология, голод, СПИД, наркомания-курение-алкоголизм, "восстание масс", терроризм и т.п.) объясняются чем угодно, только не противоречиями в социально-экономических отношениях, взаимообусловленных с отношениями политическими. Отношения в экономике и политике, если освободить их от идеологического флёра, отражают в первую очередь степень решённости/нерешённости проблем справедливости в деле физического выживания общества в целом и каждого отдельного его члена – поэтому они являются естественным основанием социального бытия. В том случае, если произведение искусства не содержит в себе хотя бы "намёка" на диалектическое снятие, в числе иных противоречий, и проблем основания через выражение красоты – таковое становится иллюзорным, и субъект "тонет" в волнах контекстов и интерпретаций. В общем то, и "мир праху его", если бы "гибелью" своей он не лишил общество одной из форм борьбы с глобальными затруднениями и заблуждениями человечества. Утрата красоты, неполноценная её замена отнюдь не способствуют скорейшему благу рода людского.

Таким образом, "смерть субъекта" предстаёт в двух "трансформах": отказ от глубинного авторского замысла ради массовой популярности, примитивной доступности произведения искусства; непонимание читателями авторского замысла и тотальная замена его собственной интерпретацией, вследствие безосновности попыток выражения красоты и иллюзорности её форм. Обе "трансформы" обусловлены отрывом от социально-экономического основания, с которым красота связана сущностной связью, словно пенорождённая Афродита с морским прибором. Без вечного прибора пена высыхает на прибрежных камнях.

Смерть субъекта навеивает мрачные ассоциации. Если прибегнуть к терминам, основывающимся на греческих мифах, то оказывается, что Танатос вторгается в миры красоты. В данном контексте ограничимся констатацией того факта, что смерть – тотальная реалья человеческого бытия. Поэтому, на первый взгляд, нет ничего дурного в таком вторжении. Однако, согласно многим мифам о владыках мертвых, те прекрасно знали меру распространения своих "сфер влияния" и, как правило, не стремились к большему. В XX – нач. XXI вв. *Танатос*, кажется, меру забывает – и это *четвертая причина* тотальной манипуляции общественным сознанием через извращение красоты. Мировые войны, атомное оружие и иная "адская машинерия" – тому яркое подтверждение. Неестественная смерть красоты – также опасная сторона обозначенной потери меры. То, что субъект умирает в иллюзорных формах искусства, не столь трагично по сравнению с тем, что в них умирает красота. В пределах потребления, как и в пределах безос-

новного абстрагирования существовать она не может. Образ красоты, конечно, может, подобно А. Пушкину, "сказать": "Нет, весь я не умру...", однако иллюзорные формы "принуждают" её в посмертии к печальным "превращениям". Обобщенно их суть можно выразить утверждением: подмена прекрасного безобразным, выдача последнего за первое. В качестве доказательства можна привести апофеоз смерти в современном киноискусстве и литературе. К какой только изошренности фантазии и к каким спецэффектам не прибегают, чтобы подчеркнуть моменты смерти – преимущественно насильственной, раскрасить её! В этом отношении широкие массы наших современников мало чем отличаются от римлян, наслаждавшихся гладиаторскими боями, либо от толп, стекавшихся во все времена на место публичной казни. Только изображаемая смерть имеет виртуальный характер.

Искусство не чуждалось картин смерти. Но сцены смерти преимущественно имели целью не прославление таковой, но катарсис посредством созерцательного соучастия в трагической развязке (традиция древнегреческой трагедии, очищающее воздействие которой способствовало жизнеутверждению). Смерть изображалась в уродливых формах, в комических жанрах – в гротескно-уродливых, дабы подчеркнуть необходимость жизни, невзирая на множество страданий, пожираемых человеком на жизненном пути. Нравственная норма "не убий", как один из краеугольных камней выживания общества, должна была подтверждаться противопоставлением смерти и красоты. Прекрасное и нетленное, зачастую, шли рука об руку – особенно в контексте описания и переживания духовной красоты. Те цивилизации, где смерть и её атрибуты возводились в ранг прекрасного, были обречены на гибель. Например, мезоамериканская цивилизация ацтеков с культом "цветов" – кровавых человеческих жертвоприношений и поклонения ягуарообразному богу войны, пала, как колосс на глиняных ногах, под ударами испанских конквистадоров, с которыми объединились фактически все племена индейцев, окружавшие район современного Мехико. Видимо, последние не очень-то хотели выступать в роли "цветов". Любопытно, что в эпосах древних скандинавов – "Старшей Эдде" и "Младшей Эдде", известных описанием красот и выгод смерти в бою, конечные судьбы мира изображаются весьма пессимистично – во время последней битвы – Рагнарёка – скорее всего, все убьют всех, что ознаменует торжество смерти. Кодекс самураев Бусидо тоже превозносит эстетику смерти. Однако стоит ли она всех тех бесчинств и зверств, что натворило воинское сословие Японии во все времена?

В наше время далеко не все произведения искусства, изображающие смерть, вызывают жизнеутверждающий катарсис либо демонстрацией неприглядности преждевременной смерти возвращают вполне естественное для нормального человека желание жить. Наоборот, зрелища приукрашенной смерти способствует формированию привыч-

ки масс к созерцанию виртуального убийства, как к развлечению, эффективному способу "снятия стресса". Все это приводит к милитаризации общественного сознания, что, вместе с динамикой развития вооружений, может приблизить совсем не виртуальный Рагнарёк. Безобразное насилие, прямое нарушение нормы выживания "не убий" ныне довольно эффективно выдается за прекрасное. После такого оборачивания "безобразное как апогей деформации не привносится в данном случае извне, а является внутренней, но уже искусственной деформацией самого себя" [5, с. 254].

Более утонченной формой "вторжения Танатоса" является эстетика декаданса. Она, зачастую, весьма свойственна богеме, связана с разочарованием в традиционных культурных ценностях, которые трактуются массами поверхностно, иллюзорно, извращённо. Ценности, предназначенные для массового потребления, кажутся декадентам пахивающими "мертвечиной". Вот, собственно они и изошряются в произведениях о живых мертвецах, вампирах, "утонченных парфюмерах-убийцах", "молчащих ягнятах", проклятиях древних, пророчествах апокалипсиса. Если декаданс и призывает к чему-либо облегчающему жизнь, так это к тому, чтобы "пуститься во все тяжкие" – устроить "пир во время чумы" как апофеоз отрицания всяческих ценностей. Поскольку тематика хаоса-умирания весьма привлекательна для масс – "кровь щекочет", адреналин выделяется, а реальной опасности нет – получается этакий "гормональный наркотик", зачастую сочетаемый с другими наркотиками. В результате потребитель весьма рад "поиграть в декаданс" (фраза из песенного творчества группы "Агата Кристи"). Однако настоящий упадок – военный конфликт, пьяная поножовщина, криминальная разборка, "банальный гоп-стоп", заражение СПИДом в результате неконтролируемого разврата – в большинстве случаев заставляет улетучиться прелесть таких игр "как сон, как утренний туман". Тем не менее, до тех пор, пока реальность упадка не раскрывается во всей своей неприглядности, она является неиссякаемым "поставщиком" материала для создания иллюзий о "прекрасной" мрачности разрушения. Иллюзии эти весьма привлекательны, приобретая, зачастую культовый характер жизнеотрицания (вспоминается чрезвычайно популярный в конце прошлого века голливудский фильм "Интервью с вампиром").

В качестве термина для *пятой причины* высокоэффективного манипуляционного порабощения-через-псевдокрасоту позаимствуем у Х. Ортега-и-Гассета категорию "*восстание масс*". Тотальная профессионализация способствует сужению мировоззренческих горизонтов и торжеству поверхностного отношения, "верхоглядства" в большинстве сфер жизни – за исключением конкретного набора рабочих обязанностей. Восстание масс приводит к торжеству пошлости. Последняя представляет собой, по мысли **В. Набокова**, которую трудно оспорить, "*ложную претензию*": пошлость – это нечто "ложно значительное,

ложно красивое, ложно умное, ложно привлекательное" [6, с. 221]. А. Зализняк и Д. Шмелёв отмечают: "Пошлым может быть только такое действие, ситуация, предмет или высказывание, которым человек приписывает некую эстетическую значимость" [6, с. 221]. В наши дни пошлость предстает не как некое качество человека, характеризующее отсутствие вкуса, но как индикатор тотальных процессов надления понятия "красота" не соответствующим ему содержанием. Обратим внимание на такой феномен как живучесть и "заразность" пошлости. Рассматривая историю развития понятия "пошлость", И. Левонтина резюмирует: "Сначала на романтическом этапе культуры происходит порыв к высокому, отрыв от низкой обыденности. Замкнутость в личном миреке, на собственных интересах связывается с человеком примитивным, бездуховным и объявляется мещанством и пошлостью (в таком культурном контексте эти два слова сближаются). Потом эта романтическая риторика сама становится штампом, готовым клише, пародией, которая перемещается в низовые слои, в массовую культуру и начинает оцениваться как пошлость" [7, с. 236].

Процесс опошления прекрасного связан со штамповкой его формы без углубления в содержание. И. Левонтина пишет, что истоки пошлости кроются в процессах "автоматизации приема", с помощью которого единожды была сотворена красота – между тем, как "в культуре происходит постоянное отталкивание и переоценка, и то, что сегодня принадлежит подлинному искусству, завтра может превратиться в пошлое клише" [6, с. 237]. Пошлость детерминирована "сном разума" – в том смысле, что человек, обуреваемый "ложными претензиями", ленится со-пережить красоту, усвоить, осознать её содержание как свое собственное – он довольствуется внешней формой и тем, что это популярно, модно, повышает его социальный статус. Восстание масс в этом контексте заключается в том, что широкие социальные слои полагают верхоглядство ("без принужденья ... коснуться до всего слегка") нормальным способом освоения культурного пространства. Богема, которая этого верхоглядства чурается и объявляет пошлым, противопоставляя ему собственную эстетствующую утонченность, сама опошляется по причине желания подчеркнуть своё превосходство – как путем усложнения (вплоть до откровенной "абракадабризации") формы, так и с помощью примитивизации формы же. Воистину, "в споре с дураком рождается истинная глупость" (Г. Малкин). Ныне по российскому телевидению идёт весьма популярная передача "модный приговор", где на примерах конкретных российских гражданок показывается, как одеваться модно, а как ни в коем случае нельзя – как будто, если не модно, так уж лучше совсем не одеваться. Подобно этому, многие "эстетствующие" люди в ходе постоянного осуждения толпы за пошлость уподобляются последней. Они создают несвойственные массам эстетические представления, однако это – не более чем мода отношения к красоте, а не стремление сущностно понять её.

В результате пошлость становится прекрасным манипуляционным механизмом. Это своего рода "станок", "автоматическая линия" сборки штампов, формального воспроизводства "муляжей" красоты на "фабрике грёз". Вспоминаются строки из песни Бориса Гребенщикова: "Турки строят муляжи Святой Руси за полчаса". Только на месте "турок" оказывается множество деятелей искусства (или ремесленников-от-искусства?). Посредством опошления прекрасное превращается в продукт массового потребления, псевдокрасоту. Так, популярная в середине 90-х годов XX ст. сентиментально-слезоточивая музыка на тему несчастной любви со словами "задремал мой старый муж, горький пьяница к тому ж", столь же "хорошо" отражает очистительную трагичность любви Париса и Елены, Тристана и Изольды, Ромео и Джульетты, сколь чучело лебедя – настоящую птицу.

Если представить систему манипуляции сознанием средствами искусства в виде высокотехнологичной "фабрики грёз", то в качестве "производственных процессов" там могут выступать примитивизация образов красоты до уровня некритически воспринимаемых, предназначенных для чувственного удовлетворения объектов привлекательной формы, а также декаданс, опошление, выдача безобразного за прекрасное. Персоналом разного уровня на этой фабрике являются различные деятели искусства: создатели и кумиры поп-культуры, представители богемы, декаденты и иные "служители опустошенных", не желающих иметь дело с действительностью жанров искусства. Продукция, выпускаемая ими, имеет форму, воспринимаемую как нечто прекрасное, и функциональное предназначение "пищи" для "расшалившихся" органов чувств, поработавших разум и волю. "Пища" эта наркотического свойства: чем больше потребляешь, тем больше хочется, ибо с каждым новым её приёмом происходит своего рода "токсикация" сознания – как общественного, так и индивидуального. Эмоциональные реакции, провоцируемые иллюзорными образами, поставляемыми органами чувств, всё больше выходят из-под контроля, требуют всё больше "зрелищ". Интеллект в этой ипостаси, в полном соответствии с рядом систем индуистской и буддийской философии, тоже становится органом чувств (мысленным "чувством" чувств, не склонным к последовательной рационализации) – поскольку "наслаждается" мыслеобразами, инициируемыми продукцией "фабрики". И. Губерман едко описал динамику развращения чувствования/эмоционирования средствами киноискусства:

*Чем пошлей, глупей и примитивней
Фильмы о красавости страданий,
Тем я плачу гуще и активней
И безмерно счастлив от рыданий.*

Во время досуга потребитель ищет, чем бы развлечься, как правило, приготовляясь быть пассивным "получателем" эстетического

удовольствия. Платой за развлечение становятся не только деньги, но и *во сто крат более важный капитал – свободное время, фактически – свобода*. Фабрика работает, ориентируясь на двойной заказ. С одной стороны, "отдел сбыта", представленный, например, в области киноискусства, режиссерами, продюсерами, критиками, сценаристами, изучает судьбу произведенных иллюзий, отношение к ним в массах, и, соответственно, дает "творческим отделам" новые задания. С другой стороны, на уровне "дирекции" происходят переговоры с управленческой элитой, которая заинтересована в том, чтобы массы так развлекали, чтобы те слишком часто не задавались вопросами по поводу правильности правительственного политического и экономического курса. Поскольку чувства большинства представителей управленческой элиты столь же развращены, сколь и чувства "массовидного человека", продукция фабрики одинаково оболванивает и тех, и других, и, зачастую, самих фабричных работников. Собственно, большинство потребителей иллюзий красоты искренне уверены, что иной красоты нет. Однако последняя в виде своих вечных образов предстаёт в качестве "сырья" для производства иллюзий. Форму образа повторить, благодаря высоким технологиям легко, можно даже сделать её привлекательней, навести "глянец". О содержании никто не заботится.

Красота, передаваемая в различных образах (художественных, музыкальных, театральных, кинематографических, литературных), имеет преимущественно архетипичную природу. Именно поэтому даже её "бледные тени" оказываются весьма привлекательными. Между тем, сияние её истинных "ликов" труднопереносимо для "восставших масс". Эта непереносимость выступает, например, в виде непонятности многих классических произведений искусства, неприятие которых формируется у многих ещё в школе строгими, как Страшный суд, учителями. Слепки с формы красоты соотносятся с господствующими в тот или иной момент в обыденном сознании хаотизированными верованиями, суевериями, симпатиями и антипатиями, штампами и стереотипами. Сознание человека, отдавшего себя мутным волнам обыденности, по природе своей хаотично, не претендует на создание целостной картины мира, ограничиваясь преимущественно конкретным познанием круга его непосредственных отношений. Такой тип сознания более всего свойственен "восставшим массам". Все, что вне узкого их кругозора – это территория мифа. Если этот миф покажется красивым, будет способен доставить эстетическое удовольствие, то его и примут за реальность красоты. А в центр такой "реальности" поставят "себя, любимого" – "человека нарциссического". Это и знаменует потерю массами потребителей оснований своего бытия, сводящихся к "умной практике" комплекса социально-экономических отношений, возводимых в процессе самосовершенствования человека до

уровня истинной красоты, высокой духовности. Конечно, никакие научные революции не отменили социально-экономического базиса общественной жизни, иначе мы все стали бы ангелами, не нуждающимися в пище, одежде и тепле очагов. Но, к сожалению, всемирный иллюзион столь эффективен, что многие даже не задумываются о возможности умной, целостной практики, а если и думают иной раз – то отказываются верить в свои силы. Эгоцентризм, как стержень картины мира консервативен – ради самосохранения он не сможет выйти за пределы себя самого. Умная практика требует этого, для неё нужна не эгоистическая, но всеобщая точка зрения, обеспечивающая эффективное согласование усилий в рамках коллективного совершенствования. Красота истинная вырывает человека за пределы обыденного сознания, показывает действительное Основание и перспективы его освоения, пугает масштабами проблем и труда, требующего их решения, в том числе и работы над собой. Созерцание красоты не может оставить от Эго и камня на камне. Между тем, как её паллиативы только укрепляют эгоизм и индивидуализм. Происходит это потому, что человек полагает: можно всё потребить, нужно только заработать достаточно средств, иметь время и оказаться в нужном месте. Таков итог привыкания к продукции "фабрики грёз". Остаётся лишь сказать, что производство её – экологически грязное, губительное для экологии разума, вытравливающего из него духовность в виде красоты. После освоения фабрикой соответствующих ресурсов остаётся "минусовое пространство **опустошённых форм**" (выражение М. Шкепу [9, с. 300]) – форм культуры, форм красоты.

М. Ломоносов, к счастью был прав, утверждая, что "музы не такие девки, которых всегда изнасиловать можно". Поэтому делать (создавать) нужно, собственно, Красоту. Может быть, невзирая ни на что. В момент её претворения в жизнь человек наполняет созерцаемое собственным смыслом прекрасного. Созерцание при этом может быть и чувственным, и умозрительным, касаться и сиюминутного феномена, и длительно наблюдаемого процесса, но для творения красоты оно должно стать *активной практикой* порождения смысла в результате уникального, никогда не повторяющегося в подробностях слияния чувственного отражения действительности и субъективных представлений о прекрасном. Но как отличить смыслопорождение красоты от иллюзии такового?

"Явление" истинно прекрасного должно сопровождаться следующими феноменами.

Во-первых, *позиции Эго становятся шаткими*. Человек, творящий красоту, выходит за пределы обыденной картины мира, поскольку имеет дело с отражением действительности. В процессе смыслопорождения Красоты он "вликает" себя в это отражение, становится действительностью, каковая для него уже не отчужденный объект, но

он сам, вдохновленный и восхищенный. Мигель де Унамуну в стихотворении "О чистом искусстве?.." советовал для понимания прекрасного верить в чудо, как его объективный, сущностный признак [5, с. 268]. В результате представляющегося чудесным взаимопревращением субъекта и объекта исчезает субъект-объектное противоположение, Это может вообще быть разбитым в этот момент, а потом собранным в совершенно иной конфигурации, – выражаясь "компьютерным" языком, оно "апгрейдится".

Во-вторых, *через конкретный образ красоты происходит касание всего объективного основания, восстановление связей с ним.* Это обусловлено тем, что творение смысла прекрасного, как мы говорили выше, активная практика по освоению действительности эстетическими средствами. При этом она подразумевает преобразование человеком себя. Вечно становящаяся действительность совпадает с выходящим за пределы Это становлением человека. Это совпадение и *осознаётся* как момент прекрасного мгновения, которое хочется остановить. Однако остановка без утраты красоты невозможна (ибо красота, по выражению О. Босенко, "утопает в становлении" [8, с. 246]). Произведение искусства, несущее в себе образ истинной красоты, несмотря на свой ограниченный объем, временные рамки, несовершенство формы и материала, отнюдь не коллапсирует прекрасное мгновение, но представляет некий "портал", "врата" в Красоту. Созерцающая то или иное творение, человек или группа людей, нацеленные на познание/со-переживание красоты, а не на потребление удовольствия, могут также *осознать* своё единосущие с вечным становлением. "Плоть" от "плоти" становления, красота тем и отличается от фиксированных образов эстетического потребления, что, по словам В. де Унамуну:

*Реет меж мглою и светом,
Тенью от дыма скользя...
Увековечить ли? Где там!
Даже замедлить нельзя [2, с. 270].*

Осознанность со-творчества Красоты – это третий признак неиллюзорности её образа. Не автором единым творится красота его произведения, не мать-природа демонстрирует нам все безмерное великолепие вселенной. Человек, осознающий Красоту, её и творит. Деятель искусства делает это также и с помощью средств, освоенных им в рамках того или иного жанра, направления. Тот, кто не "служит музам" занимается с ними одним делом в процессе со-переживания, восхищения, понимания. Вновь приведем высказывание О. Босенко: "Красота вселенной такова, какова природа человека творящего" [8, с. 222] – человека, как коллективного существа, стремящегося к её со-творению.

И, наконец, *четвёртое: красота делает явными противоречия, творящиеся в основании*. О них может и не идти речь напрямую, наглядно – как на полотнах "передвижников". Однако же, за счет своей способности вырывать человека за горизонт обыденности, она позволяет взглянуть "по возвращении" на вещи другими глазами – глазами Андрея Рублёва из фильма А. Тарковского. Анализируя причины, вызывающие к жизни творчество японских поэтов и писателей, Т. Григорьева приходит к более широким выводам об особенностях сотворения красоты: "...Сердце объято трепетом несказанным, и люди, читающие и слушающие написанное, чувствуют: это правда; и тоже испытывают сердечный трепет. Вроде бы и нет прямой пользы от написанного, но на душе у человека становится светлее" [9, с. 47–48]. К тому же, эстетические формы красоты – не единственные. Предстает она и в познании, и в нравственных формах, и в формах различных социальных отношений, проникнутых разумностью и справедливостью. П. Сорокин солидарен с античными философами в том, что в конечном счете человеческая деятельность детерминирована стремлением к истине, красоте, добру и пользе. В сетях иллюзий человек оказывается, когда жертвуют одними всеобщими ценностями ради других, противопоставляет их. Красота может весьма эффективно представлять в своей истинной форме, доступной и для рационального понимания, и для эмоционального переживания, все инвариантные и универсальные ценностные ориентиры развития человечества – эту истину в теории формулировали такое же множество раз, сколько забывали на практике. Не случайно, например, в японском языке слова "искренность" и "истина" пишутся одним иероглифом, а красота трактуется как высшая искренность наиболее точного отражения действительности [9, с. 37]. Между тем, научное познание, абсолютизовав рациональный гнозис и ситуативную пользу, зачастую, среди прочих причин, приводило к недобрым последствиям (чего стоит только ядерное оружие и опасность эко-катастрофы). Красота, помимо эстетического, обладает и нравственным, и познавательным содержанием, и, следовательно, чужда низкого утилитаризма, ибо представляет общечеловеческую пользу. Таким образом, рождение истинной красоты может способствовать восстановлению целостной картины мира, возрождению жизни на "минусовых пространствах" вследствие реконструкции связей с основанием. Здесь уместно цитировать В. Шкловского: "Для того, чтобы вернуть ощущение жизни, почувствовать вещи, для того, чтобы делать камень каменным, существует то, что называется искусством... Искусство есть способ пережить деланье вещи, а сделанное в искусстве неважно" [11, с. 12].

Подобное возвращение жизни неизбежно обостряет задрапированные мишурой развлекающих иллюзий противоречия, и, следовательно, опасно для "восставших масс" – и в части управленческих элит,

и в части управляемых слоёв. Думается, и те, и другие полубессознательно держатся за свои позиции и субсидируют "фабрику грёз".

Сказано не так много нового о прекрасном и его приключениях. Тем не менее, здесь попытка показать направления её трансформации в псевдоценность, итоги этих путей. Выявление наиболее масштабных манипулятивных "режимов" действия псевдокрасоты придаёт работе определенное практическое значение. Оно может быть полезным для выработки мировоззренческих принципов противодействия мировому иллюзиону, применимых на практике. В противном случае, любая безупречная с точки зрения формальной логики и эстетики текста работа может стать "общим местом". Здесь обрисованы лишь контуры указанных принципов, основанных на диалектическом снятии разделённости между субъектом и объектом, между общественным сознанием и его основанием, между индивидуальной ограниченностью и свободой социального со-бытия через со-творчество Красоты. Остаётся надеяться, что понимание тонкостей мимикрии псевдокрасоты поможет этому снятию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Лифшиц М. А.* В мире эстетики. Статьи 1969–1981 гг. / М. А. Лифшиц. — М. : Изобразительное искусство, 1985. — 320 с.
2. *Испанская поэзия.* Всемирная библиотека поэзии. Избранное. — Ростов н/Д : Феникс, 1997. — 448 с.
3. *Гумилёв Н.* Собр. соч. в 4 т. Т. 2. / Н. Гумилёв. — М. : ТЕРРА, 1991. — 416 с.
4. *Фуко М.* Слова и вещи: Археология гуманитарных наук / М. Фуко. — М. : Прогресс, 1977. — 488 с.
5. *Шкепу М. А.* Феноменология истории в трансформациях культуры / М. А. Шкепу. — К. : Кн. изд-во НАУ, 2005. — 360 с.
6. *Зализняк А. А.* Пошлость / А. А. Зализняк, А. Д. Шмелёв // Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. — М. : Индрик, 2004. — С. 221–230.
7. *Левонтина И. Б.* Осторожно, пошлость! / И. Б. Левонтина // Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного. — М. : Индрик, 2004. — С. 231–250.
8. *Босенко А. В.* Реквием по нерожденной красоте / А. В. Босенко. — К. : Ред. журн. "Самватас", 1992. — 256 с.
9. *Григорьева Т. Г.* Красотой Японии рождённый / Т. Г. Григорьева. — М. : Искусство, 1993. — 464 с.
10. *Шкловский В. Б.* Искусство, как прием / В. Б. Шкловский // Теория прозы. — М. ; Л., 1925. — 245 с.

УДК 124.4

ХУДОЖНЯ ТВОРЧИСТЬ У КОНТЕКСТІ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ЛЮДСЬКОЇ АНОМАЛІЇ

ПОПОВИЧ О., к. пед. н., доцент Приазовського державного
технічного університету (м. Маріуполь)

Сучасний культурний простір утримує в собі напрацьований століттями потенціал, що розгортається в напруженому полі сучасної системи наукового знання. Культурологічна наука розвивається, долаючи обмеження, що з тих чи інших причин склалися у процесі її становлення та розвитку. Осягнення феномена людської аномалії на початку ХХІ ст. стало одним із пріоритетних об'єктів загальногуманітарних студій. Аномалія як соціально-психологічна складова людства, її статус і ставлення до неї в суспільстві зумовлені загальноісторичними чинниками – суспільним устроєм і рівнем культурного розвитку. Однак означена проблема донині не стала предметом уваги культурологів.

Динаміка культурно-історичних процесів підтверджує, що безсумнівною є й проблема зв'язку людської аномалії з естетичним вихованням як дієвого засобу гуманізації людини, а тим паче – дитини з особливостями розвитку. Зміст цієї розвідки пов'язаний із осягненням складного світу дитини з особливостями розвитку, її місця в культурному просторі людства завдяки дії компенсаційно-креативної функції. Це є предметом дослідження. Авторка підтримує точку зору вчених про те, що предмет, обраний філософською думкою, "...має тут і духовну, і матеріальну сторону, і головне завдання філософа – описати взаємозв'язок цих сторін, знайти таке поєднання ідеального та матеріального, яке усталювало б за останнім сенс, цінність і красу" [1]. Мета дослідження – розглянути людську аномалію в кількох аспектах: антропологічному, міфолого-містичному, релігійному, соціокультурному, естетичному та соціально-психологічному; з'ясувати як у людини з особливостями розвитку виникає тяжіння до творчості, творення, креативу.

Неоднозначність ставлення до вади (аномалії), що склалася історично, помітно обмежувала сутність європейського гуманізму впродовж багатьох століть. Слід розглянути те, що часом виникає в самій постаті особистості з вадами, ідентифікуючись в межах культури як постійна характеристика людського буття. Потрібно завважити, що існування людини невіддільне від існування її недоліку, вади. На початкових стадіях інтелектуального розвитку дитина, яка ще не стала

повноцінним суб'єктом, неспроможна цілком рефлексивно ставитися до себе. Відтак вона, як вважається, не відрізняє від власного тіла ні свого "Я" (свідомості), ні предметів реального оточення (Ж. Піаже). Стаючи дорослішою, дитина починає сприймати свій недолік чи ваду як виокремлений із зовнішнього світу об'єкт, ототожнюючи себе з ним. Це сприймається як власна приналежність. "Світ, яким би великим і багатогранним він не був, усього лише оточує "Я" людини і її "Я", що складається з потреб, цілей, мотивів, інтересів, установок, бажань, переконань та ін. Світ, що існує сам по собі, – це не більше, ніж абстракція для будь-якої людини. Світ існує нібито для суб'єкта, для його тілесного "Я" [2]. Недолік за таких умов виступає як невідмінна складова. Згодом на ґрунті вихідної утилітарно-практичної цінності виникають інші, похідні від буденної життєдіяльності види цінності тіла. Вада, отже, – так звана "власність" цієї людини, невіддільна від людського єства. Власне кажучи, аномалія є невід'ємною частиною сутнісних сил такої людини і домінує з-поміж них. Фізичні кондиції значною мірою зумовлюють образ, якість і стиль життя такої особистості.

Слід зазначити, що вада як явище з відповідними функціями вивчається біологією, фізіологією, біологічною антропологією, психологією, педагогікою тощо. Однак крізь виміри культурологічних підходів проблема людської вади донині не розглядалася. Тим часом людська аномалія є основою предметно-практичної та духовної діяльності. Саме нею часто визначається становлення й розвиток матеріальної культури, мистецтва, релігії, моралі, педагогіки, способів комунікації – всіх видів людської життєдіяльності, форм соціального й індивідуального буття людини.

Зацікавленість цією проблематикою зумовлена потребою усвідомлення імпульсів постмодерністської доби, яка несе на собі відбиток розчарування в ідеалах і цінностях Відродження і Просвітництва з їхньою вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей. Сьогодні вже стало загальним для багатьох національних варіантів постмодернізму ототожнення його з символом епохи "втомленої", "ентропійної" культури, позначеної есхатологічними настроями, ознаменованої "занепадом" героя і "сходом" образу юродивого.

Становлення постіндустріальної епохи пов'язане не лише з пошуком іншої форми раціонального. Сучасна доба над усе потребує "практичного" гуманізму, створення справді високої й міцної системи цінностей, що формується не стільки освітою, скільки вихованням людини – переживанням прекрасного, духовного почуття. "Пришестя аномалії" в гуманітаристику підготовлене "бунтом природи в людині", процесами широкого розповсюдження антираціоналістичних ідей і педагогічно зорієнтованих психопрактик, відчуттям особистісної відчуженості від соціуму, постмодерністською "філософією", що за-

декларувала бінарну опозицію "герой-юродивий". На думку американського дослідника Д. Холмса – одного з фундаторів аномальної психології, у процесі еволюції аномальні виганялися з різних людських та інших спільнот. Такий остракізм переслідував чітку мету – ізоляцію аналогічних індивідів, попередження спарювання з ними всередині групи, і навіть міг призводити до фізичного переслідування або смерті.

Стародавня людина сприймала реальне оточення як "світ всеохопної єдинотілесності". Для греків-язичників боги Олімпу – це духовно тілесні істоти. Боги всіх міфологій завжди схожі на людей; міфи репрезентують "опис" зовнішності й характеру кожного бога. Так, Гефест – бог-коваль – кривий на обидві ноги (чи-то двічі був скинутий із Олімпу (матір'ю та батьком), чи Гера народила його кульгавим і кволим), невисокого зросту, навіть потворний, однак з міцними руками, широкими грудьми, мускулистою шиєю, розумний і кмітливий. Відтак потворність Гефеста лише позірна. Насправді ж він сповнений краси інтелекту, що й приваблювало Афродіту.

За спостереженням Плутарха, коли дитина була немічною, потворною її відправляли до Апофетів (урвище на Тіагеті), адже вважали, що це життя не потрібне ні їй, ні державі, оскільки від самого початку людині відмовлено в здоров'ї й сили. Відомий давньогрецький філософ Платон у діалозі "Держава" зауважив: "Хто в призначений людині термін неспроможний жити, того, вважав Асклепій, не слід лікувати, тому що така людина некорисна і для себе, і для суспільства". Більш категоричним виявився Стагіріт у "Політиці". На його думку, потрібен закон: жодного каліки вирощувати не слід. Ці погляди давніх філософів підтверджують громадянський закон грецького полісу та існуючу в той час у приватному й інтимному житті установку відмовляти у допомозі неповноцінним людям. За стародавньої доби до розгляду агентів і носіїв злої, руйнівної сили, чаклунів соціум часто зараховував тих, хто чимось зовні "відхилявся" від середньостатистичної норми – потвор, карликів, просто тілесно ущербних людей. Навіть по смерті тіні цих незаслужено ображених за життя істот не переставали переслідувати людей – як докір їх хворобливого сумління, убогості розуму, невігластва. У цьому неусвідомлюваному неприйнятті суспільством страшних і тілесно ущербних, у цьому побоюванні стосовно їх приховувалася, вочевидь, інстинктивна біологічна відраза тілесно повноцінних до тілесно неповноцінних, її можна простежити і у високорозвинених цивілізаціях. Соціум інстинктивно вороже ставиться до людей із тими чи іншими відхиленням, і з самого початку в суспільній свідомості формується погляд про "непотрібність" для держави й народу ущербних людей.

Для більшості представників середньовіччя були характерними уявлення про всевладдя Сатани над людським тілом, що Диявол може

мордувати тіло хворобами, аби довести душу до відчаю. Таким уже він є, – невтомний влаштовувач усіляких бід, нещастя, потворності.

У стародавні часи засадничі принципи ставлення держави до життя людей із фізичними недоліками не піддавалися етичній версіфікації на гуманність. Вони були для суспільства зайвими ротами, які, зазвичай, у кращому випадку заслуговували на вигнання, а в гіршому – смерті. У зв'язку із цим можна пригадати зафіксований в історичних джерелах закон царя давньої Спарти Лікурга, що рекомендував знищувати немовлят із фізичними недоліками.

Далі в людській цивілізації простежується "гуманістична еволюція": для таких осіб створювалися притулки, їм дозволяли жити з жебракуванням. На превеликий жаль, аналогічна система "реабілітації" зберігається донині. В аграрних суспільствах аномалія (інвалідність) розглядалася у контексті економічної утилітаризації особистості, її соціальної корисності – вправний або поганий хлібороб, воїн тощо. Із фатальною для цих людей настирливістю подібний образ інваліда репродукується і в індустріальному суспільстві, де особистість трактується перш за все як виробник матеріальних та інших благ. У цій ситуації спрацьовує економічна модель інвалідності. Або, як прийнято говорити, модель функціональної обмеженості, що описує нібито неповноцінність і неспроможність особистості виконувати ті або інші функції, передбачувані соціумом.

Економічна й функціональна моделі є логічними наслідками так званої "медичної", чи адміністративної моделі інвалідності. У такому випадку інвалідність сприймається як особиста патологія людини, й усі її проблеми – як наслідок цієї патології. Відповідна соціальна політика, підходи такого роду в сучасній науковій літературі позначають терміном "desabilism" ("інвалідизм"; за аналогією з "расизмом"). Адже вона спричиняє до дискримінації людей із обмеженими можливостями, ставлення до них з боку соціуму як до неповноцінних.

Як приклад, звернемося до сліпоглухонімих людей, яких тисячі, однак "перемогти" цю страшну недугу вдається далеко не кожному. Із-поміж них назвемо ім'я українки Ольги Скороходової. Досвід цієї мужньої жінки унікальний не лише в науковому плані, а й надзвичайно повчальний, цінний як приклад для наслідування. Ольга Іванівна Скороходова була людиною незвичайної долі. У дитинстві вона занедужала на менінгіт і з часом повністю втратила зір, а потім слух. Ясна річ, що в дитячі роки це відмежовує людину від оточення, робить її безпорадною. Придбана в такий спосіб "самостійність" може привести дитину до психічної деградації. Зі сліпоглухою Ольгою, на щастя, цього не сталося. Десь у десятирічному віці вона потрапила до школи-клініки для сліпоглухонімих дітей, заснованої ще 1923 р. професором І. Соколянським у Харкові, де дівчині повернули мову. За допомогою спеціальної методики (використання дактильного алфавіту

та рельєфно-крапкового (брайлевського) шрифту) було організоване систематичне навчання Скороходової з усіх дисциплін шкільного курсу. Першу її книжку – "Як я сприймаю навколишній світ" (1947) [3] – із великою зацікавленістю зустріла наукова громадськість. Відомий психолог О. Леонтєв вбачав у роботі помітний подвійний зміст. Він пов'язував це із самою особистістю авторки, наділеної гострим розумом і надзвичайно розвиненою почуттєвою сферою. Крім того, вчений звернув увагу на теоретичну значущість наведених Ольгою Скороходовою у "Самоспостереженнях" та інших статтях, що ввійшли до книжки, психологічних висновків. Із погляду рецензента, саме психологічні дані, наведені дослідницею, значною мірою "укрупнюють" загальне враження винятковості й навіть наукової "загадковості" процесу духовної еволюції сліпоглухонімої дитини. "Думка, що становить лейтмотив рецензованої книжки, полягає в тому, що сліпоглухонімі – це люди, спроможні за належної турботи про їхнє виховання багато чого навчитися і знайти своє місце в житті; що, коли природа відібрала в них зір і слух, зате у них залишаються інші шляхи пізнання світу – дотик, вібраційні відчуття", – писав О. Леонтєв [4].

Книжка Ольги Скороходової в перекладі іноземними мовами перевидавалась чимало разів. І донині ця праця сприймається як своєрідний документ, що містить цілу низку проникливих спостережень і самоспостережень людини, цілком позбавленої зору й слуху. Безсумнівно, науково-дослідна робота, як і літературна творчість Ольги Скороходової, своєю плідністю, результативністю зобов'язані її непересічній наполегливості, цілеспрямованості, пристрасному бажанню, за висловом Лесі Українки, "до себе дорівнятись".

Характерно, що при цьому дослідниця категорично не сприймала погляд на сліпоглухонімих як "довічних" утриманців, як на інвалідів загалом. 1961 р. Ольга Скороходова захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. Основою роботи послужила раніше опублікована книжка "Як я сприймаю та уявляю навколишній світ" (1954). Слід відзначити активну науково-пошукову діяльність дослідниці на ниві навчання і виховання сліпоглухих дітей, її плідну співпрацю зі спеціалізованими періодичними виданнями, виступи з доповідями перед широкою громадськістю, співробітництво в Інституті дефектології АПН тощо. Уже 1972 р. побачила світ нова її праця – "Як я сприймаю, уявляю та розумію навколишній світ" [5]. Науковий доробок Ольги Скороходової слід сприймати як гідну відповідь тим, хто вважав людей із порушенням у розвитку (тим паче сліпоглухонімих) відвічними утриманцями, інвалідами. Її висновки не втратили своєї актуальності донині, адже погляд, що інвалід – "помилка природи" культивується й нині у певних колах.

Чимало уваги дослідниця приділяла проблемі естетичного сприйняття й естетичних уявлень у сліпоглухих. Спираючись на власний життєвий досвід, Ольга Скороходова прагнула дати відповіді

на питання, як вона сприймає музику, скульптуру, природне оточення тощо. Осмислення цих явищ зумовило ґрунтовні висновки щодо специфіки сприйняття, уявлення і поняття людей із численними фізичними дефектами, особливо – з одночасним "виключенням" таких домінуючих аналізаторів у пізнанні зовнішнього світу, якими є зір і слух.

На думку Скороходової, немає жодних підстав відмовляти людям із особливостями розвитку в естетичних сприйняттях, уявленнях про природу. Їх не задовольняє формально наукове словесне тлумачення дефініції "природа". Сліпоглухонімі по-своєму сприймають природу, і коли їм не завжди зрозумілі її фарби та звуки, то доступні запахи. На цьому ґрунті виникають уявлення, за допомогою яких людська уява *компенсує* відсутні зір і слух. У своїх працях Ольга Скороходова часто згадувала власне дитинство. Так, незабутнім для неї був той острах мороку і тиші, який спричинила тяжка хвороба. Дівчина не вірила ні оточуючим, ні собі, ні навіть власному сприйняттю. Їй здавалося, що запахи ранньої весняної трави, квітів, дощу, сонячного проміння – це вигадка, химера. Після втрати зору й слуху Ольга "перебудовувалася" на інші відчуття, сприйняття, уявлення. Тим часом, коли дівчина почала здобувати освіту, читати доступні книжки, вона усвідомила, що все те, що вона сприймала, існує насправді, не лише в уяві. Згодом Скороходова переконалася, що докола існує матеріальна дійсність, і вона сприймає її реально. Це стало справжнім відкриттям, виходом із своєрідного "темника" – до світла, запахів, відчуття світу. Добрим прикладом для неї стало життя, досвід навчання й виховання відомої Елен Келлер.

Характерно, що впродовж усього життя Ольга Скороходова переймалася долею дітей, позбавлених зору, слуху, мови. Властиво, з бажання врятувати їх від розумової деградації сліпоглухоніма жінка присвятила себе спеціальній педагогіці – дефектології. Своїм основним завданням вона вважала виховання, навчання, залучення до праці сліпоглухих. Педагог і науковець повсякчас прагнула до створення таких життєвих умов, за яких діти з особливими потребами могли б існувати нормально, жити повноцінним життям, майже не помічаючи своїх фізичних вад. І в окремих випадках це вдалося. Найбільш здібні, енергійні з них не лише знаходили власне місце в житті, а й ставали переконаними оптимістами, які прагнуть до світлих духовних радощів. Іншими словами, Скороходова докладала чималих зусиль не лише до інтелектуального, а й до естетичного розвитку дітей із особливостями розвитку. На її глибоке переконання, діапазон існування таких дітей може й повинен бути широким. Йдеться не лише про елементарне навчання, а й про формування різноманітного потенціалу в пізнанні довкілля. Слід прагнути до того, щоб інтелектуально й духовно розвинути дітей із проблемами до рівня справді освічених, культурних людей. Адже вони – такі ж люди, відтак ніщо людське їм не чуже!

Вони гостро потребують того, щоб їхній внутрішній духовний світ був сповнений глибокого змісту, щоб їм стали доступними скарби світової культури, цивілізації.

Ольга Скороходова вважала, що художня література, скульптура, архітектура суттєво розширюють діапазон знань дітей з особливостями розвитку і в такий спосіб допомагають їм мисленнєво відтворити власні образи, свої "пейзажі", "музику". У всьому цьому, на думку дослідниці, немає нічого дивного чи неможливого. Людство в своїх наукових, культурних здобутках ніколи не зупиняється на досягнутому, повсякчас естетично вдосконалюючи їх. Щоб це робити, треба володіти знаннями, вміти уявити, фантазувати. Цікавими є й думки Скороходової стосовно сприйняття сліпоглухими людьми звуків (у тому числі – музичних) через вібрацію, прикладання рук до предмета, що видає звуки (музичні інструменти, наприклад). Ольга Іванівна пригадувала, що любила "слухати" грозу. Вона приклала руки до віконного скла й відчувала його вібрацію при найсильніших ударах грому, ніби наближаючись до стихії, що вирувала за вікном. Згодом аналогічні враження ляжуть на папір рядками віршів сліпоглухої жінки...

Летнее утро

*Как некогда радостный бог Аполлон
Из лука пускал свои стрелы,
Так солнца лучи, озарив небосклон,
Рассыпались буйно и смело.*

*Сверкающей лентой под солнцем река
Струит серебристые воды,
Над нею воздушно плывут облака,
Поклонники бурь и свободы.*

*Все к солнцу стремится, все ожило вдруг:
Растения, птицы и люди.
И сколько неожиданных явлений вокруг!
И сколько звенящих прелюдий!*

*Радушное утро дарит мне лучи,
К заботам дневным призывая.
И чувства, и мысли свежи, горячи...
Бодрит меня жизнь трудовая!*

Скороходова завжди любила поезію, читала багатьох українських, російських, західноєвропейських класиків. Наслідуючи то одного, то іншого поета, Ольга писала свої вірші, не усвідомлюючи запозичень. Згодом вона не могла навіть пригадати їх. Цей приклад знадобився нам для того, щоб усвідомити: розвиток *поетичного хисту* в людини з особливостями розвитку відбувається за тими ж законами, що й у здорової. Можна навести чимало прикладів творчого наслідування: Леся Українка – Т. Шевченко, Д. Павличко – Омар Хайям, Олександр Олесь – М. Метерлінк та ін.

Зародження і розвиток у Ольги Скороходової творчої уяви, яка дала їй змогу "бачити" світ із височини відповідного рівня людської культури є наслідком естетичного (як і власне художнього) виховання, що одержала сліпоглухоніма дівчина у Загорському інтернаті під керівництвом І. Соколянського. Незважаючи на те, що О. Скороходова не бачить і не чує, їй притаманна тонка *естетична рефлексія*. Інакше кажучи, в дівчини була сформована певна естетична дистанція, що

робить твір мистецтва предметом рефлексивного сприйняття і дає змогу "розвести" оцінку змодельованої дійсності й художнього зображення, поведінки персонажа та позиції автора. Таким чином, Скороходова сприймає, скажімо, скульптуру дотиком і з позиції *естетичної дистанції*. Як свідчать щоденникові записи Ольги, естетична дистанція створює ефект співприсутності та співучасті. Це забезпечує нашій "глядачці" можливість відчуття елементу гри, враховуючи також ставлення до художнього твору як до певної реальності. Водночас ураховується й умовність, ілюзорність мистецького явища.

Можна констатувати, що О. Скороходова наділена *здатністю естетичного оцінювання*, можливістю встановлення *естетичної вартісності* будь-якого об'єкта, усвідомленістю результату *естетичного сприйняття*, зазвичай фіксованого в судженнях на зразок "це красиво", "це потворно". Ще раз звернемося до щоденників вченої й літератора: "Але яким різким дисонансом входили в мою свідомість недобрі вчинки людей, з якими мені, звичайно ж, доводилося стикатися в житті, позаяк я завжди намагалася бути якомога ближчою до людей, щоб від них знати про те, що відбувається довкола мене, що роблять люди! Якщо навіть недобрі, як на мене, вчинки були дрібними, досить незначними, то мені вони здавалися дуже вагомими. А все те, що було більш серйозне, більш значне, здавалося мені просто страхотливим".

Потрібно зазначити, що *естетичній оцінці* підлягають усі предмети та явища, доступні безпосередньому чуттєвому сприйняттю (для нормальних суб'єктів – зоровому й слуховому, а в нашому випадку – тактильному й дотиковому), радше такому, що відтворюється (репродукується) уявою й викликає у сліпоглухонімої людини специфічну емоційну реакцію – *естетичне почуття*. У цьому процесі предмет схоплюється як *змістовна форма (зовнішня та внутрішня)*; при цьому оцінюється й *міра організованості, впорядкованості, структурної цілісності*. Віршування Ольги Скороходової є нічим іншим, як *естетичною діяльністю* – поняттям, що відображає форми, прояви людської діяльності, детерміновані *естетичною потребою*. Естетична діяльність формується на ґрунті *почуттєво-образного мислення*. У цьому процесі беруть участь *уява*, здатність до емоційного реагування, спілкування, випереджуючого віддзеркалення дійсності, передбачування та цілеспрямовування. *Естетична діяльність* важлива в тому аспекті, що вона змушує уважніше, турботливіше і з вірою в успіх поставитися до тих, хто з першого погляду видається приреченим на найжалюгідніше існування.

Приклад О. Скороходової переконливо спростовує численні інсинуації на адресу сліпоглухонімих, що мали місце в науковій і публіцистичній літературі. Саме її життя надихає на пошуки нових шляхів і підходів до організації компенсаторних заходів щодо всебічного роз-

витку особистості дітей із особливостями розвитку. На науковий досвід, людську мужність Скороходової можна й слід спиратися як у психологічному аспекті, так і в практичній виховній діяльності. При цьому слід обов'язково враховувати, що шлях до формування естетичного почуття у сліпоглухонімих обов'язково пролягає через глибоке вивчення загальних проблем явища сліпоглухонімоти й оволодіння практичними способами та прийомами формування людської психіки.

За літературними спробами Ольги Скороходової спостерігав видатний російський письменник Максим Горький. В одному з адресованих Скороходовій листів він зауважив: "...згадую Вас як символ енергії, яка не може не виявити себе активно навіть і тоді, коли вона фізично обмежена... Розумниця Ви. Правильно говорите: диявольськи важко змінити психологію міщанина, людини, в маленькій, але ємній душі якої склалося й зміцніло на каміння вікове паскудство. Важко переконати таку людину в тому, що глухо-сліпо-німота вивчається – в кінцевому сенсі – для того, щоб вона стала менш ідіотом. Важко змусити її зрозуміти, що вона також глуха, сліпа й німа, однак не волею злої "гри природи", а внаслідок особистої її бездарності, її глупоти..." [6].

Із-поміж теоретичних проблем, досить широко висвітлених у фізіології, психології, психопатології, соціології, однак донині осмислених спорадично в культурологічній науці, слід назвати проблему компенсації. Перші спроби її характеристики репрезентовані в працях З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, Л. Виготського, В. Штерна, П. Анохіна, М. Земцової, Ч. Венара, П. Керінга, П. Залюбовського, М. Черноскутова, Л. Левчук та ін. [7].

Проблеми *компенсації* та *креативу* віддавна вважаються об'єктом психологічних спостережень. Жодним чином не применшуючи ролі й значення психологічного опису процесу компенсації, характеристик креативу, слід водночас визнати саме явище компенсації, перетворене на креатив, *об'єктом* культурологічного аналізу. У процесі культурологічних досліджень розкривається специфіка компенсаційно-креативної функції, висвітлюються нові зрізи розуміння проблеми. Іншими словами, є змога простежити як відбувається, починаючи з перших років життя, культурний розвиток дитини з особливостями розвитку. Особливо цікавим убачається звернення до постаті митця, який пережив хворобливе дитинство. Це надає змогу *виявлення "механізму" дії компенсаційно-креативної функції* в контексті розвитку конкретних видів мистецтва – музики, живопису, театру, кінематографу. Так улітку 2004 р. на відомому кінофестивалі "Кінотавр" Гран-прі "Золота троянда" завоювала стрічка режисера Г. Сидорова "Баби" (рос. – "Старухи"). Представляв картину на форумі тільки хлопець-даун Сергій Макаров, виконавець головної ролі. Режисер звернув на нього увагу в театральній студії, де займалися діти з синдромом Дауна, і відразу запропонував роль у фільмі. І з цим Сергій упорався блискуче.

Батько актора з особливостями розвитку слушно вважає, що Даунів недаремно називають "вічними дітьми". І хоч Сергієві тридцять сім років, психологія в нього – дитяча.

Таких прикладів чимало. Можна згадати один із Московських театрів у Західному окрузі, актори якого – індивіди з синдромом Дауна та іншими вадами в розвитку. Слід сказати й про те, що в усій феноменології геніальної (обдарованої) людини, починаючи з її генетики, психічної структури й закінчуючи нападами її "натхнення", – повсякчас відстежується симбіоз подвійного роду симптомів феноменальної продуктивності з симптомами психічного ряду. Наприклад, В. Скотт створив роман "Айвенго" в стані гострого душевного захворювання, і потім не залишив про нього жодної згадки (стан гіпермнезії при лихоманці); О. Бальзак, описуючи Аустерлицьку битву, "чув" гарматні постріли, стогін поранених (галюцінаторне переживання); твір В. Гаршина "Червона квітка" був написаний у стані загострення маніакально-депресивного психозу, на який він страждав тощо.

Наведемо ще інший приклад. Долю народного художника, заслуженого діяча мистецтв, лауреата Національної премії України ім. Т. Шевченка Марії Приймаченко багато в чому визначила тяжка хвороба, що прикувала її до ліжка ще в ранньому дитинстві. Здавалося, повноцінне життя дівчини-селянки (народилася вона в селі Болотні на Київщині 1909 р.) закінчилося. Однак дух жінки виявився міцнішим за хворобу. Неміч покликала до життя прагнення помічати в навколишньому світі лише чисте, щасливе, шляхетне, зрештою – пробудила бажання творити. Вишивка і розпис були тим, що прикрашало життя і водночас надихало. Марія стала художницею зі світовим ім'ям, а її доля сприймається нині як щось піднесене над пересічною творчою біографією. "Я роблю сонячні квіти, тому що людей люблю. Роблю на радість людям, щоб квіти мої були, як саме життя народу, щоб люди жили, як цвітуть квіти на землі..." – говорила Марія Оксентівна. Приймаченко – авторка близько п'ятисот мистецьких робіт – настінних розписів, ілюстрацій до віршів і казок, розписів кераміки, жанрових картин тощо. Самі за себе промовляють їхні назви – "Звірі з Болотні", "Соняшники", "Людям на радість". Ще 1937 р. на Всесвітній виставці в Парижі твори малярки одержали золоту медаль, а згодом ними милувалися мільйони відвідувачів виставок у Києві й Москві, Монреалі і Ліссабоні, Варшаві та Софії. Не випадково творчість Марії Приймаченко образно називають "материнською мовою нашої культури". Не можна не звернути увагу й на захоплені відгуки про художницю, які залишили найпомітніші представники вітчизняної творчої еліти – Галина Кальченко, Тетяна Яблонська, Павло Тичина, Микола Бажан, Сергій Параджанов.

Чи є культурологічний аспект осягнення естетичного простору дитини з особливостями розвитку, художньої творчості митців, які з

дитинства були тяжкохворими, несли впродовж життя драму своєї фізичної неспроможності самоцінним і самодостатнім? Відповідь на це питання має бути однозначно ствердною. Адже це дає потужний поштовх для подальшого теоретичного висвітлення проблем духовного освоєння світу такими дітьми. Звернемося до постаті Анрі Марі Раймон Тулуз-Лотрека (1864–1901), відомого французького графіка й живописця. Його вважають творцем декоративно-ефектного плаката, що вмить приковує до себе погляд глядача несподіваною, зазвичай фрагментарною композицією, яскравими фарбами, які контрастують із чорнотою різних, динамічних контурів. Писав Лотрек легкими довгими мазками, кольоровими, ніби рухливими штрихами. Йому вдалося одночасно передавати і світлові ефекти, й гостру характерність форми. Кожну фігуру маляр обводить експресивним контуром, ламаною лінією окреслює форму, штрихує її, майже зводячи до плоскості, однак ніколи не робить цього до кінця, прагнучи до максимального розмаїття кожного шматочка полотна, створюючи ефект миттєвості схопленого руху.

Багато картин Лотрека насичені різким блакитно-зеленавим світлом: сині, зелені, жовті штрихи відтінків проникають у всі частини полотна. Це неприродне холодне світло своїм коливанням раптово перетворює, а часом і "з'їдає" кольори. Під його впливом видовище переноситься в ірреальну площину, набуває хворобливої принадливості. Людські обличчя стають безжиттєвими, нагадуючи маски. Лотрек перебільшує реальні контрасти кольорів, він віддає перевагу яскравим плямам частого кольору, що раптово постають на темному тлі. Кольорова гама в художника відзначається багатством вишуканих, рідких відтінків. Часто Лотрек зіставляє їдкі, ядучі кольори зі світлими, холодними, нібито мерехтливими кольорами.

Звертають на себе увагу етюди Лотрека, виконані на картоні. Цим творам притаманна безпосередність і графічність начерку, виразність кольорів. Такі ескізи художник часто використовував як етап для переходу від живописних до чисто графічних творів – літографій і плакатів. Саме своєю графікою Лотрек наближається до мистецтва модерна, представники якого чималого значення надавали плакату. Стилiстична подiбнiсть мистецтва Лотрека та модерна помітна в примхливому русі гнучкої лінії, в розплющеності форм, обов'язково обрамлених чіткими контурами. Чимало уваги Лотрек приділяє й літографії, що мала більш жанровий характер і часто зберігала саму безпосередність малюнка. Його перша літографія з'явилася ще 1885 р., а основні роботи – вже в 90-х роках. На початку 90-х років Лотрек створює першу кольорову літографію. Характерна для перших кольорових літографій надмірна строкатість розфарбованості й плакатна спрощеність форм із часом зникають. Вони поступаються місцем штриховці, передачі будь-яких форм однією лінією, градацією її товщини й тону; фарби дедалі більше стають м'якими, стриманими.

Лотрек залишив шістсот живописних робіт, кількaset літографій, тридцять один плакат, дев'ять гравюр сухою голкою, три монотипії, тисячі малюнків. Крім того, він увів до сфери художньої творчості рекламу, зумовивши основні напрями її розвитку в ХХ ст. Творчість Тулуз-Лотрека багато в чому випередила мистецтво минулого століття. Його вплив помітний, скажімо, в полотнах Пікассо, що віддзеркалювали згорьований світ знедолених, у розвитку фовізму, кубізму, експресіонізму в західноєвропейському мистецтві. Тимчасом значення хворобливо загостреного мистецтва художника не обмежується історико-художніми вимірами. Він безжально фіксував існування пороку й приречених, викривав той світ, не моралізуючи і не прощаючи його. Його мистецтво – це стихійний протест проти світу, який брутально зневажав людину, це обстоювання думки про те, що ніхто й нікого не має права викреслювати з життя.

Цей доволі розлогий мистецтвознавчий екскурс знадобився для того, щоб виявити надзвичайно високий рівень креативності творчого складу французького живописця, який з дитинства був калікою.

Анрі де Тулуз Лотрек – представник давнього аристократичного роду. Він одержав добру домашню освіту й з дитинства гарно малював. Однак доля хлопця виявилася трагічною: після перелому обох ніг він перетворився на карлика з короткими ніжками й великою головою. За цілий рік Лотрек підріс усього на один сантиметр. Поїздки з матір'ю дорогими курортами виявлялися марними... Із часом талановитий художник стає постійним відвідувачем розважальних закладів Парижа, кочуючи по кафе, кабаре, публічних будинках. Альбом завжди був із ним. Маляркові із задоволенням позували, скрізь приймаючи його за свого. Є підстави вважати аналогічні замальовки, як і всю творчість, креатив, саме життя художника результатом дії компенсаційно-креативної функції в напрямі роздраматизації витіснених дитячих вражень.

Звернемося до розгляду свідомості митця в розломі своєї структурованості. Разом із Сартром задамося питанням: "Які характерні риси можуть бути приписані свідомості, виходячи з того, що вона здатна уявляти?", – на яке він відповідав: "...якщо свідомість є певна послідовність психічно детермінованих фактів, то абсолютно неможливо, щоб вона будь-коли породила щось інше, крім реального. Для того, щоб свідомість могла уявляти, треба щоб вона вислизала зі світу завдяки самій своїй природі, щоб вона могла в самій собі черпати сили для зрозумілого руху по відношенню до світу. Поява ірреального буде мотивована репрезентативно інтуїцією з певної точки зору..." [8]. Ще З. Фройд відкрив, що головним регулятором людської поведінки є свідомість, за покровом якої прихований глибинний "киплячий" прошарок неусвідомлених особистістю потужних прагнень людини, бажань, що перебувають між собою в єдності й боротьбі, в стані постійних переходів з однієї підсистеми душевного в іншу. Фройдівський

метод ніби дає нам ключ до розуміння механізмів функціонування процесів творчості, вони укорінюються в дитячій душі майбутнього митця ще в період особистих досліджень щодо власного походження та появи на світ, в пошуку відповіді на вічне запитання – "Звідки я з'явився?". Аналіз теоретичних праць навіює висновок, що саме в цей період будь-які дитячі психічні травми змінюють форму фантазій та особистих орієнтацій, які у подальшому трансформуються в сакральну творчу заплідненість. Техніка психоаналізу будується так, щоб допомогти індивіду усвідомити витіснений афект, знайти пояснення патологічним реакціям і таким чином роздраматизувати свій стан. Це найяскравіше здійснюється через художню творчість, в якій афективно забарвлені у дитинстві враження продовжують впливати на людину, на підмурок особистісної лабораторії творчості у продовж усього життя.

Ознайомлення з історією мистецтв підтверджує: у конкретних творах, як і в самому художньому мисленні різних епох і народів, виникають повторювані утворення й стійкі прийоми самовираження в творчості, що їх можна зафіксувати в авторів, які з дитинства несли в собі драму певної хвороби (Леся Українка, Гойя, Паганіні, Олександр Пушкін, Едіт Піаф, Максим Гоголь, Федір Достоєвський, Марія Приймаченко, Аркадій Райкін, Юнгвальд Хелькевич та ін.). Як свідчать спостереження, дитяча обдарованість (маються на увазі й діти з особливостями розвитку) не є поодиноким явищем. Вияв художніх здібностей у дитячому віці свідчить про існування фактору, спричиненого фізичним устроєм людини (скажімо, рівнем розвитку зору чи слуху). Саме тому слід повсякчас дбати про те, щоб дитина з художнім хистом мала змогу розвивати його, вдосконалювати власні здібності. Адже не секрет, що саме соціальні умови сприяють виформовуванню художнього таланту.

До того ж, на сучасному етапі зв'язок між суспільною практикою й естетичним присутньо модифікується, ускладнюється. Відтак мистецтво набуло спроможності віддзеркалювати естетичну значущість морального. Аргументоване виокремлення культурологічного аспекту в культурі дитинства людини з особливостями розвитку – процес доволі складний, прикметний певним рівнем усвідомлення загально-теоретичної проблематики культурології – її предмета, категоріально-понятійного апарату, значенням гуманного чинника. Ідентифікуючи культурологію, скажемо, що культура художньої творчості людей, які з дитинства переживали драму вади, є підґрунтям формування та розвитку творчості як результату дії компенсаційно-креативної функції, чинної в межах культури людства. Осмислюючи специфіку становлення почуття прекрасного в дітей із особливостями розвитку в процесі естетичного виховання, у силовому полі загальнотеоретичних проблем естетики й культурології, слід враховувати, що прикметною ознакою сучасного філософського знання є тяжіння до "концептуаль-

ного плюралізму". Це великою мірою актуалізує той спектр його проблематики, що буквально вражає своєю різноманітністю і пов'язується як із питанням традиційної орієнтації, так і з розробкою нових теоретичних проблем. На цьому шляху відкриваються значні можливості й для глибокого, всебічного аналізу механізму функціонування компенсаційно-креативної функції в художній культурі у процесі естетичного виховання дітей із особливостями розвитку.

Як свідчать спостереження, культурологічна наука набагато результативніше (порівняно з іншими сферами гуманітарного знання) виконує об'єднуючу функцію. Вона сприяє психіатрії й естетиці, корекційній педагогіці та соціології, мистецтвознавству, психології у виявленні того, що криється за таким явищем, як творчість митців, що з дитинства тяжко хворіли. Можливості культурології увиразнює сама історія людства, що від стародавніх часів накопичила чимало аналогічних фактів.

Формування естетичного ставлення людини з вадами, чи тих, що з дитинства тяжко хворіли, до світу є і змістом культури, і одним із чинників легітимації аномалії. Зміст культури є нічим іншим, як "обробленням", формуванням особистості завдяки соціальним відносинам, у яких і лише в яких вона – людина – стає людиною. Як відомо, формування людини відбувається через виокремлення її з природи. У такий же спосіб формується людина з вадами, зокрема, її самоусвідомлення. Класики цілком справедливо доводять, що справді культурне значення мають лише ті види діяльності й інституції, що ставлять за мету саморозвиток людини. А формування людини, виокремлення її з природи, самоусвідомлення, – це насамперед перетворення її сутності. Із розвитком соціальної практики людина спостерігала залежність вади від компенсації, завдяки якій також легітимуються аномалія. Йдеться про наявність так званої "слабкості", що внаслідок компенсації якимось чином перетворюється на так звану "силу". У широкому сенсі компенсацію тлумачать як спробу людини замінити почуття неадекватності почуттям тотожності, відповідності – через розвиток фізичних чи інтелектуальних умінь і навичок. Термін "компенсація", введений до наукового вжитку в першій чверті XIX ст., усталився спочатку в індивідуальній психології (А. Адлер). Наукова новизна нашого бачення зумовлюється насамперед тим, що "креативність" розглядається як соціокультурна категорія й екзистенція в силовому полі буттєвого укорінення дитини з вадами, чи тієї, що з дитинства тяжко хворіла.

Потрібно зауважити, що нині існує доволі широка наукова література з проблем компенсаційної функції багатьох окремих явищ у житті людини (ідеологія, релігія, медичні галузі тощо), де компенсація визначається як складова частина певних стандартних ситуацій у суспільстві. Це свідчить про те, що "компенсаторність" у багатьох

випадках зливається зі своєрідністю самих явищ і розчиняється в сутностях іншого порядку. В останні роки значно актуалізується проблема соціальної компенсації існування в соціумі дітей із обмеженими можливостями. Не лише вчених, а й самих митців завжди цікавили таємниці креативних імпульсів і механізмів формування творчого процесу. Досить ймовірними в цьому плані вбачаються умоглядні висновки французького митця А. Мальро. Наприклад: суть мистецтва полягає в олюдненні людини; процес творчості здійснюється не через пізнання даного світу, а значною мірою всупереч йому, шляхом творення із "сировини" реальної дійсності істинно людського світу – світу мистецтва. На думку Мальро, "головним спонукальним мотивом творчості в ХХ столітті був не стільки навколишній світ, скільки саме художнє середовище, ті класичні накопичення, що з *дитинства* оточують і формують людину". Інтерпретація ж Фрейда, який аналізував фантазми людини, може бути зведена до такого висновку: "Ми називаємо першою спокусою, попереднім задоволенням саме *право на задоволення*, яке надається нам, щоб ми могли звільнитися від найвищої насолоди, що впливає зі значно глибших психічних витоків. Я вважаю, що будь-яке естетичне задоволення, породжене в нас Творцем, має характер попереднього задоволення, справжня ж насолода... народжується з того, що завдяки їй наша душа звільняється від певної напруги" [9].

Це особливо актуально для особистості дитини з особливостями розвитку, душа якої напружена незрівнянно більше. Відтак компенсаційна роль переживання естетичного виглядає у даному випадку визначальною. На сучасному етапі вже неможливо дати відповідь на питання: як формується почуття естетичного у дітей з особливостями розвитку, оминаючи таке поняття, як "компенсаційно-креативна функція" в духовній культурі людства. Новітня філософська антропологія містить відчутні нашарування естетичних концепцій та ідей, що вимагають ретельного вивчення. Адже принципові зміни у погляді на людину, розвинені в межах філософської антропології, суттєво вплинули на сукупність багатьох понять і категорій. Естетика та мистецтво як проблематика філософської антропології посідають у ній чільне місце, що не є випадковим чи невиправданим. Таке явище як "антропологічний поворот" у сучасній філософії означає для естетичної теорії відкриття принципово нових аспектів у розумінні природи людини, її життя, творчості, духовних орієнтирів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тихолаз А. Русская религиозная философия и платонизм / А. Тихолаз // Практична філософія. — 2002. — № 1. — С. 221.
2. Косяк В. А. Эпистемология человеческой телесности / В. А. Косяк. — Сумы : ИТД "Университетская книга", 2002. — С. 3.

3. *Скороходова О. И.* Как я воспринимаю окружающий мир / О. И. Скороходова. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1947. — 120 с.; *Скороходова О. И.* Как я воспринимаю и представляю окружающий мир / О. И. Скороходова. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1954. — 220 с.; *Скороходова О. И.* Как я воспринимаю и представляю окружающий мир / О. И. Скороходова. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. — 248 с.
4. *Леонтьев А. Н.* Скороходова О. И. Как я воспринимаю окружающий мир / А. Н. Леонтьев // Советская педагогика. — 1948. — № 3. — С. 106–107.
5. *Скороходова О. И.* Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир / О. И. Скороходова. — М. : Педагогика, 1972. — 448 с.
6. *Горький А. М.* Собрание сочинений : В 30 т. Т. 30 / А. М. Горький. — М. : Худ. лит-ра, 1970. — С. 334–335; 433–434.
7. *Фрейд З.* Психология бессознательного : сб. произведений / З. Фрейд ; сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. — М. : Просвещение, 1989. — 448 с.; *Юнг К. Г.* Собрание соч. Конфликты детской души / К. Г. Юнг ; пер. с нем. — М. : Канон, 1977. — 336 с. ; *Адлер А.* Индивидуальная психология / А. Адлер // История зарубежной психологии (30–60 гг. XX в.) : тексты ; под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — М. : Изд-во Моск. ун-та: 1986. — С. 131–140; *Штерн В.* Персоналистическая психология / Штерн В. // История зарубежной психологии (30–60-е гг. XX в.) : тексты ; под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. — 3-е изд. — Екатеринбург : Деловая книга, 1999. — С. 186–198 та ін.
8. *Сартр Ж. П.* Воображаемое. Феноменологическая психология воображения / Ж. П. Сартр. — СПб., 2001. — 87 с.
9. *Фрейд З.* Автобиография / З. Фрейд // По ту сторону удовольствия. — М. : Канон, 1992. — С. 136.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ ТА ЕТИКО-МОРАЛЬНИЙ ЗМІСТ СОЦІАЛЬНОЇ ОНТОЛОГІЇ

ДЕ ЛОНГ М., аспірант кафедри філософських
та соціальних наук КНТЕУ

У ХХ столітті формування екзистенціальної філософії відбувалося за несприятливих історичних обставин. Однією з таких обставин є масовість, що заперечує історичне та соціальне значення особистості. Передчуття насунання на людство ери масової свідомості домінує у філософії екзистенціалізму, у філософських і художніх творах мислителів-екзистенціалістів, сповнених песимістичного настрою. Зокрема К'єркегор вважає, що сутність масової людини полягає в "простоті" та "безпосередності". Ортега-і-Гасет зазначає, що це, перш за все, "середня людина". Гайдегер розглядає прояви масовості повсякденних

© Де Лонг М., 2010

ВІСНИК КНТЕУ 5/2010

 111

обставин людського існування в поняттях безособового середовища "man" та "середньої зрозумілості буття". Складається ситуація тотальної зневіри в людині та людстві з невідворотнім відступом філософського мислення від проблематики існування в бік релігійного існування, що характерне для філософії історії Ясперса, або ж, навпаки, стає очевидним звернення до не-трансцендентних форм філософської та художньої творчості, про що говорить Ортега-і-Гасет, і що найбільш повно та послідовно відобразилося у творчості Сартра.

Розуміння трансценденції є необхідною передумовою можливості пізнання обставин людського існування. Втім, через пояснення або вивчення в уявленні формується поняття, але не розуміння. На противагу поняттю, розуміння складається миттєво та не передбачає в якості необхідних та обов'язкових умов тривалість часу для формування відповідного уявлення, наявність життєвого досвіду, роздумів з метою виведення умовиводів. Отже, розуміння виникає не завдяки іншим людям, не завдяки суспільству, а завдяки лише тому, що кожна конкретно й об'єктивно існуюча у світі людина є, забезпечує вже не просто відношення до одиничності людського існування в перспективі здійснення кількісної екземпліфікації сущого, але відкриває сутність трансцендентності буття, даного попередньо в образі неявно зрозумілого апіорі, що забезпечує розум і людину, зайняту вирішенням проблем свого власного повсякденного існування, всім необхідним для мислення та пізнання. Тобто вже на цьому рівні розуміння трансценденції як апіорної основи мислення та пізнання відкривається ціла низка філософських проблем. Ці проблеми якщо і можуть бути вирішеними, то трансцендентно, в контексті ставлення до трансцендентної апіорності мислення як екзистенціальної субстанціональності.

Трансцендентне апіорі – це онтологічно первинне знання, субстанціональна основа людського існування. Нездійсненим виявляється намір, у тому числі й науково обґрунтований, що ставить за мету прояснення трансцендентної апіорності конкретного людського існування виходячи із засобів здійснення мисленневої та пізнавальної діяльності у світі об'єктивного існування та об'єктивної комунікації. В цьому намірі відбивається хибне уявлення про можливість подолання трансцендентності існування за допомогою комунікативно-маніпулятивних технологій. Протиставлення масового уявлення про історію та екзистенціального уявлення про неістинність цього уявлення, отождолення масовості з неістинністю приводить до висновку про необґрунтованість ставлення до історії лише як до послідовності масових подій. Саме тому екзистенціальне філософування опиняється в ситуації долучення до істини. В екзистенціальному розумінні буття відкривається у напрямі від буття до екзистенції, де екзистенціальність тільки так і стає можливою в перспективі віддаленості в історії мас, хоча в цій віддаленості історія і не долається, а стає історією з іншими дійовими особами та іншими цивілізаційними перспективами.

Найбільш складною сферою екзистенціального пізнання є онтологічне пізнання. Загальні та універсальні принципи, що мають онтологічне значення, знаходяться в індивідуальній свідомості, радикально протиставленій суспільній свідомості. Це наводить на припущення про те, що система уявлень, поєднаних у те, що називається суспільною свідомістю, не відображає стан абсолютної відповідності дійсності, і хоча індивідуальна свідомість також не відображає істинну дійсність в усій повноті, саме досвід особистого існування людини у світі більшою мірою відповідає істині, ніж уявлення про істину, що містяться в суспільній свідомості. У цьому досвіді особистого існування віднаходяться універсально значимі та загальні основи буття, а тому й у випадку з визначенням відправної точки і початку екзистенціального пізнання доводиться констатувати, що таким початком є не щось об'єктивне та відсторонене, а, навпаки, суб'єктивне та особисте, що опиняється в центрі пізнавальної уваги в первинному нерозділеному життєвому положенні. Екзистенціальне пізнання, визначене завданням дослідження цього особистісно-суб'єктивного стану, прагне до звільнення досліджуваного предмету від емоційного змісту у випадку, коли на перший план виступає завдання логічного пізнання, та, відповідно, прагне до звільнення досліджуваного предмету від інтелектуального змісту в ситуації творчого та художнього самовираження.

Філософське пізнання невіддільне від власної філософської позиції філософа. Незважаючи на те, що філософія часто уявляється у вигляді застиглих у процесі тисячолітнього розвитку точок зору, завдання суб'єкта філософського пізнання не зводиться лише до того, аби долучитися до однієї з них, замість того, аби долучити до них ще одну, що зветься своєю власною. Філософська позиція, яка прагне бути ще однією, а не однією з тих, що вже є, стикається із опором з боку історично сформованих форм філософського мислення. Приклади такого опору можуть бути різними, але всі вони засновані на зведенні нескінченного різноманіття філософського знання до кількох стандартних і загальноприйнятих підходів. Ця надто абстрактна характеристика стану філософії, що перебуває на історичній висоті, вимірюваній тисячоліттями, справедлива також і стосовно визначення стану будь-якого іншого знання, що формується у тривалій історичній перспективі. Разом із тим філософія, на відміну від будь-якої іншої філософської дисципліни, не створює нового знання, тоді як під будь-яке нове знання підводить теоретичне підґрунтя. У цьому полягає сенс філософського пізнання, спрямованого на те, чого в дійсності не існує. Ідеальні конструкції, що використовуються у процесі теоретичного впорядкування знань, в об'єктивній реальності не віднаходяться. Необхідні інтелектуальні зусилля для того, аби споглядання абстрактних теоретичних сутностей відбулося. При цьому якщо емпіричне пізнання

є відображенням об'єктивно існуючих речей та явищ, то теоретичне пізнання, навпаки, є творчим процесом, нездійсненим без залучення до пізнання сили уяви.

У філософії ХХ ст. явище теоретичної фантазії всебічно досліджується Едмундом Гусерлем в роботі "Ідеї до чистої феноменології та феноменологічної філософії". У центрі уваги ейдетичної феноменології опиняється "сутнісне зіставлення "екзистенції" та "есенції", *факту* та *ейдосу*" [1, с. 11]. Так виокремлюється не просто ще один підхід до тлумачення класичної філософської проблеми співвідношення індивідуального та загального, цілого та частини, абстрактного та конкретного, а й ще один, невідомий класичній філософії погляд на теоретичне пізнання. Екзистенціальне існування розглядається як фактичне буття, а не з розряду одиничного буття такого ж самого, як і буття матеріально існуючого в об'єктивній реальності, а визначеного обставинами зовсім іншого змісту. У феноменологічному дослідженні теоретичне пізнання замикається на ідеальній сфері, пов'язаній з об'єктивною реальністю невизначено. Якщо розглядати закон як узагальнення окремих випадків, то з позицій ейдетичного пізнання окремими випадками можуть бути реальні події, а можуть бути й теоретичні уявлення про об'єктивно неіснуючі стани. "Коли геометр креслить на дошці свої фігури, то цим він створює фактично існуючі лінії на фактично існуючій дошці. Однак, ані фізично створюване ним, ані досвідне пізнання створюваного ним – як досвідне – не виступає як обґрунтування його споглядання теоретичних сутностей, його мислення сутностей. Тому байдуже, чи є у нього при цьому галюцинації чи немає і чи креслить він свої лінії дійсно або ж вбудовує лінії та конструкції у світ фантазії" [1, с. 14].

В уяві поняттю відповідає образ. Наскільки образ відповідає поняттю, залежить від суб'єкта, обумовленого досвідом особистого існування та рівнем розвитку відповідних інтелектуальних і творчих здібностей. Ейдетичне пізнання є встановленням відповідності між поняттям "ta poeta" та образом "phantasmata". Вперше розділення "ноетичних" та "фантазматичних" проявів суб'єктивності проводить Аристотель. У сучасній філософії цей напрям розвивається в інтенціональній психології Brentano та логічних дослідженнях Meinong. Очевидно при цьому, що масштаби теоретичної уяви в математиці значно обмеженіші, ніж у фізиці або історії. Представити в уяві фізичне явище або історичну подію в силу об'єктивної наявності набагато легше, ніж математичне поняття. Ось як про це розмірковує відомий сучасний логік Твардовський: "Припустимо тепер, що я уявлю тисячокутник. Так само, як я розумію, що трикутник – це фігура з трьома сторонами, я розумію, що у тисячокутника – тисяча сторін. Але я не можу уявити так само цю тисячу сторін, тобто не можу їх явно побачити. Звичайно, у мене є звичка уявляти щось, коли йдеться про якийсь тілесний об'єкт. І тому я в цей час можу уявляти певну фігуру,

але навряд чи це буде тисячокутник. Мені не вдасться відрізнити його від того, що я бачу, коли намагаюся уявити багатокутник з десятьма тисячами сторін, та й будь-яким іншим числом. І цей образ у жодному разі не допоможе мені виокремити ті властивості тисячокутника, які відрізняють його від інших багатокутників" [2, с. 68].

Ейдетичними у феноменологічному сенсі теоретичними спогляданнями є ті, що виникають в уяві перед тим, як в уявленні або сприйнятті виникають конкретні приклади відповідних загальних положень. Висловлюючись логічно, висновок в ейдетичному судженні передуює посилкам. Ейдетичний закон містить у собі і сам закон, і приклад, що підтверджує істинність цього закону. "Теорема Піфагора виводиться з посилок, заснованих на сутності трикутника" [3, с. 23]. Істинність абстрактних правил підтверджується абстрактними прикладами. З початку ХХ ст., подібно до математики, також і фізика перетворюється на абстрактну наукову дисципліну без можливості емпіричного й експериментального підтвердження багатьох своїх теоретичних ідей, серед яких ідеї квантової теорії та теорії відносності, вочевидь, не найбільш складні для розуміння. Межа, що відділяє теоретичні науки від емпіричних, достатньо умовна й між віддаленими одна від одної сферами пізнання є багато спільного. У цьому контексті слід звернути увагу в першу чергу на характер спрямованості теоретичної уяви, зверненої не на винаходження правил і закономірностей, а на підведення правил та закономірностей під конкретні емпіричні та ейдетичні приклади. Іноді такі приклади самі по собі знаходяться в межах емпіричного або ейдетичного споглядання. Але частіше, навпаки, приклади потрібно вигадувати, як, наприклад, у ситуації з парадоксальними, з позицій класичної фізики часу, положеннями теорії відносності, коли обговорюються проблеми стану матерії в умовах надгравітації або в умовах руху матеріальних тіл зі швидкістю, наближеною до швидкості світла.

Так само й у сфері етичного пізнання, коли виникає необхідність ілюстрації випадків дії моральних законів у царині реальних людських взаємовідносин, замість наведення реальних прикладів відбувається звернення до вигаданих міфологічних або ідеалізованих історичних образів, адже поставити за взірць сучасникам життя людини, яка існувала сто або тисячу років тому, простіше, ніж знайти у наш час приклад, гідний наслідування. Міфологічна уява древніх людей та історична уява людей сучасних служить одній й тій самій меті – навести конкретні приклади життя особистостей, для яких етичні норми є абсолютними та обов'язковими. У зв'язку з цим слід наголосити, що етичним вимогам притаманна не фактична, а ейдетична природа, яка впливає з неможливості обґрунтування моральних вимог на основі зовнішнього примусу. Як і етика, логіка не пов'язана з пізнанням волі та вольових проявів. "Ні про волю логіки (яка явно не має ніякої волі), ні про волю логіків (бо ми не присягали їм на вірність) не

може при цьому бути й мови. Вимоги логіки – це, зрозуміло, діючі правила судження, тобто з ними необхідно мати справу остільки, оскільки судження, що відповідають цим правилам, є достовірними, тоді як ті, що відхиляються від цих правил – схильні до помилок; отже йдеться про природну перевагу впорядкованого мислення над невпорядкованим. Такою є природна перевага та засноване на ній правило, і зовсім не наказ чужої волі слід мати на увазі й у випадку з моральним. Ось на чому так енергійно наголошував Кант, та й більшість великих мислителів до нього" [4, с. 43].

Відповідно до соціально-онтологічних завдань екзистенціально-феноменологічного дослідження відбувається перетворення смислу основних онтологічних понять, якими є "буття" та "існування". Послідовне термінологічне розмежування цих понять веде до того, що людське існування розглядається як "особисте буття", відмінне від буття світу та буття суспільства. Осягнення трансцендентного смислу буття на основі трансцендування смислу особистого буття в бік звернення людини до самої себе у своїй власній свободі протиставляється розчиненню особистості в безвідповідальному суспільному середовищі. Екзистенціальним настроєм притаманні соціальні властивості, співзвучні суспільним настроям. Ця екзистенціальна за своїм настроєм соціальність стає вселюдським надбанням. Отже, екзистенціальному філософуванню притаманна безумовна соціальна значущість, але не в результаті підведення філософії під масові настрої, а, скоріше навпаки, в результаті перетворення цих масових настроїв, але перетворення, здійснюваного так, що при кожній такій трансформації соціальної дійсності індивідуально існуюча та мисляча людина досягає розуміння смислу власного існування в силу онтологічного дистанціювання від безглуздості та безвідповідальності, що ними сповнений суспільний лад, який налаштовує на екзистенціальне сприйняття соціально-історичної дійсності саме таким, а не будь-яким іншим чином.

Щодо обумовленості екзистенціально-філософського мислення соціально-історичними обставинами згадується характеристика, дана Енгельсом соціально-економічному положенню Данії, хоча й не у зв'язку із залежністю К'єркегора як засновника екзистенціальної філософії від соціально-економічного положення його рідної країни у відповідний історичний період, але й не без очевидного для даного випадку об'єктивного взаємозв'язку. "Такого ступеня моральної ницості, цехової та суспільної обмеженості більше ніде не існує" [5, с. 70]. Ця характеристика Енгельса, але вже не загальною, а щодо філософії К'єркегора, розвивається в історико-філософському дослідженні К. Долгова. "З цієї характеристики стає зрозуміло, чому датський мислитель бореться проти різноманітних форм і видів суспільного (церковного, чиновницького, професійного, інтелектуального) свавілля, чому питання людини, людської особистості знаходилися в центрі його уваги" [6, с. 10]. Переживання екзистенціального існування не може розглядатися тільки як переживання окремої людини, різко протис-

тавленої суспільству у зв'язку з тим, що суспільство розглядається як джерело та причина всіх можливих недосконалостей людської природи. Суспільство, яке розуміється, щоправда, не в цілому, а у значенні певної частини людей, екзистенціально сприймаючих те, що відбувається, також ставиться до дійсності у світлі переживань основоположних станів екзистенціального існування. Але що це за частина суспільства? Чи можливо скласти соціальний портрет цієї частини щодо приналежності до визначеного класу, визначеної статі, обумовленості визначеним соціально-економічним положенням? Можна стверджувати, що, безумовно, це так, тобто екзистенціальна філософія в усіх випадках, як правило, є реакцією на панування в суспільстві ідеології дискримінації та пригноблення, утиску громадянських свобод, байдужості державної влади до захисту людських прав.

Розрахунок на моральність розумних засад людського існування переважає в філософській етиці екзистенціалізму. Ухил у бік ірраціоналізму, що часто ставиться екзистенціальній філософії за вину, виглядає у зв'язку з цим не настільки очевидним, як про це іноді можна чути. В основі розповсюдженого погляду на походження екзистенціального мислення зі стихії ірраціонального бунту лежить поверхневе уявлення про генетичну спільність екзистенціалізму та філософії життя. Це відбувається внаслідок нерозуміння розбіжності між поняттями "життя" та "існування". Останнє, як предмет екзистенціально-філософського дослідження, розкривається у своєму істинному значенні в напрямі осмислення буття. Інакше й бути не може, адже екзистенціальне мислення обумовлене завданням встановлення гранично непорушних підвалин не суцього в цілому, не біологічно існуючого суцього, а суцього, існуючого людським чином. Ще однією вадою "життєвого" розуміння людського існування є функціональне сприйняття розумності. Інтелект розглядається як знаряддя, за допомогою якого людині вдається більш ефективно досягати реалізації покладених життєвих цілей. Усьому цьому протиставляється екзистенціальне уявлення про розумність не як про біологічну функцію, а як про субстанціональну основу екзистенціального існування, заснованого на розумінні сутності інтелектуальних здібностей у контексті етико-моральної природи розуму. У дисертації "Законність іронії з точки зору світової історії" К'єркегор вичерпно визначає субстанціональності та зазначає: "Аби мислення, суб'єктивність набули повноту та істинність, вони повинні бути породжені, вони повинні зануритися в глибини субстанціональності, розчинитися в них, подібно до того, як віруючі скриті у Христі; вони повинні, боязко здригаючись, але разом із тим до самозабуття, віддатися волі хвиль океану субстанціональності, що змикаються над їх головами, подібно до того, як у хвилини захоплення людина, забуваючи себе, занурюється в предмет свого захоплення та розчиняється в ньому, відчуваючи, однак, легкий озноб, бо йдеться про її життя" [7, с. 176–198].

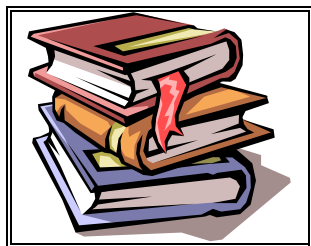
Висновок про те, що розум не має безпосереднього відношення до емпірично сприйманої реальності, на противагу розсудковій діяльності, спрямованій на формування понять про реально існуючі об'єкти та об'єктивні явища, впливає із неможливості формування уявлень про досконале буття на основі того, що відбувається в об'єктивній реальності. Людський розум у застосуванні до питань моралі передбачає апеляцію до іншої очевидності, ніж та, що зветься об'єктивною очевидністю. Етико-моральні норми суб'єктивно очевидні, але об'єктивно не є необхідними. Разом із тим неприйнятні також і крайнощі ідеалізму, що приписує цим вимогам характер буття такого самого, як і об'єктивне буття. Отже, щоб прояснити смисл питань, що виникли відносно природи моральності та морального існування, недостатньо вказати на можливість самого по собі самостійного від людського існування буття ідеї моральності або ідеї добра. Філософське споглядання моральних основ існування відбувається в результаті переосмислення людиною досвіду власного існування та пов'язаного з цим перетворення уявлення про те, яким чином повинна була б бути побудована система людських взаємовідносин, але не в порівнянні з тим, що реально є та існує, а в порівнянні з тим, що повинно було б бути та неодмінно буде в майбутньому.

Екзистенціальне пізнання спрямоване на встановлення істинного способу існування людини, що "абсолютно" екзистенціально сприймає дійсність. Всебічним трактуванням "абсолютного" є визначення Канта. "Усі чисті поняття загалом мають справу із синтетичною єдністю уявлень, але поняття чистого розуму (трансцендентальні ідеї) мають справу з безумовною синтетичною єдністю всіх умов взагалі. Отже, всі трансцендентальні ідеї можна поділити на три класи: перший містить у собі абсолютну (безумовну) єдність мислячого суб'єкта, другий – абсолютну єдність ряду умов явищ, а третій – абсолютну єдність усіх умов взагалі... Мислячий суб'єкт є предметом психології, сукупність усіх явищ (світ) є предметом космології, а річ, що містить у собі вищу умову можливості всього, що можна мислити (сутність всіх сутностей), є предметом теології. Таким чином, чистий розум дає ідею для трансцендентального вчення про душу (*psychologia rationalis*), для трансцендентальної науки про світ (*cosmologia rationalis*) і, нарешті, також для трансцендентального пізнання бога (*theologia transcendentalis*)" [8, с. 362]. У філософії, що орієнтується на античний та середньовічний підходи до визначення предмету філософського пізнання, в якості абсолютної основи покладається "буття". Ця традиція визначення абсолютної основи розвивається у філософії Гегеля, де буття як єдність передається через "поняття тотожності тотожності та нетотожності". Це поняття можна було б розглядати як першу, найчистішу, тобто найабстрактнішу дефініцію абсолютного" [9, с. 61]. До альтернативного підходу належить споглядання абсолютної основи та предмету філософського пізнання в суб'єктивній сфері чистого "Я".

Визначення поняття "Я" в абсолютному значенні міститься в "Основи загального науковчення" Фіхте. "Те, буття (сутність) чого полягає єди-но тільки в тому, що воно передбачає себе самого як суще, є Я, як абсолютний суб'єкт" [10, с. 78]. Цей альтернативний підхід до визна-чення поняття "абсолютного" виникає в різноманітних напрямках раціо-налістичної філософії. Прояснення онтологічних основ суб'єктивності стає інтегральною проблемою тому, що загальна онтологія, яка ігнорує суб'єктивність людського існування, як і онтологія суб'єктивності, що ігнорує загальність буття, однаковою мірою не можуть претендувати на вирішення абсолютних і трансцендентальних проблем філософії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. — М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. — 332 с.
2. Твардовский К. Образы / К. Твардовский // Воображение как познавательная способность: как возможно творческое воображение? — М. : Центр гуманитарных исследований, 2001. — 112 с.
3. Левинас Э. Теория интуиции в феноменологии Гуссерля / Э. Левинас // Избранное: Трудная свобода. — М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. — 752 с.
4. Brentano Ф. О происхождении нравственного познания / Ф. Brentano. — СПб. : Алетейя, 2000. — 186 с.
5. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М. : Госполитиздат, 1962. — Т. 27. — 695 с.
6. Долгов К. М. От Кьеркегора до Камю / К. М. Долгов. — М. : Искусство, 1991. — 399 с.
7. Кьеркегор С. О понятии иронии / С. Кьеркегор // Логос. — 1993. — № 4. — 319 с.
8. Кант И. Сочинения в шести томах. Т. 3 / И. Кант. — М. : Мысль, 1964. — 799 с.
9. Гегель Г. В. Ф. Наука логики / Г. В. Ф. Гегель. — СПб. : Наука, 1997. — 800 с.
10. Фихте И. Г. Сочинения в двух томах. Т. 1. Основа общего наукоучения / И. Г. Фихте. — СПб. : Мифрил, 1993. — 687 с.

БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 37.048.4

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ТА ПРОФОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ

ПРИПОТЕНЬ В., к. е. н., доцент Донбаського державного технічного університету

Україною взято курс на перехід до інноваційної моделі ринкової економіки. Повноправним суб'єктом інноваційного розвитку є трудовий потенціал України, який відіграє провідну роль у забезпеченні стабільності та конкурентоспроможності економічної системи, є основою життєзабезпечення суспільства.

Як зазначалося на Всеукраїнському форумі "Стан та перспективи професійного розвитку трудового потенціалу України", який відбувся 28 квітня 2005 р., "основою стабільності соціально-економічного, політичного життя будь-якої країни, подальшого її розвитку, засобом відтворення і нарощування людського потенціалу, дієвим чинником модернізації економіки є освіта" [1]. Освіта розширює можливості людини щодо надбання знань і професійних навичок, формує людський капітал, поліпшує якість життя і слугує джерелом економічного зростання та соціального прогресу. Основною економічною функцією професійної освіти є підготовка робітників і фахівців для забезпечення економіки країни робочою силою. Разом із тим, сьогодні цю функцію професійна освіта в Україні майже не виконує. Як зазначив на цьому форумі міністр освіти і науки України, система професійної освіти потребує реформування, зокрема, необхідно швидко вирішити такі питання: забезпечення працевлаштування випускників та їхнього професійного і кар'єрного зростання; поглиблення соціального партнерства між навчальними закладами і роботодавцями шляхом їх участі у підготовці, перепідготовці, підвищенні кваліфікації фахівців та розвитку науки; оновлення змісту, запровадження новітніх форм

професійно-практичної підготовки учнів і студентів, зміцнення навчально-матеріальної бази навчальних закладів [2].

Ці проблеми та шляхи їх вирішення висвітлюються багатьма вітчизняними вченими, зокрема: Т. Богдановою [3], А. Криклієм [4], Р. Гуревичем [5], М. Сорокою [6], В. Савченко [7], В. Гончаровим [8], О. Грішновою [9] та ін. Водночас необхідно вивчати позитивний зарубіжний досвід щодо механізмів розв'язання означеної вище проблеми та можливостей його впровадження в сучасних умовах становлення ринкових відносин в Україні.

Отже, необхідно не тільки всебічно розглянути важливі аспекти професійної освіти, а й знайти шляхи адаптації зарубіжного досвіду, що сприятимуть вирішенню проблем в Україні.

На сучасному етапі соціально-економічних перетворень в Україні важливого значення набуває кадрове забезпечення галузей економіки з урахуванням реальних потреб ринку праці та вимог до якості робочої сили. Зростання темпів промислового виробництва у країні висвітлило одну з найважливіших проблем розвитку економіки – проблему дефіциту робітничих кадрів. На сьогодні підприємства й організації відчувають гостру потребу саме у кваліфікованій робочій силі. Дефіцит робітничих кадрів почав проявлятися у 2002 р. у зв'язку з діловим поживаленням та економічним зростанням.

Ситуація, що склалася в Україні із забезпеченням економіки кваліфікованими робітничими кадрами, свідчить про її критичний стан. Це зумовлено низкою чинників.

По-перше, трудові ресурси швидко старіють. На деяких підприємствах середній вік робітників стрімко наближається до пенсійного. Рівноцінно замінити тих, хто вийде на пенсію, дуже проблематично.

По-друге, за останні роки зменшилася кількість навчальних закладів професійно-технічної освіти та чисельність учнів у них. Прорахунки системи професійної освіти, недостатньо адаптованої до перспективних потреб економіки, призвели до того, що більша частка молоді має низьку конкурентоспроможність через нестачу професійних знань, відсутність необхідної кваліфікації та трудових навичок. Обсяги та професійно-кваліфікаційна структура підготовки робітничих кадрів у системі професійно-технічних навчальних закладів не відповідають потребам сучасного ринку праці.

По-третє, в країні практично згорнуто систему профорієнтації учнів загальноосвітніх шкіл на робітничі професії. Сьогодні головним чинником для молоді під час вибору майбутньої професії є її престижність. Внаслідок орієнтації значних прошарків молоді на модні, звучні та емоційно привабливі професії та спеціальності, а також отримання вищої освіти, престиж робітничих професій знизився настільки, що виникають суттєві проблеми з набором учнів до навчальних закладів профтехосвіти.

Ці проблеми загострюються через негативний вплив сучасної світової економічної кризи на функціонування ринку праці у будь-якій країні. За даними експертів Міжнародної організації праці (МОП) глобальна економічна криза може призвести до зростання світової чисельності безробітних на 20 млн осіб [11]. При цьому, як визначено експертами МОП, зростання безробіття відбуватиметься швидше саме у тих країнах, де робоча сила є менш кваліфікованою. Отже, держава повинна організувати процес, який сприятиме пом'якшенню негативного впливу світової кризи на ринок праці, однак без удосконалення системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації працівників досягти цього неможливо.

За даними досліджень, де охарактеризовані проблеми регулювання ринку праці в Україні в умовах сучасної економічної кризи [12–15], вирішення цього завдання ускладнюється в результаті істотного зростання навантаження на інфраструктуру ринку праці із набуттям членства у СОТ. Саме глобалізаційний чинник призведе до стрімкого збільшення потреби в професійному навчанні, перекваліфікації працівників, що вивільняються. Вирішення цих проблем, як свідчить дослідження, великою мірою залежить від удосконалення підготовки кадрів у системі закладів профтехосвіти, на підприємствах і в організаціях та поліпшення профорієнтаційної роботи [10]. При цьому слід вивчати та впроваджувати зарубіжний досвід, який недостатньо використується в Україні.

У країнах із ринковою економікою профорієнтації молоді приділяється значна увага. У цих країнах загальне керівництво профорієнтаційною роботою здійснюється на державному рівні, а відповідні послуги надаються громадянам на безоплатних засадах. Водночас у деяких країнах (наприклад, у США) законодавство дозволяє приватним фірмам (агентствам) надавати платні профорієнтаційні послуги, які, як правило, поєднуються з працевлаштуванням. У Великій Британії та Фінляндії роботу з учнівською молоддю проводять переважно органи освіти, а з працюючою молоддю та дорослим населенням – органи з праці. Відбувається диференціація завдань, які вирішуються кожною з цих служб на різних етапах підготовки людини до самостійного трудового життя. У Швеції відповідальність за профорієнтаційну роботу та працевлаштування молоді покладено на служби освітньої та професійної орієнтації Міністерства освіти та Національного управління ринком праці; у Німеччині відповідальності за діяльність у цих сферах несе Федеральне відомство з праці. Інтеграція послуг проявляється у поєднанні профорієнтації з психолого-педагогічним і медичним консультуванням учнів та їхніх батьків з широкого кола питань – навчання, поведінки, спілкування, особливостей фізичного та психічного розвитку (Велика Британія, Фінляндія, Німеччина та ін.). Посилюються зв'язки між службами профорієнтації, профпідготовки та працевлаштування, створюються єдині центри зайнятості, які надають комплекс послуг (Фінляндія, Німеччина, США, Швеція).

Розширення та ускладнення профорієнтаційних послуг зумовило появу в деяких країнах (Велика Британія, США) таких понять, як "розвиток кар'єри", "освіта та орієнтація з питань кар'єри". Освіта з питань кар'єри проводиться в школі під час уроків і відповідає загальним інтересам школярів, а орієнтація з питань кар'єри охоплює заходи, спрямовані на задоволення їх індивідуальних потреб. Ці два види діяльності допомагають учням реально оцінити свої здібності та можливості, готують молодь до переходу від шкільного життя до профпідготовки, безперервної освіти, вибору професії та місця роботи, тобто до трудового життя. Водночас вони не просто частина навчального курсу, а його ядро, яке відіграє координуючу роль у навчальному плані.

У таких країнах, як Фінляндія, Швеція, Японія існують підходи, близькі до розуміння профорієнтації як частини більш широкого процесу – розвитку кар'єри. Наприклад, в Японії такий підхід знайшов відображення у законі про сприяння розвитку людських ресурсів, який передбачає зокрема систематичний та поетапний вплив на розвиток особистості протягом усього трудового життя з урахуванням професійних інтересів людини, її намірів, здібностей, досвіду та інших якостей, а також зовнішніх факторів: тенденції в технічному та економічному розвитку, ситуація на ринку праці, структурні зміни в економіці, інтернаціоналізація економічних зв'язків. Завдання профорієнтації у цьому випадку не обмежуються тільки з'ясуванням професійних здібностей людини, наданням їй необхідної інформації про професії та консультативними послугами, а розглядаються більш широко – у процесі розвитку особистості як засіб, що допомагає планувати свій трудовий шлях.

У кожній країні робота з профорієнтації молоді має свої особливості.

У США важливе місце в системі профорієнтації належить ознайомленню учнів із професіями, яке проводиться як безпосередньо консультантами, так і вчителями, які викладають загальноосвітні предмети. Крім того, інформацію та додаткові відомості про деякі професії та спеціальності учні отримують на уроках праці, де вона є складовою частиною цих уроків і заздалегідь планується.

У Великій Британії профорієнтаційною роботою керують Міністерство освіти та науки та Міністерство з питань зайнятості, які мають розгалужену мережу агентств, центрів і бюро. З метою координації діяльності з профорієнтації заснована Комісія з трудових ресурсів, однією із функцій якої є підготовка та проведення заходів, що допомагають вибрати професію, отримати відповідну професію або спеціальність, працевлаштуватися та зберегти роботу відповідно до своїх здібностей та віку. Крім комісії створено також Національну консультативну раду з професійної кар'єри, до складу якої входять працівники

сфери освіти, представники підприємців і профспілок, наукові працівники. Завданнями цієї Ради є аналіз діяльності служб профорієнтації та найму молоді усієї країни, а також публікація один раз на три роки доповідей із рекомендаціями щодо вдосконалення цієї діяльності.

У Канаді профорієнтаційна робота з учнями починається у ранньому підлітковому віці. У великих містах основна увага приділяється розповсюдженню комп'ютерної грамотності: у молодших класах шкіл введено навчання роботі з персональними комп'ютерами, у старших – вивчаються основи програмування. У школах невеликих міст та сільській місцевості структура професійних програм змінюється з урахуванням попиту на робочу силу. Для вибору майбутньої професії або спеціальності та підготовки до самостійного трудового життя широко застосовується робота підлітків за наймом протягом літніх канікул, для чого в країні з квітня по вересень діють тимчасові спеціально створені центри. Співробітники центрів – старшокурсники та недавні випускники коледжів та університетів, які проходять короткий курс підготовки, укладають контракти з різними державними та приватними організаціями, домовляючись про строки, обсяги та оплату робіт (іноді оплата частково або повністю здійснюється за рахунок державних коштів, які виділяються на спеціальні програми працевлаштування молоді в літній період).

У Швеції надання профорієнтаційних послуг не тільки визнано законодавчо, а й стало важливою функцією соціальної політики держави. Профорієнтація у цій країні розглядається як складовий елемент управління формуванням, розподілом і використанням трудових ресурсів, відтворення робочої сили. Саме тому на національному рівні посилено координацію профорієнтаційної діяльності. У країні створена національна служба освіти та трудової орієнтації (профорієнтації), яка має у своєму складі, поряд з іншими фахівцями, шкільних профконсультантів. До функцій цієї служби входить координація діяльності установ та окремих працівників на місцевому рівні, створення сприятливих умов для кооперації та співробітництва між школами і навчальними закладами, школами і підприємствами, школами і батьківськими організаціями; здійснення профорієнтаційного обслуговування учнів шкіл, а також осіб з обмеженою профпридатністю, надання інших послуг тим, хто потребує допомоги при виборі чи зміні професії.

У Франції політику у сфері професійної орієнтації визначає спеціально створена комісія Міністерства освіти, яка розробляє програми профорієнтаційної роботи для навчальних округів та інструкції щодо реалізації цих програм. У кожному навчальному окрузі існують центри інформації та профорієнтації, які мають у своєму арсеналі інформацію про різні типи шкільної та позашкільної підготовки, відомості про різні професії, можливості найму за певними професіями.

Таким чином, проаналізувавши досвід організації профорієнтаційної роботи у деяких розвинених країнах світу, можна зробити такі висновки:

- загальне керівництво профорієнтаційною роботою у цих країнах здійснюється на державному рівні;
- у деяких країнах диференціація профорієнтаційних послуг призвела до виникнення двох державних служб профорієнтаційного профілю, які мають різну відомчу підпорядкованість: одна, підпорядкована органам освіти, проводить профорієнтаційну роботу з молоддю, що навчається; друга, підпорядкована органам з праці, проводить профорієнтаційну роботу з працюючою молоддю та дорослим населенням;
- для профорієнтаційного обслуговування населення створюються центри профорієнтації як у регіонах, так і в школах та коледжах;
- складовою профорієнтації є уроки з ознайомлення учнів із професіями, уроки праці та робота школярів під час літніх канікул;
- як результат профорієнтаційної роботи у деяких країнах на кожного випускника середньої школи складається персональне досье, на основі якого готуються рекомендації, що містять перелік професій чи спеціальностей, найбільш прийнятних для окремого індивіда відповідно до його нахилів і здібностей;
- консультації у процесі профорієнтації спираються, з одного боку, на здібності та нахили людини, а з іншого – на стан ринку робочої сили та потреби різних галузей економіки у нових кадрах.

Отже, використання позитивного зарубіжного досвіду сприятиме вирішенню багатьох проблем на вітчизняному ринку праці та формуванню трудового потенціалу національної економіки.

В умовах сучасної економічної кризи, із урахуванням матеріалів Амстердамського і Лісабонського саммітів Європейського Союзу, на яких були прийняті основні принципи розробки національних планів дій щодо зайнятості до 2010 року [11], необхідно перенести акценти регулювання ринку праці на рівень окремого регіону, що потребує розробки регіональних Програм зайнятості населення на короткострокову перспективу з можливістю їх оперативного моніторингу і коригування залежно від тенденцій, що загострюються світовою кризою і, як наслідок – призводять до порушення роботи національної економіки і конкурентоспроможності будь-якого регіону.

Разом із законодавчими реформами в регіональних програмах зайнятості населення необхідно враховувати, що: *по-перше*, від забезпечення ефективної системи професійної освіти залежить стимулювання економічного зростання, поліпшення рівня життя, ліквідація безробіття і добробут регіону; *по-друге*, функціонування ринку праці залежно від конкретної соціально-економічної ситуації та дієвості політики державного регулювання може стати вирішальним чинником стабільного розвитку або спричинити певні загрози в розвитку регіону та держави в цілому.

Саме тому, з метою ефективного забезпечення діяльності державного управління в сфері професійної освіти згідно з ратифікованою Україною (Закон України від 1 липня 2004 р. № 1967-IV) Конвенцією Міжнародної організації праці № 150 "Про адміністрацію праці: роль, функції та організація" на регіональному і місцевому рівнях повинні діяти органи адміністрації праці, функції яких мають виконувати Головні управління праці і зайнятості обласних, місцевих і районних адміністрацій, що повинні проводити моніторинг у сфері професійної освіти та забезпечувати професійну орієнтацію молоді, зважаючи на потреби ринку праці та національної економіки для забезпечення її конкурентоспроможного розвитку та подолання негативного впливу світової економічної кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кінах А.* Стан і перспективи професійного розвитку трудового потенціалу України / А. Кінах // Проф.-тех. освіта. — 2005. — № 3. — С. 2–7.
2. *Ніколаєнко С.* Роль освіти у формуванні трудового потенціалу держави / С. Ніколаєнко // Професійно-технічна освіта. — 2005. — № 3. — С. 8–10.
3. *Богданова Т. І.* Проблеми професійного навчання кадрів на виробництві / Т. І. Богданова // Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. — К. : Київ. нац. екон. ун-т, 2005. — 383 с.
4. *Криклій А. С.* Актуальні питання підвищення ефективності діючої системи профорієнтації кадрів / А. С. Криклій // Формування ринкових відносин в Україні. — 2004. — № 5 (36). — С. 100–102.
5. *Гуревич Р.* Впроваджуємо ідеї Концепції розвитку професійно-технічної освіти в університеті / Р. Гуревич // Проф.-тех. освіта. — 2004. — № 4. — С. 11–12.
6. *Сорока М.* Регіоналізація системи професійної освіти – вимога часу / М. Сорока // Проф.-тех. освіта. — 2004. — № 4. — С. 9–10.
7. *Савченко В.* Методологічні основи визначення потреби у кваліфікованих кадрах / В. Савченко // Україна: аспекти праці. — 2003. — № 4. — С. 23–29.
8. *Управління персоналом : Ч. 1. Конспект лекцій : навч. посіб. / В. М. Гончаров, О. В. Додонов, І. А. Кириченко, Є. В. Гончаров та ін. — Донецьк : СПД Купріянов В. С., 2008. — 148 с.*
9. *Грішнова О. А.* Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О. А. Грішнова. — К. : Т-во "Знання", КОО, 2001. — 254 с.
10. *Отчет о научно-исследовательской работе "Разработка программы подготовки рабочих кадров для предприятий и организаций г. Луганска на период до 2007 года" // НИИ социально-трудовых отношений Минтруда Украины. — 2003.*
11. *Global Wage Report 2008/09: Minimum wages and collective bargaining: Towards policy coherence. — ISBN 978-92-121499-1 (print). — ISBN 978-92-2-121501-1 (CD-ROM). International Labour Office. — Geneva, 2008.*
12. *Бизнес-центр "Национальный" – прогноз украинской безработицы / [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://nbc.ua/pages/publications/inform>.*

13. *Україна і ЄС-12: переваги та недоробки* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.feg.org.ua/ua/news/foundation_press/25.html.
14. *Звягільський Ю.* Внутрішні причини економічної кризи, спровокованої владою України, і шляхи їх локалізації / Ю. Звягільський, В. Ландик // *Дзеркало тижня.* — 2008. — 22–28 листоп. (№ 44). — С. 2–4.
15. *Програма зайнятості в умовах фінансової кризи – нагальна вимога часу* // *Хрещатик.* — 2008. — 31 жовт. (№ 198). — С. 3–6.

ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

ДРУГОВ О., к. е. н., доцент Львівського інституту банківської справи
Університету банківської справи Національного банку
України

Процес інтелектуалізації економіки, який набуває все більшого поширення у світі, зумовлює підвищення ролі системи вищої освіти у зростанні економіки. Фактично, рівень її розвитку та якості стає одним із головних чинників, що визначає загальний рівень конкурентоспроможності економіки країни. Отримані під час навчання знання та навички стають основою інтелектуального потенціалу економіки, визначальним фактором створення інновацій. Саме університетська наука в більшості високорозвинених країн є головною ланкою системи створення знань. Отже, основними функціями системи вищої освіти у сучасній економіці є створення та передача знань.

Зважаючи на інноваційний курс розвитку економіки України, модернізація системи освіти відповідно до сучасних світових вимог є одним із пріоритетних завдань органів державного управління. Потрібно зазначити, що у цьому напрямі здійснюється чимало кроків. Однак їх ефективність є поки що низькою. Про це свідчать як висновки досліджень вітчизняних вчених і практиків, так і відношення до випускників українських вищих навчальних закладів (ВНЗ) за кордоном (переважна більшість дипломів українських вузів там не визнається). Це спричинено: екстенсивним шляхом розвитку вищої освіти (збільшення кількості ВНЗ III–IV рівня акредитації та чисельності студентів без відповідного покращення освітньої бази – чисельності та якості науково-педагогічного персоналу, матеріального забезпечення)

замість інтенсивного; слабким рівнем інтеграції освіти та науки у ВНЗ України (показники науково-дослідницької роботи та впровадження її результатів у навчальний процес). Саме ці фактори зумовлюють високий рівень і авторитет освітніх закладів США, Великої Британії, Голландії та інших розвинених країн. Відповідно ці напрями мають стати основою реформи української вищої освіти, якщо ставити за мету підвищення її стандартів до світового рівня.

Питання розвитку системи вищої освіти в Україні досліджували В. Геєць, С. Ніколаєнко, І. Вакарчук, В. Кремінь, Т. Смовженко, О. Барановський, Л. Семів та ін. Однак, незважаючи на чималу кількість публікацій та загальне визнання необхідності реформування системи вищої освіти в Україні, реформи здійснюються повільними темпами, а зміни, що вносяться, не в змозі підвищити престиж і рівень вітчизняної освіти до європейських стандартів.

Міністр освіти і науки України наголошує на необхідності дотримання високих стандартів якості у системі вищої освіти України, для чого доцільно запровадити державно-громадське управління нею [1].

Проблеми, що стримують розвиток системи вищої освіти в Україні, наведено на сторінці Національного технічного університету "Київський політехнічний інститут" [2].

По-перше, надлишкова кількість навчальних напрямів і спеціальностей, відповідно 76 та 584. Кращі ж світові системи вищої освіти мають у 5 разів менше.

По-друге, недостатнє визнання у суспільстві рівня "бакалавр" як кваліфікаційного рівня, його незатребуваність вітчизняною економікою.

По-третьє, загрозлива тенденція до погіршення якості вищої освіти.

По-четверте, розрив зв'язків між освітянами і працедавцями, між сферою освіти і ринком праці.

По-п'яте, невинуватна плутанина у розумінні рівнів "спеціаліст" і "магістр". З одного боку, близькість програм підготовки спеціаліста і магістра, їхня еквівалентність за освітньо-кваліфікаційним статусом, а з іншого – вони акредитуються за різними рівнями, відповідно за III і IV.

По-шосте, нехтування передовими науковими дослідженнями у закладах освіти, складна система наукових ступенів (у порівнянні з загальноєвропейською) ускладнює мобільність викладачів і науковців у Європі.

По-сьоме, неадекватно до потреб суспільства і ринку праці вирішується доля такої розповсюдженої ланки освіти, як технікуми і коледжі, це при тому, що їхня чисельність в державі у чотири рази більша, ніж ВНЗ III та IV рівнів акредитації разом узятих.

По-восьме, відійшла в минуле колись добре організована для централізованої економіки система підвищення кваліфікації та перепідготовки. Нової системи, що задовольняла б потреби ринкової економіки, в Україні не створено. Тому дуже важливий загальноєвропейський принцип "освіта через усе життя" поки що в умовах нашої держави не може бути повною мірою реалізований.

По-деві'яте, університети України не беруть на себе роль методологічних центрів, новаторів, піонерів суспільних перетворень, за якими має йти країна. Рівень автономії ВНЗ у цих питаннях значно нижчий від середньоєвропейського. Не завжди виконують роль методологічних керманічів заклади освіти, що мають статус національних, у той час, коли їхня кількість досягла близько 40 % від загальної кількості ВНЗ III та IV рівнів акредитації.

Оскільки цих проблем дуже багато і розв'язати всі одночасно неможливо, для швидкого досягнення бажаного результату – підвищення стандартів системи вищої освіти в Україні доцільно застосувати науковий концептуальний підхід. Його суть полягає у виділенні та концентрації дослідження на двох-трьох основних факторах (проблемах) що зумовлюють розвиток явища чи процесу, вплив на які внесе зміни в динаміці інших факторів (проблем) і дозволить досягти бажаного результату. Основними проблемами розвитку вищої освіти можна вважати описані вище структурні диспропорції, екстенсивний шлях її розвитку та слабкий рівень інтеграції освіти та науки у ВНЗ.

Щодо першої проблеми. В Україні нині діє ступенева система освіти, яка передбачає класифікацію вищих навчальних закладів за чотири рівнями:

перший рівень – технікум, училище, інші прирівняні до них вищі навчальні заклади;

другий рівень – коледж, інші прирівняні до нього вищі навчальні заклади;

третій і четвертий рівні (залежно від акредитації) – інститут, консерваторія, академія, університет.

За результатами статистичного аналізу система вищої освіти в Україні постійно змінюється за структурою, а кількість студентів зростає. Кількість навчальних закладів III–IV рівня акредитації упродовж 1991–2008 рр. постійно збільшувалась [3] (*рис. 1*). Якщо у 1991 р. їх було 156 то у 2008 р. – вже 351. Зокрема це збільшення відбулось за рахунок підвищення статусу навчальних закладів I–II рівнів акредитації, кількість яких із 1991 по 2008 р. зменшилась із 754 до 553.

Схожі тенденції спостерігались й у динаміці чисельності студентів цих навчальних закладів (*рис. 2*). Чисельність студентів у навчальних закладах I–II рівня акредитації знизилась із 739.2 до 441.3 тис. осіб, тоді як у закладах III–IV рівня акредитації вона зросла з 876.2 до 2372.5 тис. осіб. Це не супроводжувалось адекватним підвищенням якості науково-педагогічного персоналу ВНЗ та їх матеріальною базою. Отже, якість освіти у ВНЗ України мала погіршитись.

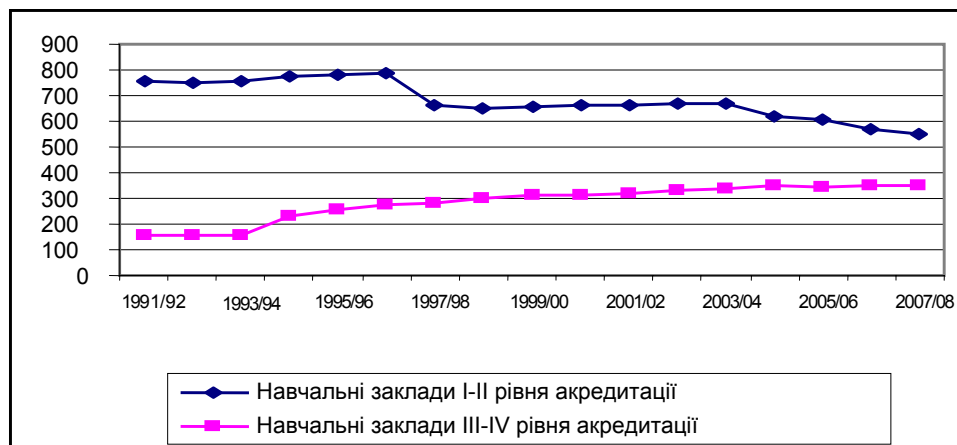

Рис. 1. Динаміка кількості вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації в Україні у 1991–2008 рр.

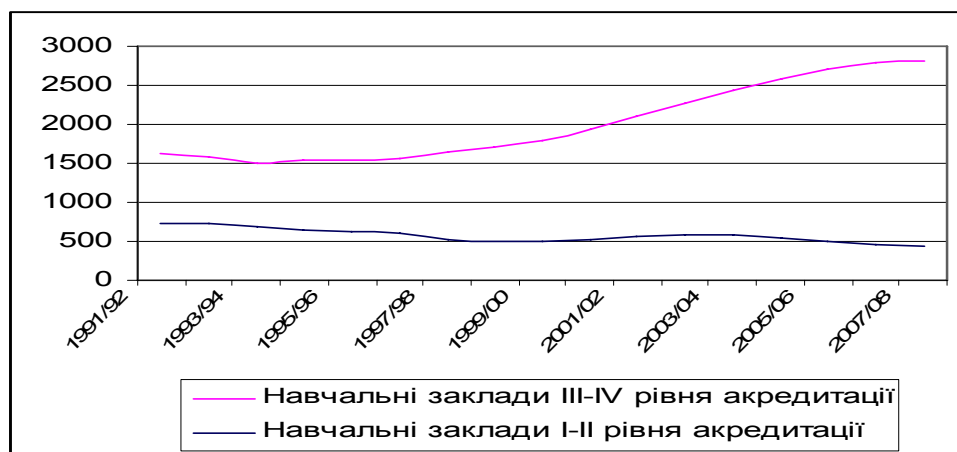

Рис. 2. Динаміка чисельності студентів вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації в Україні у 1991–2008 рр. (тис. осіб)

За даними Державного комітету статистики України вищими навчальними закладами України виконувалось лише 10.5 % фундаментальних наукових досліджень та 15.1 % прикладних наукових досліджень, що проводились в Україні в I півріччі 2008 р. У цих дослідженнях взяли участь лише 3034 фахівця ВНЗ із науковими ступеннями, що свідчить про низьку наукову активність професорсько-викладацького складу ВНЗ. Це небезпечно, оскільки саме оперативний трансфер результатів наукових досліджень у навчальний процес дозволяє випустити конкурентоспроможних на світових ринках праці спеціалістів.

Розв’язання першої проблеми вимагає структурних змін у системі вищої освіти, спрямованих на ідентифікацію найбільш прогресивних і таких, що відповідають сучасним світовим вимогам українських вищих освітніх закладів з метою створення для них першочергових

сприятливих економічних, соціальних та фінансових умов подальшого розвитку. Вирішення другої проблеми потребує створення механізму стимулювання ВНЗ до наукових досліджень і розробок.

Зважаючи на світовий досвід розвитку сфери вищої освіти та його особливості в Україні, першочерговим заходом щодо модернізації вітчизняної вищої школи має стати її структурна реформа. Існуюча в Україні система не дає достатньої можливості для розвитку кадрового потенціалу та матеріально-технічного забезпечення вищих навчальних закладів, не стимулює їх до активізації науково-дослідницької та науково-технічної діяльності. Більш-менш рівномірний розподіл державного фінансування на постійно зростаючу кількість ВНЗ в Україні (зокрема III–IV рівнів акредитації) зумовлює недофінансування потреб провідних ВНЗ. Крім того сучасна нормативно-правова база регулювання діяльності ВНЗ не передбачає конкретних вимог до їх науково-дослідної та науково-технічної діяльності.

У ст. 16 Положення "Про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах" зазначено лише, що: "Вищий навчальний заклад не може бути акредитований за IV рівнем у разі, коли: показники діяльності його аспірантури або докторантури перебувають на рівні, нижчому від середнього для даної галузевої групи або типу вищого навчального закладу; за останні 5 років видано підручників (навчальних посібників) з грифом Міністерства освіти і науки або монографій менше ніж 5 % загальної кількості викладачів" [4].

Навряд доцільно говорити про стимулюючу роль таких вимог. У світі показниками фундаментальних досліджень університетів є кількість наукових праць та індекс цитованості. Для науково-технічних досліджень індикатором є кількість наукових праць та отриманих патентів.

Шляхом вирішення цих проблем обрано створення системи дослідницьких університетів. Ухвалено спеціальну Державну цільову науково-технічну та соціальну програму "Наука в університетах" на 2008–2012 роки [5]. Нею передбачено створення в Україні п'яти дослідницьких університетів. Для цього виділяється бюджетне фінансування у розмірі близько 116 млн грн щорічно. Щоправда при цьому не враховано показник інфляції гривні, який вже у 2008 р. становив 23 %. Однак конкретної методології відбору університетів для цього експерименту та набору показників, за якими здійснюватиметься відбір, не зазначено.

Долучився до процесу створення вітчизняних дослідницьких університетів і В. Ющенко. Відповідно до його Указу "Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка" [6] цьому навчальному закладу надано безпрецедентні в Україні права щодо:

- затвердження індивідуальних умов прийому для відбору талановитої молоді, а також встановлення планів прийому за напря-

мами підготовки, за спеціальностями у межах державного замовлення та ліцензованого обсягу підготовки фахівців в університеті;

- визначення самостійно нормативів чисельності студентів, слухачів, аспірантів, докторантів, здобувачів наукових ступенів кандидата і доктора наук на одну штатну посаду науково-педагогічного працівника університету в межах фонду оплати праці, встановивши для Університету співвідношення "викладач – студент" один до п'яти;
- видачі диплома про вищу освіту власного зразка;
- прийняття остаточного рішення щодо присудження наукових ступенів та вчених звань.

Крім того, згідно з Указом необхідно вирішити питання щодо збільшення на 30 % установлених розмірів заробітної плати працівникам університету та підвищення на 20 % розмірів стипендій студентам, аспірантам і докторантам університету, фінансування щорічного стажування 200 науково-педагогічних і наукових працівників та 1 тис. студентів і аспірантів університету в провідних закордонних навчально-наукових центрах, фінансування наукових досліджень в обсязі не менше 25 % загального обсягу бюджетного фінансування Університету, передбачати у законопроекті про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" і проектах закону про Державний бюджет України на 2009 та наступні роки видатки у необхідних обсягах для зазначених цілей.

Перші чотири позиції Указу суперечать низці нормативно-правових актів України: Закону України "Про вищу освіту", положенню "Про Вищу атестаційну комісію", затвердженому Указом Президента України тощо. Пункти Указу, що покращують фінансові умови роботи Університету суперечать правилам справедливої конкуренції на ринку освітніх послуг України, оскільки надання Київському національному університету ім. Тараса Шевченка таких преференцій не обґрунтовано жодними показниками. Усе обґрунтування зводиться до його "винятково важливої ролі" для України та святкування його 175-ї річниці у 2009 р. Надання таких преференцій гіпотетично можливе, але за умови проведення справедливого конкурсу між ВНЗ, в основу якого буде покладено чіткі критерії та показники. Однак у такій формі це лише посилить соціальну напругу у відносинах між Київським національним університетом та іншими учасниками ринку освітніх послуг.

Крім наведеного в усіх зазначених документах та діях існує одна методологічна неточність. Поняття "дослідницький університет" було розроблено Американською фундацією Карнегі та використовувалось до 2001 р. Нині застосовується термін "докторантський/дослідницький університет". Ця ж фундація розробила Класифікацію вищих навчаль-

них закладів [7], яку доцільно взяти за основу при проведенні реформи вищої освіти в Україні. Вона містить чіткий розподіл вищих навчальних закладів за критерієм ступеня освіти, що надається, та наукової активності закладів і передбачає існування таких вищих навчальних закладів:

докторантські/дослідницькі університети широкого профілю надають широкий спектр бакалаврських програм, мають докторантуру, присуджують не менше 50 докторських ступенів не менше як за 15 спеціальностями на рік;

докторантські/дослідницькі університети вузького профілю надають широкий спектр бакалаврських програм, мають докторантуру, присуджують не менше 10 докторських ступенів не менше як за 3 спеціальностями або не менше 20 докторських ступенів загалом на рік;

магістерські коледжі та університети I рівня* надають широкий спектр бакалаврських програм і дають можливість студентам продовжити навчання на магістерському рівні. Вони присуджують не менше 40 ступенів магістрів не менш як за трьома спеціальностями на рік;

магістерські коледжі та університети II рівня надають широкий спектр бакалаврських програм і дають можливість студентам продовжити навчання на магістерському рівні. Вони присуджують не менше 20 ступенів магістрів на рік;

бакалаврські коледжі – ліберальні здійснюють підготовку студентів за рівнем бакалавра і нижче (спеціалізовані курси та ін.). Не менше 50 % випускників цих закладів отримують диплом бакалавра на рік;

бакалаврські коледжі – загальні здійснюють підготовку студентів за рівнем бакалавра і нижче (спеціалізовані курси та ін.). Менше 50 % випускників цих закладів отримують диплом бакалавра на рік.

бакалаврські коледжі – асоційовані здійснюють підготовку студентів переважно нижче рівня бакалавра (спеціалізовані курси та ін.). Не менше 10 % випускників цих закладів отримують диплом бакалавра на рік;

асоційовані коледжі надають переважно асоційовані послуги (проведення різних курсів, за якими видають відповідні сертифікати). Дипломи бакалавра у них отримують менше 10 % випускників на рік.

Стандарти системи вищої освіти США є одними із найвищих у світі, а її випускники – найуспішнішими. Відповідно, основні принципи її побудови доцільно взяти до уваги і при модернізації системи вищої освіти в Україні. Зокрема, наведену вище структуру системи вищої освіти можна, із урахуванням вітчизняної специфіки, запровадити й в Україні. Це дозволить послабити структурні дисбаланси, що виникли останнім часом у системі вищої освіти (випереджаюче зростання кількості ВНЗ III–IV рівня акредитації на тлі зменшення

* В оригіналі використано термін Master's, що за європейською класифікацією відповідає ступеню магістра.

вищих навчальних закладів нижчих рівнів), дати абітурієнтам чіткіші орієнтири щодо рівня престижності ВНЗ та, що дуже важливо, активізувати наукову роботу у ВНЗ України.

Запроваджуючи в Україні подібну структуру вищої освіти, потрібно зважати на вітчизняну специфіку. *По-перше*, вищі навчальні заклади не мають права винесення остаточного рішення щодо присудження наукових ступенів. Це здійснює Вища атестаційна комісія України. *По-друге*, потрібно деталізувати критерії до наукової діяльності ВНЗ. Зокрема, доцільно встановити для ВНЗ, що претендують на рівень докторантського/дослідницького університету широкого та вузького профілів, показник мінімального розміру наукових результатів на одного штатного науково-педагогічного працівника. Таким показником для фундаментальних досліджень є кількість публікацій у фахових виданнях, тез доповідей на конференціях і монографій; для прикладних досліджень – кількість отриманих патентів на винаходи та праць у фахових виданнях. Для різних галузей наук ці показники мають суттєво відрізнятись. Крім того, доцільно встановити нормативи участі науково-педагогічних працівників у науково-дослідних темах і науково-технічних розробках. Це можуть бути показники загальних витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи ВНЗ на одного працівника або відсоток участі науково-педагогічних працівників у науково-дослідних темах (дослідно-конструкторських роботах) протягом останніх п'яти років.

У разі впровадження наведеної класифікації, до груп "докторантські/дослідницькі університети широкого профілю" та "докторантські/дослідницькі університети вузького профілю" потраплять українські ВНЗ із найбільшим навчальним та науковим потенціалом і здобутками. Решта навчальних закладів III–IV рівня акредитації увійдуть до складу магістерських коледжів та університетів. Схожі зміни відбудуться і у навчальних закладах I–II рівня акредитації.

Застосування цієї класифікації ВНЗ дозволить створити в Україні передумови для зміни підходів у державному фінансуванні вищої освіти. Зокрема докторантські/дослідницькі університети зможуть обґрунтовано претендувати на більшу частку бюджетного фінансування, особливо щодо розробки науково-дослідних і науково-технічних замовлень. Такий підхід, шляхом активізації науково-технічної активності, дозволить також залучати недержавні інвестиції від замовників тем і розробок. Крім того, це механізм стимулювання наукової активності ВНЗ, застосування якого дозволить послабити та у перспективі розв'язати проблему інтеграції освіти та науки.

Підводячи підсумки проведеного дослідження, можна зробити певні висновки.

По-перше, система вищої освіти України, яка в епоху економіки знань стає однією з визначальних для конкурентоспроможності країни галузей, потребує модернізації з метою приведення її у відповідність

до стандартів розвинених країн та посилення наукової компоненти діяльності ВНЗ.

По-друге, для здійснення модернізації доцільно змінити організаційну структуру системи вищої освіти в Україні. За модель варто взяти організаційну структуру вищої освіти в США, оскільки вона є однією з найефективніших. Її запровадження передбачає виділення у структурі вищої освіти України дослідницьких/докторантських університетів широкого та вузького профілів, магістерських, бакалаврських та асоційованих коледжів.

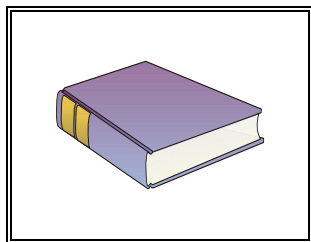
По-третє, при переході до нової організаційної структури потрібно зважати на особливості вітчизняної економіки та системи організації наукових досліджень. Зокрема доцільно встановити додаткові нормативи оцінки наукової діяльності ВНЗ, що дозволить більш об'єктивно віднести заклади освіти до визначеної групи.

По-четверте, здійснення такої реформи дозволить підвищити вимоги стандартів щодо надання освітніх послуг та рівня підготовки науково-педагогічних працівників, шляхом стимулювання їх до наукової роботи; створить передумови для зміни підходів до фінансування та інвестування ВНЗ; стимулюватиме вітчизняні заклади освіти до здійснення наукових розробок та отримання наукових результатів.

Перспективами подальших досліджень у цій сфері є розробка адекватних сучасним потребам ВНЗ механізмів фінансування та інвестування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вакарчук І. Якість української освіти є головним мірилом суспільного прогресу / І. Вакарчук. — Режим доступу : <http://www.utv.tv/news/?id=18027>.
2. Болонський процес – структурна реформа вищої освіти на європейському просторі. — Режим доступу : <http://kpi.ua/bologna>.
3. Статистичні дані про розвиток вищої освіти в Україні. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Положення Міністерства освіти і науки України "Про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах". — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
5. Державна цільова науково-технічна та соціальна програма "Наука в університетах" на 2008–2012 роки. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
6. Про заходи щодо підвищення статусу Київського національного університету імені Тараса Шевченка : Указ Президента України. — Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
7. *The Carnegie Classification of Institutions of Higher Education, 2000 Edition Corrections and Changes*, October 29, 2004. — Way of access : <http://www.carnegiefoundation.org>.

ДИСКУСІЙНИЙ ПРОСТІР

КОНКУРЕНТНА ПОЛІТИКА У СИСТЕМІ АНТИКРИЗОВИХ ЗАХОДІВ ДЕРЖАВИ

(круглий стіл)

Розвиток конкурентного середовища є чи не найважливішою складовою ефективного функціонування ринкової економіки. Особливої актуальності це питання набуває в умовах необхідності подолання впливу фінансово-економічної кризи, що розпочалася в другій половині 2008 р. і суттєво вплинула на всі сфери економічного буття нашої країни. Саме цій проблематиці було присвячено круглий стіл "Конкурентна політика у системі антикризових заходів держави", який відбувся у Київському національному торговельно-економічному університеті 15 травня 2010 р. У заході взяли участь професорсько-викладацький склад кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ, представники Антимонопольного комітету України, вчені-економісти Інституту економіки та прогнозування НАН України та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, аспіранти і студенти КНТЕУ.

Відкриваючи засідання, *завідувач кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ, доктор економічних наук, професор В. Д. Лагутін* зауважив зокрема, що обов'язковою умовою розвитку національного господарства і виходу з кризової ситуації в нашій країні є дієва економічна політика держави, і висловив сподівання, що "ті позитивні політико-економічні імпульси, які сьогодні йдуть від нашого Уряду, поліпшать стан справ в економіці". "Якщо змінюється підприємницьке середовище, – відзначив Василь Дмитрович, – то змінюються галузеві ринки, змінюється їх структура, інституційне середовище ринкової діяльності, отже, змінюється і зміст конкурентної політики, в першу чергу, щодо її реалізації. Це ставить завдання наукового обґрунтування конкурентної політики в умовах кризи. Необхідна розробка нових заходів реалізації конкурентної політики, в тому числі і щодо створення відповідної нормативно-правової бази". Професор Лагутін також окреслив коло проблем, які потребують особливої уваги науковців, зокрема: глибинна суть процесів, які відбуваються в умовах кризи на споживчому ринку; реакція підприємницького середовища на кризові виклики; дослідження антиконкурентних узгоджених дій, особливостей координації економічної поведінки, економічних дій суб'єктів господарювання; проблеми концентрації тощо.

Державний уповноважений Антимонопольного комітету України
О. В. Вознюк у своїй доповіді зупинився на проблемах у політиці захисту конкуренції під час кризи, зокрема на необхідності вдосконалення інструментарію, можливостей захисту конкуренції. Він також підкреслив роль і значення антикартельних дій АМКУ, зауваживши при цьому, що боротьба з картелями залишається відкритим питанням. Уповноважений Комітету зупинився також на проблемі природних монополій на прикладі аеропортів і телекомунікаційних мереж, запропонувавши застосовувати таке поняття, як "послуги загального економічного інтересу". "Проблема послуг загального економічного інтересу, – наголосив він, – це складова конкурентної політики держави: у яких сферах має бути конкуренція? А де вона має бути обмежена з метою забезпечення прав та інтересів населення? Йдеться, зокрема, про універсальні послуги телебачення, житлово-комунальні послуги та багато інших".

Т. О. Осташко, головний науковий співробітник відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків Інституту економіки та прогнозування НАН України, доктор економічних наук, зупинився на питаннях розвитку конкуренції на агропродовольчому ринку у контексті можливості використання загальних захисних заходів СОТ для підтримки конкурентних позицій вітчизняних сільськогосподарських виробників. Адже саме національні виробники м'ясної та молочної продукції виявилися найбільш вразливими в умовах СОТ через неоднакові конкурентні умови для вітчизняної та імпоротної продукції. "Розвинені країни сьогодні активно використовують внутрішні та експортні субсидії для підтримки свого національного виробника. 90 % усієї суми експортних субсидій використовують країни ЄС. У цих країнах застосовуються програми просування експорту, які субсидуються з бюджету спільної аграрної політики ЄС та з бюджету країн-членів СОТ. Україна, вступивши до СОТ, взяла на себе жорсткі зобов'язання: ми не маємо права захищати внутрішній ринок на основі використання імпорتنих квот на продукцію тваринництва, лише тарифні квоти на цукор; не маємо права використовувати мінімальні імпорتنі ціни; не маємо права використовувати низку заборон, зокрема, так звані "соціальні захисні заходи". Єдиний засіб, який залишається в розпорядженні України – це використання загальних захисних заходів", – підкреслив доповідач.

Професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ, доктор економічних наук В. А. Романенко свій виступ присвятив впливу конкурентної політики на стан розвитку промисловості та її конкурентоспроможності. На думку професора, саме в цьому виді економічної діяльності сконцентрована потужна сила конкуренції як позитивна, так і негативна.

На думку доповідача, з початком ринкових трансформацій в Україні на початку 90-х років ХХ ст. було припущено фатальні помилки з боку держави саме щодо конкурентної політики: "проголошено боротьбу з мо-

нополізмом, але монополізм вбачався лише у сфері виробництва, що принципово неправильно". Як наслідок на українському ринку було створено вкрай несприятливі конкурентні умови саме для внутрішніх виробників. "Ці помилки, коли велась боротьба не з монополізмом на ринку, а із монополізмом у виробництві, завдали значної шкоди економіці. Наслідки ми відчуваємо і сьогодні. У нас не створено нових великих підприємств". На противагу такій політиці доповідач наводить зарубіжний досвід: "у більшості країн світу в умовах сучасної глобалізації конкурентна політика у галузі промисловості чиниться таким шляхом, що конкуренція як така між національними виробниками не ведеться, існує просто поділ ринку, основна конкуренція має місце на зовнішньому ринку... Наші ж підприємства, яким не дали змоги об'єднатися, вимушені конкурувати з великими іноземними корпораціями". Ще одну суттєву загрозу вітчизняному виробництву Володимир Анатолійович вбачає в недобросовісній конкуренції, зокрема у неконтрольованому поширенні контрабандної та контрафактної продукції: "Наявність добросовісної конкуренції сприятиме підвищенню ефективності виробництва, її ж відсутність веде до елементарного знищення національного виробника", – наголошує він.

Думку щодо важливості концентрації поряд із конкуренцією поділяє і *провідний науковий співробітник відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків Інституту економіки та прогнозування НАН України, кандидат економічних наук О. В. Пустовойт*. Він наводить результати дослідження свого інституту, які беззаперечно підтверджують: підприємства, що діють на конкурентних ринках, значно програють тим, що працюють на концентрованих. Доповідач також зупинився на аналізі причин сучасної кризи, наголосивши, що вона має насамперед внутрішнє коріння, зовнішня ж криза лише прискорює внутрішні кризові події. Зважаючи на це, криза в Україні матиме затяжний характер, а докризовий стан в її економіці не відновиться так швидко, як попит на зовнішніх ринках. Все це, на думку дослідника, потребує відповідних підходів до державного регулювання, яке має бути спрямоване перш за все на розвиток ринку вітчизняних споживчих товарів, розширення виробництва продукції кінцевого споживання, зменшення імпорту водночас із оптимізацією соціальної та кредитної політики.

Окреслюючи загальні завдання конкурентної політики держави в умовах кризи, *кандидат економічних наук А. І. Ігнатюк (докторант кафедри економічної теорії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка)*, наголошує на важливості врахування глобальних тенденцій розвитку світових галузевих ринків, що потребує вивчення в тому числі й економічної активності крупних корпорацій, їхнього впливу на економічну поведінку інших суб'єктів економічних відносин і результативність діяльності як окремих галузевих ринків, так і економіки в цілому. Серед таких тенденцій доповідач відзначив вихід із списку найбільших компаній і зменшення їх рангу у світових рейтингах, що

відображає технологічні зміни, які відбуваються в економіці, а також тенденції глобалізації внаслідок процесів злиття компаній різних країн; зростання розмірів компаній різних галузей із часом, що є свідченням збільшення їх мінімально ефективного розміру. На думку дослідника, це необхідно враховувати при проведенні конкурентної політики держави. Отже, напрямками її вдосконалення в сучасних кризових умовах мають стати: посилення контролю за картельними змовами; стимулювання концентрації для вітчизняних високотехнологічних компаній, а також компаній, що виходять на нові світові ринки; посилення контролю за ринками роздрібною торгівлі (зростання концентрації, великі надбавки до ціни продукції), цементу, молока; контроль за діями іноземних конкурентів, особливо ТНК; сприяння доступу вітчизняних компаній на світові ринки.

Доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ, кандидат економічних наук Ю. М. Уманців зупинився на першопричині кризи, яка пов'язана з ринком фінансових послуг, "легкодоступністю" кредитних коштів і нераціональною поведінкою громадян, обсяг кредитування споживчого попиту яких різко збільшився напередодні кризи, усвідомлення ж фінансових ризиків з їхнього боку було недостатнім, що призвело до великих заборгованостей перед банками і кредитними установами. При цьому відзначається вагомий макроекономічний аспект, коли фактично всі кошти повертались транзитом на Захід, адже відбувалася купівля в кредит насамперед імпортних товарів (автомобілів, побутової техніки тощо). Доповідач вважає за необхідне активізувати пошук принципово нових підходів до формування фінансових засад розвитку економіки. Фінансову систему вже не можна розглядати як набір секторів зі своїми локальними цілями розвитку та автономними принципами регулювання – для зміцнення фінансової системи необхідно керуватися єдиними принципами та підходами. Йдеться про скоординовані зусилля всіх регуляторів та суб'єктів фінансового ринку щодо формування важливих системних механізмів, спроможних нейтралізувати зовнішній вплив глобальних криз і забезпечити внутрішнє підґрунтя стійкого та збалансованого розвитку.

На проблемах розвитку вітчизняної металургії в контексті вимог СОТ і пов'язаних із цим питаннях зупинився *старший науковий співробітник відділу секторальних прогнозів та кон'юнктури ринків Інституту економіки та прогнозування НАН України, кандидат економічних наук В. В. Венгер*. Він наголосив зокрема, що подальше надання пільг металургії, за оцінками експертів, вже є невиправданим: адже відбувається фактично розвиток однієї галузі за рахунок інших. У короткостроковому періоді необхідно підвищити внутрішній попит на металургійну продукцію, а що стосується довгострокового – слід розробити програми розвитку як у цілому по сектору, так і по кожному окремому підприємству щодо проведення ефективної галузевої політики,

здійснення масштабної реструктуризації бізнесу, випуску продукції з високою доданою вартістю тощо. І в цьому плані вагому роль відіграє захист конкуренції – реалізація ефективної конкурентної політики.

Результатами дослідження проблеми захисту конкуренції на низькоконцентрованих ринках на прикладі ринку продовольчого ритейлу України поділився з присутніми *доцент кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ, кандидат економічних наук А. Г. Герасименко*. Він навів дані, які свідчать про зростання концентрації цього сегменту ринку, і зробив висновок, що вітчизняний ринок продовольчого ритейлу на сьогодні має стійке колективне домінування силами п'яти компаній-лідерів, що передбачає узгоджену поведінку і дає змогу контролювати ринок. Це вимагає відповідного контролю з боку Антимонопольного комітету України, а також свідчить про необхідність подальшого дослідження ринків із низьким рівнем концентрації капіталу.

Підводячи підсумки Круглого столу, учасники відзначили, що, зважаючи на надзвичайну важливість розглянутої теми, проблема антикризової конкурентної політики та особливо її взаємозв'язку із промисловою політикою має й надалі бути предметом докладних наукових досліджень і серйозного аналізу.

*В. Д. Лагутін, д. е. н., професор,
завідувач кафедри економічної теорії
та конкурентної політики КНТЕУ*